

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.1

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2023, № 1(16)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування: 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4,
журнал увійшов до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України.
Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 491 від 27.04.2023 р., Додаток 3,
журнал віднесено до переліку електронних
наукових фахових видань

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
до оприлюднення на вебсайті журналу
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>
після здійснення видавничої підготовки
(протокол № 3 від 27.04.2023 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0757 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.1>

Київські історичні студії

Електронний науковий журнал

2023, № 1 (16)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна)

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан,
доктор габілітований (Польща);
Садовська Джоанна,
докторка габілітована (Польща);
Прихода Марек,
доктор філософії (Чеська Республіка)

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category “B”).

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine №. 491 dated 27.04.2023 (Annex 3),
the journal is included in the list
of electronic scientific publications.

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
for publication on the website of this journal
upon editorial approval
(*Rec. No 3 dated 27.04.2023*)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially
the history of Kyiv.

The journal has its own website:

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

Kyiv Historical Studies

Scholarly e-journal

2023, № 1 (16)

January – June

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputy Chief Editors:

Vitalii Mykhailovskiy,
Doctor of History (Ukraine);
Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović,
Habilitation Doctor (Poland);
Joanna Sadowska,
Habilitation Doctor (Poland);
Marek Přihoda,
PhD (Czech Republic)

ISSN 2524-0757 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.1>

© Borys Grinchenko Kyiv University, 2023

© Authors of publications, 2023

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.* Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина II. Крим. Літо 1895 р.) 6
- Драч О.* «За обставинами воєнного часу»: повсякдення Варшавської жіночої прогімназії в першому півріччі 1914–1915 навчального року 17
- Гринь Д., Срібняк І., Яковенко Н.* Звіти делегацій СВУ як джерело для вивчення специфіки міжнаціональних відносин та умов перебування полонених царської армії в Австро-Угорщині, 1915 р. 27
- Фареній І.* Концепція «Селянської революції 1917 р.» Андрія Шестакова (Про призабуті наукові досягнення та дискусійність сучасних здобутків) 35

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Шиманський Є.* Реакція сеймиків Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств на пацифікаційні ініціативи Августа II (1698–1699) 44
- Гуржій О.* Українське сукнарство в лещатах імперської політики Московії (XVIII ст.) 55
- Ковальов Є., Лах М.* «Як я люблю англійських лордів...» Сприйняття британської культури українським помісним дворянством XIX ст.: випадок родини Ґалаганів 64
- Яблонський В.* Формування та трансформація політичного режиму Директорії УНР наприкінці 1918 — у 1919 рр. 73
- Бонь О.* Суспільно-політичні умови діяльності літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. ... 84
- Коломієць Д.* Житлово-комунальне господарство Києва в період німецько-радянської війни, за матеріалами окупаційної преси (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) 91
- Салата О.* Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції, відображена на сторінках окупаційного часопису «Українське слово» 97

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

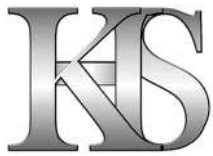
- Мицик Ю.* Два невідомих листи Івана Сірка 103
- Іванюк О., Чкан А.* Міста Наддніпрянської України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у тревелогах англійських мандрівників 111
- Якубовський І.* Матеріали районної преси Київщини про підтримку селянами курсу влади під час Голодомору 1932–1933 рр.: маніпуляції та реалії 121
- Заборін Д.* Портрет захисників української столиці у нагородних документах до медалі «За оборону Києва» 130

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Божко О.* Шанування архістратига Михаїла в домонгольський час у Києві в контексті новоєрусалимської ідеї 137
- Будзар М., Ярмоленко Я.* Портрети XVIII ст. з фамільної галереї Ґалаганів: соціокультурна динаміка у візуальних образах історії 144
- Корольова І.* Виховання та освіта дітей кінця XIX — початку XX ст. як невід'ємний фактор формування інституту материнства 157

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- Бонь О.* Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в XX — на початку XXI ст.: у 3 кн. Кн. 1: Україна й українці в 1917–1939 рр. / авт. кол.: Г. Єфіменко, С. Кульчицький, Р. Пиріг, В. Скальський, Л. Якубова. Київ: Тов. «Кліо», 2021. 720 с. 165

CONTENTS

WORLD HISTORY

- V. Andryeyev, S. Andryeyeva, O. Kariaka.* Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part II. Crimea. Summer, 1895) 6
- O. Drach.* “Under the Circumstances of Wartime”: Everyday Life of the Warsaw Women’s Progymnasium in the First Half of the 1914/1915 Academic Year 17
- D. Hryn, I. Sribniak, N. Yakovenko.* Reports of Delegations of the Union of the Liberation of Ukraine as a Source for Studying Specifics of International Relations and Conditions of Stay of Prisoners of the Tsarist Army in Austria-Hungary, 1915 27
- I. Farenii.* Conception of the “Peasant Revolution in 1917” by Andrii Shestakov (About Forgotten Scientific Achievements and the Disputability of Modern Achievements) 35

HISTORY OF UKRAINE

- Ye. Shymanskyi.* The Reaction of the Sejmiks of Kyiv, Bratslav, and Chernihiv Voivodeships to the Pacification Initiatives of August II (1698–1699) 44
- O. Gurzhii.* Ukrainian Cloth Weaving in the Grip of the Imperial Policy of Muscovy (18th century) 55
- Ye. Kovalov, M. Lakh.* “How I like English Lords...” Perception of British Culture by Ukrainian Local Nobility of the 19th Century: The Case of the Galagan Family 64
- V. Yablonskyi.* Formation and Transformation of Political Regime of the Ukrainian People’s Republic Directory at the End of 1918–1919 73
- O. Bon.* Social and Political Conditions for Intellectual’s Literary-Art Activities in 1920s 84
- D. Kolomiiets.* Housing and Communal Services of Kyiv during the German-Soviet War based on the materials of the Occupation Press (September 1941 – September 1943) 91
- O. Salata.* The Cultural and Educational Activities of the Ukrainian Intelligentsia Reflected on the Pages of the Occupation’s «Ukrainske Slovo» (“Ukrainian Word”) Journal 97

SOURCES STUDIES

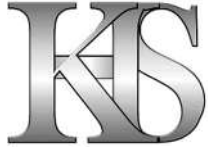
- Yu. Mytsyk.* Two Unknown Letters of Ivan Sirko 103
- O. Ivanyuk, A. Chkan.* The Cities of Transdniprian Ukraine at the End of the 18th – in the First Half of the 19th Century in the Travelogs of English Travellers 111
- I. Yakubovskyy.* Materials of the Local Media of Kyiv Region about Acceptance the Course of Authority by Peasant during the Holodomor of 1932–1933: Manipulations and Reality 121
- D. Zaborin.* Portrait of the Ukrainian Capital Defenders in Award Documents for the Medal “For the Defence of Kyiv” 130

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- O. Bozhko.* Veneration of the Archangel Michael in Pre-Mongolian Time in Kyiv in the Context of the Idea of Kyiv as New Jerusalem 137
- M. Budzar, Y. Yarmolenko.* Portraits of the 18th Century from the Family Gallery of the Galagan’s: Socio-Cultural Dynamics in Visual Images of History 144
- I. Korolova.* The Childhood Care and Education in the Late 19th – Early 20th Centuries as an Integral Part of the Ukrainian Institute of Motherhood 157

REVIEWS AND NOTES

- O. Bon.* Testing Fate, Tempering the Will. Yefimenko, H., Kulchytskyi, S., Pyrig, R., Skalskyi, V., Yakubova, L. (2021). Ukraine and Ukrainians in the 20th – and Early 21st Centuries. In 3 books, B. 1: Ukraine and Ukrainians in 1917–1939, Kyiv, 720 p. 165

Всесвітня історія

World History

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.11>
УДК 908(477):338.48-6

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса
Грінченка, доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

незалежна дослідниця,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Independent Researcher,
Associate Professor, PhD (History),
Kyiv, Ukraine

Олександр КАРЯКА,

науковий співробітник відділу
«Польовий комітет» Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-3641>

Oleksandr KARIAKA

Researcher of the Department
of Field Committee,
Institute of Archaeology,
National Academy of Science of Ukraine,
PhD (History),
Kyiv, Ukraine

Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина II. Крим. Літо 1895 р.)¹

У статті розглянуто діяльність М. Бернова як одного із засновників пішохідного туризму у Російській імперії та Європі, проаналізовано його мандрівку Кримом влітку 1895 р., охарактеризовано суспільну актуалізацію знань про регіон та публікаційну активність на основі його подорожніх записок «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» та інших джерел. Зроблено висновки, що Михайло Бернов створив у своїх записках різнобарвне полотно життя поліетнічного населення Криму кінця XIX ст., зафіксував особливості національної та релігійної культури та характеру кримської людності, перспективи економічного розвитку, туристичну привабливість та актуальний стан пам'яток природи, історії та культури регіону. Доведено

¹ Публікація є другою частиною дослідження і присвячена мандрівці М. Бернова Кримом. Першу частину, про подорож Південною Україною, було вміщено у попередньому номері журналу (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022, № 2 (15)).

значущість джерелознавчого потенціалу записок мандрівника для вивчення природи, історії, культури, інфраструктури, повсякдення населення краю. Акцентовано увагу на імперському стилі мислення автора та особливостях розуміння ним цивілізаційної ролі Російської імперії в регіоні.

Ключові слова: Бернов М.О., Південна Україна, Крим, пішохідний туризм, подорожні записки.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part II. Crimea. Summer, 1895)²

This article examines the activities of Mykhailo Bernov as one of the founders of hiking tourism in the Russian Empire and Europe, his journey through the Crimea in the summer of 1895, the public updating of knowledge about the region and publishing activity based on his travel notes "From Odessa on foot to Crimea. Letters of a Russian Pedestrian" (St. Petersburg, 1896) and other sources.

Attention is focused on the author's imperial style of thinking and his understanding of the civilizational role of the Russian Empire in the region, interest in the achievements of the emperors, their military and administrative figures.

It is concluded that the wide erudition and experience of previous travels allowed Mykhailo Bernov to create a unique image of the newly annexed province of the Russian Empire — a wide and colorful canvas of the life of the polyethnic population of Crimea at the end of the 19th century. The author recorded the peculiarities of the national, religious culture and character of various ethnic and social groups, the current state of the monuments of nature, history and culture. The source research potential and features of the traveller-pedestrian's notes for studying the everyday activity of the population in the region, meetings with interesting people are emphasized.

The trip to the Crimea contributed to the expansion of Mykhailo Bernov's horizons, his study of the history of the East, the Arabic language and the study of the Koran. The traveller often compares the nature of the Crimean Peninsula with the landscapes of various parts of Europe and North Africa, but also recognizes its uniqueness.

The author's image of Crimea is an economically promising region, but burdened by historical contradictions and natural-geographic limitations. He considered the lack of water and poorly developed infrastructure to be the main disadvantages of the peninsula. However, in general, he assessed the peninsula as very attractive for various types of tourism (educational, cultural, gastronomic, health, sports), including due to the natural and climatic combination of the sea and mountains in the conditions of a subtropical climate and the friendliness of the local population.

Mykhailo Bernov demonstrated his life strategy of a talented, goal-oriented individual, open to new knowledge and impressions, who was able to realise his dreams.

Key words: Mykhailo Bernov, Southern Ukraine, Crimea, hiking tourism, travel notes.

² This publication is the second part of the investigation and devoted to the travel of M. Bernov across the Crimea. The first part about the travel across the South of Ukraine was published in the previous issue of this journal (Andryeyev, V., Andryeyeva, S. & Kariaka, O. 2022/15).

Це дослідження є продовженням попередніх публікацій авторів у «Київських історичних студіях» (2021–2022) про Михайла Олександровича Бернова (1864–1927?) — піонера пішохідного туризму на теренах Європи, Північної Африки та Російської імперії (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/14; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15). Було висвітлено основні фактори розвитку туризму, зокрема пішохідного, наприкінці XIX — початку XX ст., дані особистої біографії та віхи становлення професійного мандрівника М. Бернова, реконструйовано маршрути його подорожей Іспанією, Північною Африкою та Півднем України на основі видань

М. Бернова «Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки» (Бернов М.А, 1899), «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» (Бернов М.А, 1896), даних періодики та інших джерел.

Одним із найпривабливіших для подорожей куточків Російської імперії наприкінці XIX ст. залишався Крим. Тут туризм поступово перетворювався на масову, популярну форму відпочинку й оформлювався як професійний бізнес (Голоцван К.В., 2009; Захарова Е.А., 2017 та ін.). Півострів чимдалі набував все більшої привабливості для туристів (Непомнящий А.А., 2011; Громенко С.В., 2011 та ін.).

Разом з тим хочемо ще раз зацентувати на непересічному значенні тревелогів як історичного

джерела до вивчення локальної історії та історії туризму (Грибанова С., 2002; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15 та ін.).

Як нами вже відзначалося, мандрівка М. Бернова та його публікаційна активність актуалізували знання про Крим (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021. С. 61). Свої враження від подорожі М. Бернов традиційно оперативно викладав у дописах для публікації у регіональній та закордонній періодиці. Згодом відбулося відредаговане видання подорожніх записок, здійснене завдяки матеріальній підтримці С.Б. Фальц-Фейна (Бернов М.А., 1896). Із загального обсягу 218 сторінок тексту 155 присвячено саме Криму.

У першій частині нашого дослідження подорожі М. Бернова Півднем України та Кримом було відтворено його маршрут і окреслено методологічні засади такої реконструкції. Нагадаємо шлях М. Бернова по Криму: Перекоп — Чигир (2,5 км на південь від суч. с. Ішунь, Крим; зараз не існує) — Джан-Сакал-Мангут (2 км на захід від суч. с. Полтавське, Крим; зараз не існує) — Табір (на північ від суч. с. Макарівка, Крим; зараз не існує) — Джурчи (на захід від суч. с. Первомайське, Крим; зараз не існує) — Джума-Аблам (на північ від суч. с. Трактове, Крим; зараз не існує) — Сарабуза (біля суч. аеропорту м. Сімферополь; зараз не існує) — Сімферополь — Бахчисарай — Тепе-Кермен — Айзис (зараз — західне передмістя м. Бахчисарай, Крим) — Ескі-Кермен — Севастополь — Балаклава — Варнаутка (на північний схід від суч. с. Резервне, Крим; зараз не існує) — Байдари (суч. с. Орлине, Крим) — Алушка — Ореанда — Ялта — Гурзуф — Алушта — Сімферополь (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022b. С. 30. Рис. 1). Складена карта-схема цієї подорожі залишається актуальною і для даного дослідження.

Загалом мандрівник подолав теренами Кримського півострова близько 370 км (з урахуванням рельєфу). Цей шлях складав меншу половину загального спланованого маршруту з Одеси до Криму та проходив північнокримськими степами, гірськими шляхами, історичними пам'ятками та розвиненими населеними пунктами південнокримського узбережжя. В основному подорож була здійснена пішки.

На жаль, записки про Крим не містять ілюстрацій, що вкрай збіднює публікацію у порівнянні із «Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки» (Бернов М.А., 1899). Натомість описи подорожі М. Бернова органічно доповнюються відомими зображеннями краєвидів Криму. При нагоді дякуємо пану професору Віктору Філасу за розроблені методологічні засади поєднання писемних описів і візуальних джерел при історичних реконструкціях (Філас В.М., 2018) та добір ілюстрацій до нашого дослідження.

Цікавим є порівняння у діахронічному та синхронному вимірах записок М. Бернова 1896 р.

та інших публікацій мандрівників XIX ст. Одними з перших були Шарль Монтандон (1834), Омер де Гель (1845), Август фон Гакстгаузен (1843–1844) та ін. Надалі Кримський півострів став одним з найвідвідуваніших куточків Російської імперії для відпочинку та подорожей, що викликало безліч публікацій його описів, видання путівників та наукових досліджень. Однак записки М. Бернова на загальному тлі викликають інтерес завдяки оригінальним подробицям досвідченого мандрівника та наближеності до реалій через обраний, саме пішохідний, спосіб подорожі.

Мета статті — детальне висвітлення мандрівки М. Бернова Кримом, суспільна та наукова актуалізація його доробку як джерела до історії регіону, з'ясування значення цього трекінгу для популяризації та розвитку пішохідного туризму.

Ми вже зазначали, що для М. Бернова був характерний імперський стиль мислення щодо практик як Французької колоніальної, так і Російської континентальної імперій. Російська імперська політика стосовно різних етносів протягом XIX ст. мала тенденцію до зростання репресій та посилення уніфікації й руйнувала традиційну організацію різних сфер життя та водночас орієнтувалася на співпрацю з лояльними національними елітами. Русифікація була спрямована зовсім не на інтеграцію, а поєднувалася із сегрегацією та дискримінацією (в тому числі виселенням, або, принаймні, спонуканням до еміграції стосовно кримських татар) (Каппелер Андреас, 2005. С. 211–212).

Водночас М. Бернов підкреслює лише цивілізаційну прогресивну роль Росії у Криму, велич імперських державних діячів та славить російські військові успіхи. Для нього є прийнятним використання принизливих назв етносів та територій, що було поширено в Російській імперії кінця XIX ст. Місцевий колорит і традиції становлять для нього предмет зацікавлення, певною мірою наукового інтересу, нові враження, а не самоцінність. На відміну від подорожуючих іноземців, представників цивілізованої Європи, наприклад А. фон Гакстгаузена (Іванюк О., Романенко Д., 2022), М. Бернов не відчуває конфлікту власних спостережень і вражень з ідеологічними моделями російського самодержавства, його колонізаторськими практиками, не фіксує корупцію та самоуправство місцевої влади. Тому можна вважати, що у записках М. Бернова є брак об'єктивного бачення ситуації в регіоні.

Вважається, що перший путівник по Криму написав і видав Шарль Монтандон у 1834 р. Хоча між його публікацією, що тільки відкривала світу красоти та багатства, туристичну потужність півострова, та подорожжю М. Бернова понад пів століття, вважаємо можливим прокоментувати пішу подорож М. Бернова з Херсону до Перекопу. Ш. Монтандон вказує, що суходільних маршрутів

(саме поштовими дорогами), розписаних відповідно до поштових станцій, є два — через Олешки та через Берислав.

Станції від Херсону до Перекопу через Олешки: Херсон — до Олешок (зараз місто, Херсонська обл.) водним шляхом — Костогрива (зараз с. Костогризово, Херсонська обл.) — Натиркіно³ — Перекоп (місто і фортеця на Перекопському перехресті, зараз не існує). Разом 119 верст — 127 км (Монтандон Ш., 2011. С. 48).

Станції від Херсону до Перекопу через Берислав: Інгульська (р. Малий Інгулець, права притока Дніпра) — Тягинська (зараз с. Тягинка, Херсонська обл.) — Берислав (місто, Херсонська обл.) (у двох верстах від міста перетинаємо Дніпро понтонним мостом) — Каховка (зараз місто, Херсонська обл.) — Чорна долина (зараз село, Херсонська обл.) — Чаплинка (зараз смт, Херсонська обл.) — Перекоп. Разом 149 верст — 159 км (Там само).

Із попередньої нашої публікації бачимо, що М. Бернов орієнтувався на другий маршрут (Херсон — Берислав — Каховка — Чаплинка — Асканія-Нова — Преображенка — Перекоп) (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15. С. 30). Утім, внаслідок бурхливого розвитку регіону в епоху модернізації, вдосконалення інфраструктури, розширення можливостей для туризму та завдяки особистим уподобанням мандрівника, бажанню ознайомитись із провідними особистостями регіону (передусім Скадовськими і Фальц-Фейнами) та їхніми здобутками подорож М. Бернова з Херсону до Криму була оригінальною, багатою на враження та цікаві зустрічі.

Так, до Перекопу М. Бернов вирушає з Преображенки (одного з маєтків Фальц-Фейнів) (зараз село, Херсонська обл.), де він ознайомився з конюшнями господарів: «всі чистокровні англійці», «цілий статок у конях» (Бернов М., 1896. С. 63). Із захопленням та вдячністю згадує він гостинність Фальц-Фейнів: «Точно уві сні мариться мені ця розкіш, ці три дні пирувань, танців, катань, це життя на повну, і, разом з тим, я радий, що у цьому коловороті нічого не втрачено, нічого не забуто» (Там само. С. 64).

Попри заперечення хазяїв М. Бернов попрямував до Перекопу разом із 7-м Донським козацьким полком, який також розділив гостинність Фальц-Фейнів (Там само). Однак, розуміючи, що пішки, поруч із кіннотою та обозом, він не зможе подивитися Перекоп, М. Бернов наодинці пішов на ночівлю у місто.

Перекоп йому не сподобався («поганеньке містечко», «нічим не цікаве»). Однак «ворота в Крим» привернули увагу допитливого туриста,

³ У примітках до видання Ш. Монтандона 2011 р. населений пункт не локалізовано. Імовірно, йдеться про с. Великі Копані Херсонської обл.

який завжди зауважував особливості місцевого політичного життя — конкуренцію за міську управу між поліетнічним містом (росіяни, татари, вірмени, євреї, роми) та його передмістям — Вірменським базаром.

Наступного дня (7.07.1895) разом з козаками М. Бернов виступив у похід. Йому запропонували місце в лазаретній повозці, однак він відмовився, лише розмістив свою поклажу. «Я впертий, як хохол», — сказав про себе М. Бернов (Там само. С. 66). Він йшов або в кінці колони і спілкувався з простими солдатами, або попереду, підтримуючи розмову з офіцерами. Ще з часів свого Франко-російського салону в Парижі (1889–1890) він мав велике зацікавлення до козацтва та всіляко транслював та популяризував інформацію про нього закордонній публіці, іноді сам читав лекції у козацькому вбранні. Він бачив у козацтві «втілення російської сили, російської вдачі, російської звитяги» і дуже його любив (Там само).

У подорожі степовим Кримом разом з військовими М. Бернов відзначає рівень радості та пригощань козаків місцевими жителями. Так, у Перекопі їм піднесли не одне відро горілки, засмажили двох биків і кілька баранів, на кінець під шампанське лунали тости, у тому числі й «за пресу» (Там само).

Натомість сам М. Бернов під час піших переходів дотримувався власної дієти, намагаючись брати приклад з птахів (їсти мало і часто). М'яса він майже не їв, насолоджувався фруктами. Молоко та чисту воду мандрівник вважав найкращими з усіх похідних страв. Алкоголь М. Бернов практично не вживав і зовсім не курив⁴.

Якщо офіцерський склад прихильно ставився до М. Бернова, харчувався він з офіцерської кухні та ночував в офіцерському наметі, то з боку простих козаків було певне нерозуміння: «хіба у Вас коня нема?», «Ви самі собі і вершник і кінь» (Там само), «Вам, вірно, ніде жити не можна? Ви, мабуть, подібно до вовка ходите?» (Там само. С. 74). Вони цікавилися, як їх сприймають за кордоном. М. Бернов відповідав: «Лякаються, називають «mangers de chandelles». На що козаки погоджувалися: «Боятися, бо за звірів мають, що свічки їдять... і дійсно, якщо нас розвередити, ми гірше звірів стаємо» (Там само. С. 67). Серед іншого зазначимо, що, вважаючи донських козаків втіленням «російської сили», М. Бернов фіксує особливості мовлення, що викриває їхнє українське коріння.

Перша ночівля в Криму після 25-верстного маршу була у досить бідному селищі Чигир, населеному татарами та німцями (лютеранами та менонітами). Німці повідомили М. Бернову, що з татарами живуть мирно, тільки в борг їм давати не можна, бо не віддають (Там само. С. 68).

⁴ The Sketch. 06.06.1894. P. 329.

Наступного дня М. Бернов продовжив шлях сам, ковильним степом та солоними озерами, хуторами і селищами баптистів, молокан, болгар, росіян... «Начебто якась етнографічна виставка гігантських розмірів» — «малоросійські хутори потопають у зелені», у німців «чисто, кокетливо». «Новим полем для спостережень» М. Бернова стали поселення естонців. Таку етнічну строка-тість він порівнює із США.

На третій день було встановлено певний рекорд — перехід на 24 версти подолано за 3 години з чвертю (8 верст за годину). Вже відкрився вид на гори (Там само. С. 73).

Дорога під палючим сонцем з монотонними пейзажами степового Криму не дуже сподобалася мандрівникові, як і подорож Південною Україною. Але місцеві жителі пояснили, що дивитися степ треба навесні: «Хто звук до степу, той без нього жити не може» (Там само. С. 77).

Запам'яталася йому ночівля у домі заможного німецького колоніста у Джум-Аламі, який жив краще за деяких російських поміщиків. І взагалі, М. Бернову було з чим порівнювати: за рівнем масової освіти Німеччину він вважав другою після Швейцарії серед всіх народів Європи (Там само).

Наступного дня він подолав 40 верст степом без особливих вражень, проте і не дуже втомився фізично.

З козаками М. Бернов попрощався в Сарабузї 12 липня, до Сімферополя залишалося 20 верст (Там само. С. 80).

Багатонаціональний Сімферополь, у якому мешкали росіяни, євреї, татари, караїми, греки, кримчаки, туркмени, роми та інші, сподобався М. Бернову — чисто, живенько, хороші готелі, доброзичлива обслуга (майже всі татари). Поряд із благоустроєними європейськими кварталами були і куточки «африканщини чи азятчини». Наприклад, Циганська слобідка нагадала йому алжирську Казбу чи нижнє місто Константи́ни (Там само. С. 84). Жінки місцеві видалися йому красивими, але не європейської естетики. Голову вони покривали тільки тоді, коли бачили на вулиці гостя. Вони не працюють, за них це роблять чоловіки, а самі «вдома сидять, кушають». Діти-татарчата дуже красиві, «італійського типу», деякі «як дві краплі води японські лялечки», очі як вуглинка, волосся пофарбоване хною, деякі голяка бігають по вулиці. Вони від туристів вимагають «патрет» (фото або малюнок) за гроші (Там само. С. 88).

Кримські роми поділяються на 4 класи: аюджи — вожаки ведмедів (зараз займаються баришництвом та кіньми); елечки, які займаються плетінням корзин та інших виробів; курбети — тільки кіньми; демерджи та халайджи — ковалі та лудильники (Там само. С. 93).

М. Бернов завжди міг оцінити місцевий колорит: «Бруд у східних народів є аксесуаром їхньої екзотичності. Яким би був Каїр чи Константинополь, вимитий з педантичністю німецьких міст!» (Там само. С. 92).

Населення слобідки дуже строкате, але найбільш заможними та писемними є татари та туркмени. М. Бернов погостював у домі Абдурахмана Мехмета разом з імамом Сеїд-Ібрагім-Ефенді. Дім був загалом східного типу, але одна кімната мала європейські елементи у вбранні. Пригощалися шашликами, чебуреками та кавою по-східному (з цукром та гущею) (Там само. С. 89).

Сподобалися М. Бернову сімферопольські парки та пам'ятки, передусім великий бронзовий пам'ятник Катерині II на честь 100-ліття «приєднання» Криму (1883–1890) (архітектор Н.А. Лаврецький). У правій руці вона тримає скіпетр і карту Криму, а лівою вказує на місто. Навколо гранітного постаменту — скульптури державних та військових діячів, причетних до анексії. За радянської влади пам'ятник було демонтовано, відновлено 2016 р.

У земській управі він відвідав невеличкий музей (завідувач А.О. Кашпар, за походженням чех), експозиція якого створена переважно на основі знахідок зі «скіфського Неополіса» (Неаполя Скіфського).

М. Бернов продовжує свою думку, висловлену ще під час відвідин Херсона: в кожному місті повинен бути свій музей місцевих промислів, археології, зоології та ботаніки, мистецтв, а також школа, церква, театр. А головне — громадські товариства та держава повинні субсидювати та виховувати смаки публіки (як у Франції чи Швейцарії) (Там само. С. 83).

Певне місце у нотатках мандрівника присвячене місцевому виробництву — пивоварні, знайомству з технологіями кондитерських фабрик Абрикосових та Товариства Ейнем, які забезпечували попит всієї Російської імперії у *fruits confits* (Там само. С. 86).

У готелі подорожньому довелося почути, що Сімферополь нудне місто, де немає розваг. Натомість він зазначає: «Хто що шукає!» (Там само. С. 91).

До Бахчисараю шлях із 30 верст проходив повз залізничну колію долинами та руслами пересохлих річок. Місто здалося йому «недоторканим шматочком Азії», «коласальним стереоскопом східного життя», «провінційним турецьким містечком» (Там само. С. 94–97) (рис. 1).

У Бахчисараї М. Бернов відвідав місцевий «клуб» — базар. Цю нагоду він не втрачав у жодному східному місті. Він зазначає, що на східних базарах люди не тільки спілкуються і торгуються, але й мають свої «газети» — різних оповідачів казок, новин, співців легенд та пісень (Там само. С. 92).

Рис. 1. Татарська кав'ярня в Бахчисараї (Свиньін П.П. Картины России и быт разноплеменных ея народов: из путешествий П.П. Свиньина / изд. И. Делакроа. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1839)

Мандрівник докладно знайомиться з пам'ятками Бахчисараю та його околиць, вільно читає арабською написи в Бахчисарайському палаці та на татарському кладовищі (Там само. С. 98–100).

Залишив М. Бернов докладний опис подорожі на Чуфут-Кале (Там само. С. 104–106). Популярність цього маршруту він пояснює відвідинами пам'ятки царською родиною у 1886 р. У цілому печерне місто не вразило уяви М. Бернова. У порівнянні з алжирським Тімгадом, який добре зберігся, бо був засипаним пісками, Чуфут-Кале здався йому «смітнковою ямою» (що, на нашу думку, є дуже некоректним порівнянням).

На зворотному шляху М. Бернову дістався цікавий попутник — кримськотатарський інтелігент, який познайомив його з багатьма місцевими особливостями, зокрема організацією шкільної справи.

Наступними днями М. Бернов здійснив рейди до інших печерних міст у передмістях Бахчисараю. Найбільше йому сподобався Тепе-Кермен («не гірше Везувію») (Там само. С. 113). Звідти відкривався «феєричний вид на місто». Місцеві гори нагадали йому улюблені Швейцарські Альпи, хоча загальне враження М. Бернова від Кримських гір було більше схоже на Апенніни.

Велике враження на нього справили ритуальні танці дервішів у передмісті Бахчисараю на горі Айзис, звідки відкривався гарний вид на місто. Місцеві дервіші були предметом спеціального інтересу М. Бернова. Він вже мав досвід знайомства з суфійською культурою у Французькому Тунісі, у м. Казба (1894) (Бернов М., 1899. С. 178–180), про що ми вже писали у попередніх публікаціях. Зафіксована М. Берновим релігійна церемонія тарикату (ордену, школи) мевлеві «дервішів, які крутяться» у суфійській обителі (текіє, ханака) (Бернов М., 1896. С. 116–117) і до сьогодні чомусь

не була введена у науковий обіг. Дослідники переважно спираються на описи цього дійства П.П. Свиньїна (1820-х рр., фактично в різних локаціях історичного центру м. Бахчисарай) (Свиньін П.П., 1839. С. 329–331) (рис. 2), українського письменника М. Коцюбинського, який спостерігав його 1892 р. (оповідання «Під мінаретами», 1905 р.), та чергового видання «Путівника» Г. Москвича 1913 р. Між цими описами спостерігаємо втрату багатьох обрядових особливостей мевлеві, зафіксованих саме в описі М. Бернова, та його інтеграцію з орденом ясавія й народними формами, що відбувалося через втрату зв'язку із центром тарикату в м. Конья (Туреччина).

Рис. 2. Служіння дервішів (Свиньін П.П. Картины России и быт разноплеменных ея народов: из путешествий П.П. Свиньина / изд. И. Делакроа. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1839)

Отже, виклад М. Берновим вражень про відвідування ритуалу дервішів на Азисі представляє певний науковий інтерес щодо трансформації обряду. «Вистава» тривала більше двох годин, у ній брали участь п'ятнадцять осіб різного віку, психоемоційного стану та рівня занурення у релігійний екстаз. Емоційна реакція М. Бернова була типовою для тогочасного європейця — «в кінець зіпсовані нерви та апетит».

Захват у М. Бернова викликає Севастополь, «місто слави» російської армії та флоту. Хоча він і наводить статистику, але не підкреслює внесок у Кримську війну (1855–1856) вихідців з «українських губерній» (Катеринославської, Чернігівської, Волинської), які склали майже половину загиблих (Бернов М., 1896. С. 127). Він ретельно оглядає пам'ятки, кладовища війни, згадує героїв, відвідує військово-морський музей у домі графа Тотлебена. Війну вважає несправедливою, коли «уп'ятох на одного».

Мандрівник наполягає на звеличенні подвигу Російської імперії, як це зроблено у Французькій та Британській імперіях. Він згадує, що під час його навчання у 3-му Олександрівському

військового училищі лекції з історії читав професор В.О. Ключевський. Але виклад стосувався епохи Людовика XVI, Наполеона та ін. і майже не містив інформації про військову історію Росії, зокрема Кримську війну (Там само. С. 130). «В результаті Крим мені не до вподоби. Моя самосвідомість росіянина страждає», — пише М. Бернов (Там само).

Відвідав мандрівник й Морське зібрання, чудово облаштоване за державний кошт та благодійні внески, при ньому були бібліотека і музей, твори мистецтва.

М. Бернов підкреслює спрямування уряду на спеціалізацію Севастополя як військово-морського порту, чому сприяють чудові бухти (матроси про них говорили: «сиди як у себе у хаті») (Там само. С. 139).

Особливим колоритом міста є моряки. «Моряки... — симпатичне середовище», «моряки завжди були моєю слабкістю», «танцюристи, дамські кавалери... душа товариства», «моряки — народ здоровий, коренастий», їхній однострій «прекрасно окреслює м'язисті торси», обличчя засмагли та кругляві, «подивитися на моряка зі сторони — картинка», в місті їх називають «пустунами», «вони є людьми найбільш розвиненими серед інших родів військ» (Там само. С. 122, 154). Серед іншого, такі високі характеристики чорноморських моряків М. Бернов пов'язує з тим, що їх вербують головним чином з українців, у них відчувається «хохлацький» характер: вони лінівні, хитруваті, немає в них великоруської простодушності (Там само. С. 154).

Загалом місто «благообразне... сприяє попиту на розваги». М. Бернов порівнює його із Марселем та Біаррицом, у тому числі й через наявність пилу, розпеченого сонця, вічно блакитного неба, легкого повітря, чудового моря та місць для купання, милих людей та веселого життя (Там само. С. 126, 151).

Останню ніч у Севастополі М. Бернов через задуху в готелі змушений був уночі прогулюватися містом. Це був справжній Вавилон: греки, турки, татари, євреї західні та південні, естонці, німці-колоністи, вірмени, грузини. Заночував він під відкритим небом разом із матросами (Там само. С. 156).

Херсонес (Корсунь) — розкопки та музей — М. Бернов оглядав у супроводі завідувача, відомого археолога К. Косцюшка-Валюжинич, й докладно описав побачені колекції (Там само. С. 143–146) греко-римських, візантійських і татарських часів. Загалом М. Бернов погодився з К. Косцюшко-Валюжиничем щодо важливої суспільної та наукової ролі місцевих музеїв, прив'язаних до історичних пам'яток, і порочності практики вивозу найцінніших артефактів до Петербургу і Москви (Ермітажу та Історичного музею) (Там само. С. 142).

Наступною пам'яткою у передмісті Севастополя за маршрутом Бернова мав бути Георгіївський монастир (рис. 3). Проте, оскільки він полюбляв ходити навпростець, оминаючи основні шляхи, то заблукав і потрапив на французьке кладовище, де наглядцем був пан Ге, французький консул. М. Бернов дав йому свою візитку, і француз впізнав у ньому дописувача французької преси. Вони поспілкувалися щодо різних питань, у тому числі з приводу Кримської війни. Консул висловив думку, що Франція даремно долучилася до неї, в основному через особисті антипатії імператорів Наполеона III та Миколи I (Там само. С. 159).

Рис. 3. Георгіївський монастир (24 вида Крыма, снятых с натуры и литографированных К. Боссоли в 1842. Одесса: Литограф. маст. К. Кленова, 1842)

Балаклава — «маленьке дачне містечко», населене переважно греками, які розмовляють зі значним привнесенням російських та татарських слів. «Балаклавці дуже хитрий народ... щоб надурити грека, треба взяти єврея, вірменина та татарина» (Там само. С. 164). Займаються вони здебільшого вирощуванням тютюну навколо Варнаутки.

На ночівлю М. Бернов зупинився у командира Балаклавського прикордонного посту Н. Надеждіна (28.07.1895), який прийняв його з гостинністю, яку «не зустрінеш ніде, окрім Росії» (Там само. 164). Вранці Н. Надеждін надав йому провідника до Байдару, шлях маршруту проходив вздовж шосейної дороги.

Біля Байдарських воріт, такого важливого з точки зору логістики місця, не було ніякого готелю, тому М. Бернов заночував у турецькій кав'ярні на дивані (Там само. С. 169–170).

Із захопленням автор описує відвідини вілли О.Г. Кузнецова у Форосі: чудовий сад, колекції вин та мистецьке зібрання. Цю місцину він порівнює із Ніццою (Там само. С. 174–176).

Докладно М. Бернов описує мандрівку південним узбережжям Криму — курортні міста,

вілли російської аристократії, татарські селища. Він дивується, чому ця казкова місцевість не стала досі «другою Рив'єрою» (Там само. С. 184). Серед замальовок світського життя він підкреслює, що російським дамам дуже подобаються чоловіки-татари — вони мужні і красиві, в їхніх рисах майже немає монголоїдності (Там само. С. 185).

Чотири дні М. Бернов гостював у наглядча Ореанди генерала Віктора Олександровича Плева, колишнього управителя Лівадійським палацом. Це була дуже освічена і цікава людина, він багато розповідав про перебування імператорської родини в Криму. У записнику М. Бернова В. Плев залишив пам'ятний запис (02.08.1895) (Там само. С. 204).

Але найризикованішою пригодою стала подорож на Чатирдаг (рис. 4). М. Бернов заблукав серед недоторканої природи і міг загинути вночі у горах від холоду. В темряві він понад пів години гукав по допомогу, і, врешті, його знайшли татарські чабани. Заночував він у якійсь халупі у льюльці, підвішеній до стелі, але все одно змерз (Там само. С. 217).

Рис. 4. Вид на Чатирдаг, знятий з околиць Сімферополя (Коллекция живописных видов Крыма, снятых с природы господином Гроссом. Одесса: Литограф. А. Брауна, 1846)

Перепочивши, М. Бернов попрямував до Сімферополя (через Джанкой, Перовське, Ялтинське шосе). Із Сімферополя потягом він дістався до Севастополя, а звідти пароплавом — до Одеси (Там само. С. 218).

Основний послідовний виклад подорожі автор перемежує глумаченнями походження власних назв, історичними та етнографічними екскурсами, як-от: характеристика донського козацтва на основі наукової літератури та народних пісень, становлення російського Чорноморського флоту, описи поховальної обрядовості скіфів та кримських татар, походження кримських циган та караїмів, весільні звичаї кримських татар,

детальний опис Бахчисарайського палацу (досить стандартний), Воронцовського та Лівадійського палаців, історичні довідки про Херсонес та Севастополь, описи Георгіївського монастиря та Володимирського собору, враження від відвідин Косьмодем'янівського скиту, аналіз розвитку виноградарства та інших галузей господарства у Криму тощо.

До послуг М. Бернова були консультації та екскурсії місцевих краєзнавців та небайдужих представників місцевих еліт, власні спостереження та спілкування з місцевими жителями, а також путівники (Марков Є.Л., 1872; Москвич Г.Г., 1895 та ін.).

Під час подорожі Кримом М. Бернов робив робочі записи, замальовки своїх спостережень, занотовував враження. Також він просив робити записи у свій подорожній блокнот осіб, з якими у нього склалися приятні стосунки, та тих, хто пропонував йому ночівлю. Ці нотатки й пам'ятні записи надалі стали основою для видання його подорожніх записок.

М. Бернов, подорожуючи як Південною Україною, так і Кримом, зупинявся на ночівлю у готелях, постійних дворах, шинках, сараях або просто у тих, хто його запрошував у гості чи погоджувався надати притулок на ніч, не хехтував він і ночівлю просто неба.

Незважаючи на розвиток масового та організованого туризму у Криму наприкінці XIX ст., відкриття туристичних (гімнастичних) товариств, гірських клубів, екскурсійних бюро, широку популярність різноманітних транспортних маршрутів по Криму та публікацій про регіон, М. Бернов залишався вірним своїм принципам — він був мандрівником-одинаком, не мислив і не планував свій шлях стандартно, шукав пригод, непересічних вражень і нових зустрічей. Його подорож Кримом влітку 1895 р. була досить побіжною та вибірковою, він ознайомився з невеликою частиною історичних та природних пам'яток Криму і склав лише загальне враження про регіон та його жителів. Це можна пов'язати із труднощами пішохідної мандрівки складним рельєфом (по 30–40 верст на день), природними умовами Кримського півострова у літню спеку та підготовкою до нових викликів, які чекали М. Бернова попереду — Балкани, Туреччина, Кавказ, Середня Азія тощо.

Він, як позаштатний кореспондент «Le Petit Journal», повідомляв у паризьку редакцію про свій шлях до Криму. Цю новину передруковували інші французькі газети (16.08.1895) (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15. С. 35).

Під час подорожі багато людей дивувалися: «Як, ви все життя тільки те й робите, що ходите?» М. Бернов відповідав: «Ну, не все життя, але часто... Знаєте, як п'яниця: той більше п'є, а я все більше ходжу» (Бернов М., 1896. С. 150).

І всі звертали увагу на його ноги; дійсно, взуття з Одеси вже було геть зношене.

Своє життєве кредо М. Бернов сформулював так: «Робити із скороходства професію для людини інтелігентної я вважаю срамотою. Але бути скороходом-аматором зовсім не соромно» (Там само. С. 67).

Наступного року в Стамбулі, у червні 1896 р. російський журналіст та мандрівник М. Бернов анонсував свій творчий вечір про подорожі, серед іншого презентував нещодавно опубліковані подорожні записки про Південну Україну та Крим. Його представляли публіці як високого темноволосого молодого чоловіка 31 року із симпатичними манерами і мовою, співучим голосом. Він задекларував своєрідний маніфест пішохідного туризму: «Людина створена для того, щоб ходити, адже природа не запропонувала їй перевозити її з однієї точки в іншу автомобілем, велосипедом чи локомотивом. Ходьба — це здорова справа, кров циркулює, а розум працює спокійно»⁵.

Однак через підозрілість з боку влади та людей до поодиноких мандрівників пішохідний туризм, особливо міжнародний, поступово перетворився на муку, і «тепер треба бути героєм, щоб не відмовитися від нього», заявляв у інтерв'ю паризькій пресі М. Бернов ще 1894 р. (рис. 5)⁶.

Отже, Михайло Бернов є не просто зачинателем, ідеологом і промоутером пішохідного туризму в новітні часи, він продемонстрував життєву стратегію талановитої, цілеспрямованої особистості, яка змогла реалізувати свої мрії. Подорож Кримом сприяла розширенню кругозору М. Бернова, його студіюванню історії Сходу, арабської мови та вивчення Корану. Це стало йому в пригоді й у наступних подорожах Балканами та Туреччиною. Природу Криму мандрівник часто-густо порівнює із пейзажами різних куточків Європи, Північної Африки, але й визнає її унікальність. Щира зацікавленість сучасністю, історією, традиціями, пам'ятками Криму, широка ерудиція та досвід попередніх подорожей дали змогу М. Бернову зафіксувати у своїх записках неповторний образ не так давно анексованої провінції Російської імперії.

Крим у автора — економічно перспективний, але обтяжений історичними протиріччями та природно-географічними обмеженнями регіон з етнічно, релігійно та соціально строкатим населенням. Однак зауважимо, що економічний потенціал півострова цікавить його з точки зору саме російського виробника та споживача, «корінні народи» півострова лише слугують цій меті; етнографічні особливості становлять

⁵ Stamboul. 26.06.1896. P. 6; Андреев В., Андреева С., Каряка О. 2022. № 2 (15). Рис. 5. С. 6.

⁶ La justice. 25.08.1894. P. 1.

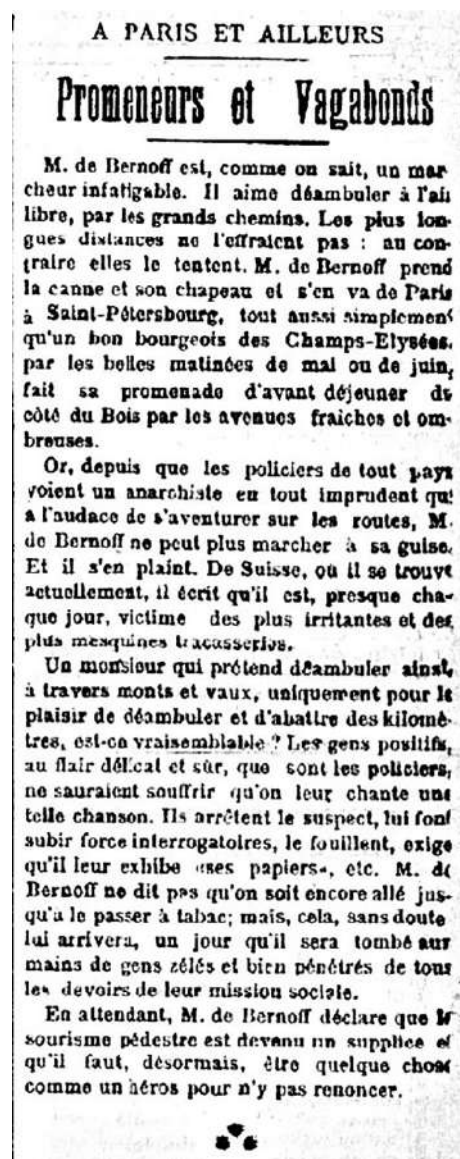

Рис. 5. Стаття про М. Бернова «Promeneurs et Vagabonds» («Пішоходи та волоцюги») (La justice. 25.08.1894)

інтерес, але не розглядаються як самоцінність розмаїття людських культур та цивілізацій. На нашу думку, українській складовій в культурному середовищі Криму М. Бернов приділив недостатньо уваги. Основними вадами півострова він вважав нестачу води та поки що слабо розвинену інфраструктуру. Однак загалом Крим він оцінив як дуже перспективний регіон для різних видів туризму (пізнавального, культурного, гастрономічного, оздоровчого, спортивного), у тому числі завдяки поєднанню природно-кліматичних переваг моря й гір в умовах субтропічного клімату та доброзичливості місцевого населення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 58–66.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий — травень 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2022. № 1 (14). С. 8–19.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.11>
- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина I. Південь України. Серпень 1895 р.). *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 28–37.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.23>
- Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М.А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург: Типография П.О. Облонского. 1899. 256 с.
- Голоцван К.В. Становление массового туризма в России в конце XIX — начале XX века (Крым, Кавказ, Волга): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2009. 24 с.
- Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2002. № 2. С. 103–111.
- Громенко С.В. *Steu, morze i góry: Польские путешественники конца XVIII — начала XX века о Крыме / под ред. и вступ. ст. А.А. Непомнящего*. Симферополь: Антиква, 2011. 304 с.
- Захарова Е.А. Стратегии туризма в столичных городах в конце XIX — начале XX века (Санкт-Петербург, Москва, Париж): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2017. 29 с.
- Іванюк О., Романенко Д. Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена. *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 54–65.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.26>
- Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2005. XII. 360 с.
- Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. Санкт-Петербург: Типография К.Н. Плотникова, 1872(1873). 508 с.
- Монтандон Ш. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетами и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым / вступ. статья и пер. с франц. В.В. Орехова. Киев: Издательский дом «Стилос», 2011. 416 с.
- Москвич Г. Г. Практический путеводитель по Крыму. Изд.-е 4-е. Одесса: Г. Г. Москвич, 1895. 500 с.
- Непомнящий А.А. Труды путешественников как объект изучения в крымоведении: достижения и перспективы исследования. *Steu, morze i góry: Польские путешественники конца XVIII — начала XX века о Крыме / под ред. и вступ. статья А.А. Непомнящего*. Симферополь: Антиква, 2011. С. 5–10.
- Свиньин П.П. Картины России и быт разноплеменных ее народов: из путешествий П.П. Свиньина / изд. И. Делакроа. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1839. 386 с.
- Сосногорова М.А., Караулов Г.Э., Вернер К.А., Головкинский Н.А. Путеводитель по Крыму. Киев: Издательский дом «Стилос», 2010, 416 с.
- Філас В.М. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII — середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя: Видавництво Хортицької національної академії, 2018. 460 с.

REFERENCES

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. — liutyi 1894 r.) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 — February 1894)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 58–66 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2022a). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna II. Algeria. February-May 1894) [Mykhailo Bernov as

- a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part II. Algeria. February 1894 — May 1894)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 1 (14), 8–19 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.11>
- Andryeyev, V., Andryeyeva S., & Kariaka, O. (2022b). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turizmu: mandrivky Pivdnem Ukrainy ta Krymom (Chastyna I. Krym. Serpen 1895) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part I. South of Ukraine. August, 1895)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (15), 28–37 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.23>
- Bernov, M. A. (1896). Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda [From Odessa on Foot to Crimea. Letters of a Russian Pedestrian]. Sankt-Peterburg: Tipografia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). Ispaniia, Alzhir i Sahara [Spain, Algeria and Sahara]. Sankt-Peterburg: Tipografia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Ivanuuk, O., & Romanenko, D. (2022). Vizii Ukrainy u podorozhnikh zapyskakh barona August fon Haxthauzen [Visions of Ukraine in the Travel Notes of Baron August von Haxtagusen]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (15), 54–65 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.26>
- Golotsvan, K. V. (2009). Stanovlenie massovogo turizma v Rossii v kontse XIX — nachale XX veka (Krym, Kavkaz, Volha) [The Formation of Mass Tourism in Russia in the late 19th and early 20th centuries (Crimea, Caucasus, Volga)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moscow [in Russian].
- Gromenko, S. V. (2011). Stepy, morze i góry: Polskie puteshestvenniki kontsa XVIII — nachala XX veka o Kryme [Stepy, morze i góry: Polish Travelers of the late 18th — early 20th centuries about Crimea]. Ed. A. A. Nepomniashchii. Simferopol: Antikva [in Russian].
- Hrybanova, S. (2002). Materialy periodychnykh vydan yak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v Ukraini v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. [Materials of Periodicals as a Source of Studying the History of the Development of the Excursion Business in Ukraine in the second half of the 19th — early 20th centuries]. *Kraieznavstvo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
- Zakharova, Ye. A. (2017). Strategii turizma v stolichnykh gorodakh v kontse XIX — nachale XX veka (Sankt-Peterburg, Moskva, Parizh) [Tourism Strategies in Capital Cities at the end of the 19th — beginning of the 20th centuries (St. Petersburg, Moscow, Paris)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moscow [in Russian].
- Kappeler, Andreas (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad [Russia as a Multi-Ethnic Empire: Emergence. History. Decay]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].
- Markov, Ye. L. (1872). Ocherki Kryma: Kartiny krymskoi zhizni, istorii i prirody [Sketches of Crimea: Pictures of Crimean life, history and nature]. Sankt-Peterburg: Tipografia K. N. Plotnikova [in Russian].
- Moskvich, G. G. (1895). Prakticheskii putevoditel po Krymu [Practical Guide to Crimea]. Izd.-e 4-e, Odessa: G. G. Moskvich [in Russian].
- Montandon, Sh. (2011). Putevoditel puteshestvennika po Krymu, ukrashennyi kartami, planami, vidami, i vinetami i predvarennii vvedeniem o raznykh sposobakh perezda iz Odessy v Krym [A Traveler's Guide to the Crimea, Embellished with Maps, Plans, Views, and Vignettes, and Prefaced with an Introduction about the Different Ways to Get from Odessa to the Crimea]. Kiev: Izdatelskii dom «Stilos» [in Russian].
- Nepomniashchii, A. A. (2011). Trudy puteshestvennikov kak obiekt izucheniia v krymovedeniii: dostizheniia i perspektivy issledovaniia [Works of Travelers as an Object of Study in Crimean Studies: Achievements and research perspectives]. Simferopol: Antikva [in Russian].
- Svinin, P. P. (1839). Trudi puteshestvennikov kak obekt izucheniia v krymovedeniii: dostizheniia i perspektivi issledovaniia [Works of Travelers as an Object of Study in Crimean Studies: Achievements and research perspectives]. Ed. I. Delakroa. Sankt-Peterburg: Tipografia N. Grecha [in Russian].
- Sosnogorova, M. A., Karaulov, N. E., Verner, K. A., & Golovkinskii, N. A. (2010). Putevoditel po Krymu [Crimea Guide]. Kiev: Izdatelskii dom «Stilos» [in Russian].
- Filas, V. M. (2018). Vizualne osvoieniia Pivnichnoho Prychornomia ostannoii chverti XVIII — seredyny XIX st.: dzhereloznavchyi analiz [Visual Mastering of the Northern Black Sea Coast of the Last Quarter of the Eighteenth — Middle of the Nineteenth Century: Source analysis]. Zaporizhzhia: Vydavnytstvo Khortytskoi natsionalnoi akademii [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 01.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

**«За обставинами воєнного часу»:
повсякдення Варшавської жіночої прогімназії
в першому півріччі 1914–1915 навчального року**

У статті досліджено трансформації в роботі Варшавської жіночої прогімназії, зумовлені початком Першої світової війни. З'ясовано форми участі колективу закладу в допомозі постраждалим від війни, а також те, що матеріальну допомогу в умовах війни надавали винятково вірнопідданам — гімназисткам із родин імперських службовців і мобілізованих до війська. Вивчено реалії освітнього процесу в умовах воєнного часу, виявлено проблемні аспекти, встановлено чинники, що визначали динаміку учнівського контингенту. Обґрунтовано, що роботу адміністрації прогімназії було скеровано на збереження контингенту учениць.

Ключові слова: Варшавська жіноча прогімназія, жіноча освіта, педагогічна рада, навчально-виховний процес, учениці, Перша світова війна, воєнне повсякдення.

**“Under the Circumstances of Wartime”:
Everyday Life of the Warsaw Women’s Progymnasium
in the First Half of the 1914–1915 Academic Year**

The current circumstances of Ukraine and Europe make the study of the everyday experience of the participants of the educational process in the conditions of the traumatic military experience relevant. The task is to study the everyday life of the Warsaw Women’s Progymnasium in the fall of 1914 in conditions of the beginning of the First World War. The research principles are based on the anthropological model of historical research.

It has been proven that the circumstances of the First World War directly affected the functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium. The work of the institution began only in November 1914, when the immediate military threat to the city passed. The dynamics of the student contingent of the high school increased significantly. The factors of educational everyday life were non-attendance of part of the students in the educational classes; termination of education at the request of parents; transfer of former students of private gymnasiums to the institution; weak students’ refusal to learn foreign languages; untimely payment of tuition and application for exclusion from pro-gymnasium by more than ¼ of the female students; the presence of uncertified gymnasium students.

It has been found out that the activity of the Pedagogical Council of the Warsaw Women’s Progymnasium was aimed at preserving the student contingent. The tolerance of the administration towards gymnasium students and potential candidates in conceptual issues of the educational process, as well as a compromise position regarding their parents’ requests, has been proven. Material support for students from socially vulnerable families was continued. During the war, priority was given exclusively to Orthodox gymnasium students from the families of imperial employees and those mobilized for the army. A significant proportion of Jewish female students sought to be “not noticed”

Key words: Warsaw Women’s Progymnasium, women’s education, pedagogical council, educational process, female students, First World War, military everyday life.

Масштабна війна про-
ти України, розпочата
Росією 24 лютого 2022 р.,

спричинила до найбільших гуманітарних ви-
кликів в Європі з часів завершення Другої сві-
тової війни. Мільйони українців зазнали

психологічно-соціального стресу, результатом якого стали як потоки біженців і внутрішньо переміщених осіб, так і життя-буття населення в умовах ракетних атак і артилерійських обстрілів, часто без звичних побутових зручностей. Утім, українці продовжують жити, працювати і виконувати свої щоденні обов'язки, у тому числі навчати і виховувати гідне нове покоління громадян.

Нинішні обставини в Україні й Європі актуалізують вивчення повсякденної практики учасників освітнього процесу в умовах воєнного травматичного досвіду. З огляду на це прагнемо звернути дослідницьке вістря на студіювання історії конкретного навчального закладу — Варшавської жіночої прогімназії в умовах Першої світової війни, яка ознаменувала вступ людства в Новітню добу та епоху кривавих світових конфліктів, що потрясли основи буття у ХХ ст.

Історія Першої світової війни має розлогу історіографію у світовому контексті. Нас цікавлять передусім праці, пов'язані з висвітленням освітнього та соціально-гуманітарного аспектів повсякдення воєнної доби. Питання біженства Першої світової війни і його гуманітарних наслідків розглядали дослідники багатьох країн (Gatrell P., 2005). Українська дослідниця Л. Жванко наголосила, що Велика війна зламала долі мільйонів людей, позбавила їх даху над головою і сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і моральних цінностей (Жванко Л., 2010). Польський учений М. Коженювський зазначав, що досвід біженців назавжди вписаний у соціальну пам'ять народу (Korzeniowski M., 2018. S. 239).

Результати напрацювань попередників щодо повсякденних випробувань Першої світової війни (Вільшанська О.Л., 2004; Джумига Є.Ю., 2011; Завиша І., 2018) прагнемо доповнити освітнім компонентом, спираючись на матеріали Варшавської жіночої прогімназії. Окремі аспекти її функціонування уже було розглянуто, зокрема, вивчено заходи педагогічної ради щодо організації роботи освітнього закладу в останній передвоєнний 1913/1914 навчальний рік (Драч О., Івахненко І., 2022). Важливим аспектом стало з'ясування поведінки учениць як соціально-виховного засобу / інструментарію в освітній практиці Варшавської прогімназії початку ХХ ст. (Драч О., 2022). Зважаючи на розроблені та науково апробовані студії з історії освітнього закладу Варшави, нині прагнемо їх поглибити вивченням навчально-виховного щодення в умовах воєнного часу.

Метою статті є вивчення обставин повсякдення Варшавської жіночої прогімназії у першому півріччі 1914/1915 н. р. в умовах початку Першої світової війни. Джерельною основою дослідження слугують матеріали Державного архіву Черкаської

області, зокрема фонду 133 «Черкаська жіноча (колишня Варшавська) гімназія»¹.

Військово-політична ситуація в регіоні. Першого серпня 1914 р. почалася Перша світова війна, події якої досить швидко наблизилися до підросійської Польщі та її центрального міста Варшави. Варшавсько-Івангородська операція, яка тривала з 15 вересня (28 вересня) до 26 жовтня (8 листопада) 1914 р., стала найбільшим бойовим зіткненням армій Австро-Угорщини, Німеччини та Росії на східноєвропейському театрі військових дій. У ході неї домінуючою була радше політична мета, ніж стратегічна: оволодіння Варшавою, яку німці визначили головним завданням. Зважаючи на настрої населення Царства Польського, втрата Варшави — великого політико-адміністративного і культурного центру для Російської імперії означала початок руйнації політичного устрою країни, тому на підступах до міста тривали вкрай запеклі бої. До 29 вересня (12 жовтня) німці зайняли весь лівий берег Вісли до Варшави. У ніч на 30 вересня (13 жовтня) ситуація стала критичною: німецькі армійські частини були за 7–8 кілометрів від лінії фортифікацій (укріплень) міста, куди вже потрапляли їхні важкі снаряди. Військовий генерал-губернатор Олександр Турбін отримав наказ про евакуацію Варшави.

Зауважимо, що чисельність населення Варшави на 1913 р. становила 845 тис. осіб (Тимашев А.К., 1968. С. 26). Евакуацію державних установ з міста було розпочато ще 28 вересня (11 жовтня), окрім управління генерал-губернатора, жандармерії та поліції. Великомасштабні бойові дії спричинили масу біженців. До 260 тисяч мешканців виїхали із Варшави; 200 тисяч їх повернулися після закінчення боїв. Воєнне протистояння зумовило потужні гуманітарні виклики для всього населення, в тому числі й для учасників освітнього процесу Варшавської жіночої прогімназії. Остаточний успіх у результаті боїв за Варшаву був на боці російських військ, які примусили німців відійти на попередні позиції, а містяни отримали шанс повернутися до міста і поступально відновити попереднє життя. З усуненням прямої воєнної небезпеки місту відновила роботу і Варшавська жіноча прогімназія, до висвітлення обставин і умов функціонування якої восени — на початку зими 1914 р. перейдемо.

Зміни в організації навчально-виховного процесу. Студіювання матеріалів архівної справи свідчить про те, що кожне засідання педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії містило низку питань порядку денного щодо

¹ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1914–15 навчального року. 28 жовтня 1914 року — 30 грудня 1914 року. 28 арк.

ознайомлення з наказами, циркулярами і розпорядженнями головного освітнього відомства та його інституцій на місцевому рівні, що забезпечували функціонування усїєї освітньої сфери держави. З циркуляром попечителя Варшавського навчального округу від 30 жовтня 1914 р., основу якого становили доповненні рекомендації головного освітнього відомства держави (від 13 жовтня 1914 р. № 48156) щодо забезпечення продовження здобуття освіти дітьми призваних до війська осіб у відкритих державних навчальних закладах на час війни, незважаючи на оплату за навчання, члени педагогічної ради були ознайомлені на зібранні 16 грудня 1914 р.² Вивчення матеріалів засідань педради прогімназії засвідчує чітке і неухильне виконання рішень вищої освітньої адміністрації щодо максимального сприяння ученицям та їхнім родинам у продовженні здобуття середньої освіти попри обставини воєнного часу.

На місцевому рівні — в межах Варшавського навчального округу — попечитель циркуляром роз'яснив, що училищні свідоцтва, видані урядовими та приватними навчальними закладами у червні, дійсні до грудня поточного року. У документі йшлося про свідоцтва, які підтверджували складання іспиту і його результати з навчальних предметів у балах за певним класом закладу освіти. Особи із зазначеними посвідками могли вступити без іспитів до відповідних класів іншого навчального закладу в межах Варшавського навчального округу³. Такий захід мав на меті стабілізувати ситуацію в освітній сфері регіону та забезпечити всім родинам і їхнім нащадкам можливість не втратити шанс шкільного навчання у зв'язку з воєнними обставинами.

Війна спонукала владу і державні органи до мобілізації наявних ресурсів, що в освітній сфері передбачало більш продуктивне використання навчального періоду, мінімізацію шкільних розважальних заходів, обмеження вільного часу, врахування і передбачення можливих перерв навчання. Наголосимо, що у Варшаві протягом вересня — жовтня 1914 р. навчальних занять не було. Зокрема, Міністерство народної освіти визнало доцільним, «у зв'язку з надзвичайними військовими подіями, що нині відбуваються», обмежитися в день 100-ї річниці від дня народження М. Лермонтова (3/15 жовтня) тільки панахидою, відклавши святкування ювілею до слухного часу⁴.

На засіданні педагогічної ради прогімназії (16 грудня) завідувач ознайомив присутніх із циркуляром попечителя Варшавського навчального округу від 7 грудня 1914 р. щодо скорочення у 1914/1915 н. р. як різдвяних, так і великодніх

канікул, а також подовження навчального року і скасування окремих святкових днів з метою надолуження пропущених занять через воєнні обставини. При цьому терміни різдвяних вакацій учнів округу було визначено з урахуванням їхньої конфесійної приналежності (католики і православні).

В умовах воєнного часу освітня адміністрація запропонувала зробити навчальними днями низку свят мирної доби. В освітніх закладах із здебільшого польським складом учнів робочими днями встановлено 15–18, 20, 22–23, 29–31 грудня, 2–3 січня, 2 лютого, 4 лютого, 26–28 березня, 25 квітня та 16 червня 1915 р. У закладах з переважно російським (православним) контингентом пропонували не святкувати: 29–31 грудня, 2–3 січня, 30–31 січня, 2 лютого, 26–28 березня 1915 р. Педагогічна рада Варшавської жіночої прогімназії відповідною ухвалою вищезазначені рекомендації освітньої адміністрації прийняла до виконання⁵. Зауважимо, що в розпорядженнях освітньої адміністрації зважали винятково на учнів-християн західного чи східного обряду (католиків і православних). Водночас наявність найчисленнішої в Європі єврейської громади у Варшаві, отже, і їхніх нащадків іудейської конфесії в освітніх закладах імперська влада в офіційному дискурсі «не помічала» (Гриневиц, 2005. С. 76).

Динаміка учнівського контингенту в умовах війни. Початок Першої світової війни безпосередньо вплинув на роботу Варшавської жіночої прогімназії. Тільки 7 листопада 1914 р. на засіданні члени педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії обговорили і затвердили комплектацію учнівського контингенту закладу. Попри бойові дії до I класу Варшавської жіночої прогімназії восени 1914 р. за результатами вступних іспитів прийнято 70 дівчат. Отже, дві паралелі першого класу було скомплектовано. Щодо підготовчого відділення прогімназії, то воно так само виявилось повнокомплектним: прийняли 36 дівчат⁶.

Водночас були і кандидатки на вступ до закладу, які не змогли продемонструвати належну підготовку за результатами екзамену. Думаємо, що подальшу долю таких невдах у сім'ях обмірковували, зважаючи на чимало чинників, особливо з початком війни. Разом із тим матеріали діяльності Варшавської жіночої прогімназії доводять наявність батьків, які зробили свідомий вибір закладу для навчання доньки і прагнули його реалізувати, нехай навіть з другої спроби. Адміністрація прогімназії зважила на прохання батьків щодо залишення їхніх дочок, Віттенберг Сабіни та Жук Валерії, у підготовчому класі на другий рік, оскільки вони не впоралися зі

² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 18.

³ Там само. Арк. 13 зв.

⁴ Там само. Арк. 12 зв.

⁵ Там само. Арк. 18 зв.

⁶ Там само. Арк. 3 зв — 4 зв.

вступним випробуванням до I класу прогімназії у травні поточного року⁷. Отже, попри війну і неуспіх (провал) доньки на екзамені окремі батьки слідували визначеному вектору — здобуття улюбленим чадом середньої освіти в громадському закладі.

До нагальних питань, обговорюваних на зібранні педрадою закладу, належав також розгляд результатів додаткових випробувань учениць і ухвалення рішення щодо їхнього переведення до наступного класу прогімназії на підставі успішного складання іспитів за попередній клас. Зокрема, з I до II класу прогімназії було переведено 12 учениць; із II до III класу — 6 учениць; із III до IV класу — 12 учениць. Чисельність учениць, які не склали додаткові, перенесені з весни на кінець літа іспити з навчальних предметів, виявилася невеликою — 3 особи. Рішенням педагогічної ради двох учениць залишено на повторний курс у I класі й одну ученицю в III класі⁸. Гімназисткам IV (випускного) класу, які успішно склали призначені їм додаткові іспити, педагогічна рада ухвалила видати свідоцтва про закінчення курсу навчання у Варшавській жіночій прогімназії. У такий спосіб, із певним запізненням, отримали випускне свідоцтво 12 гімназисток.

Події перших місяців війни стали каталізатором, що посилив динаміку учнівського контингенту Варшавської жіночої прогімназії. До звичних аспектів зміни чисельності учениць, підставою чого зазвичай були заяви батьків про припинення навчання, виключення через несплату за навчання, відрахування зі складу учениць через навчальну неуспішність, додалося переведення учениць із приватних навчальних закладів, невідвідування закладу через обставини воєнного часу та зарахування до складу учениць попри віковий переріст. Приміром, у листопаді батьки трьох учениць II класу Гевел Ірини, Іванової Лідії, Тумм Євгенії та учениці IV-а класу Дейлідської Зіни звернулися до адміністрації із заявами про припинення навчання їхніх доньок у прогімназії і виключення зі списку учениць закладу, ухвалу про що зафіксовано в рішеннях педагогічної ради. Тільки одну ученицю III класу Шварц Емілію було відраховано за неуспішність. Ситуація була дійсно винятковою, оскільки навіть після двох років поспіль опанування навчальної програми III класу гімназистка не змогла скласти перенесені на осінь підсумкові іспити з окремих предметів⁹.

Водночас попри війну окремі батьки дорослих доньок засвідчили незмінний намір допомогти їм отримати свідоцтво про закінчення прогімназії. Яскравим прикладом може слугувати клопотання до попечителя Варшавського навчального

округу від Якова Явіца, в якому батько наполягав не вважати переріст доньки Софії-Фрейди перепорою її прийому до IV (випускного) класу прогімназії міста. При розгляді питання на засіданні педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії, якій було скеровано клопотання турботливого батька, з'ясувалося, що Софія-Фрейда Явіц у травні 1914 р. склала іспити за навчальною програмою III класу при закладі для отримання свідоцтва¹⁰. Прикметно, що на осінь 1914 р. вік Софії-Фрейди Явіц, претендентки на здобуття освіти у випускному класі прогімназії, становив 17 років і 5 місяців, при цьому переріст складав 2 роки 5 місяців. Отже, початок війни не лише не змінив наміру родини Явіц щодо завершення освітньої підготовки дорослої доньки і формалізації її результатів свідоцтвом Варшавської жіночої прогімназії, ба більше, вірогідно, саме обставини воєнного часу стали дієвим чинником мобілізації зусиль і батьків, і майбутньої гімназистки 1897 р. н. Педагогічна рада прогімназії, зважаючи на наявність вільних місць у IV класі, ухвалила рішення прийняти Софію-Фрейду Явіц попри переріст.

Обставини воєнного часу й евакуація міста позначилися помітним відтоком учнівського контингенту з приватних навчальних закладів Варшави. Свідченням цього стали численні клопотання батьків про прийняття їхніх доньок до Варшавської жіночої прогімназії, яка була державним освітнім закладом. Окреме питання засідання педагогічної ради прогімназії від 7 листопада 1914 р. було присвячене розгляду батьківських заяв і викладених у них обставин. Прикметно, що мотивація таких звернень однотипна — «неможливість нині продовжувати навчати своїх дочок у приватних гімназіях через високу оплату за їхнє учіння»¹¹. Встановлено, що на початок листопада 1914 р. таких клопотань від батьків до адміністрації прогімназії надійшло загалом 13, а саме: до II класу — 6 осіб; до III класу — 4 особи; до IV класу — 3 особи¹².

Цікавим є заглиблення у життєві обставини конкретних дівчат, які здобували середню освіту в умовах Великої війни. Список кандидаток до II класу Варшавської жіночої прогімназії включав учениць приватних гімназій міста. Зокрема, Дворецька Ревека, Тржонковська Ірена, Цегелковська Яніна були гімназистками II класу Варшавської жіночої гімназії Кузенкової (документально підтверджено листом завідувача закладу від 15 листопада 1914 р.); Тарло Поля — гімназисткою II класу Варшавської жіночої гімназії Гапуволь¹³. Щодо останньої адміністрацією гім-

⁷ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 2.

⁸ Там само. Арк. 2-2 зв.

⁹ Там само. Арк. 3.

¹⁰ Там само. Арк. 5 зв.

¹¹ Там само. Арк. 8 зв.

¹² Там само. Арк. 6-7 зв.

¹³ Там само. Арк. 6.

назії Гапуволь повідомлено, що учениця II класу Тарло Поля у листопаді цього року виключена із закладу через невнесення оплати за навчання.

Батьки Розен Олени і Поташник Бейлі, які навесні 1914 р. успішно склали вступний іспит до II класу Варшавської жіночої гімназії Буцковської і були рекомендовані до зарахування гімназистками відповідного класу, восени під впливом обставин змінили плани щодо типу освітнього закладу дочок: від амбітних намірів повної гімназійної освіти у приватному (з правами державного) закладі освіти відмовилися на користь неповної (4-класної) середньої освіти у Варшавській державній жіночій прогімназії. Як свідчать документи, батьки виявили бажання, щоб їхніх доньок зарахували на навчання до II класу Варшавської прогімназії на підставі результатів вступного випробування до гімназії Буцковської¹⁴.

У списку кандидаток до III класу жіночої прогімназії також наявні вихованки приватних гімназій Варшави. Прикметно, що при обговоренні потенційних кандидаток на засіданні педагогічної ради Варшавської прогімназії кандидатури учениць-християнок за конфесійною приналежністю спеціально позначено. У підготовлених персональних довідках дівчат, оголошених на зібранні освітян прогімназії та відповідно зафіксованих у протоколі, зауважено віросповідання Феттер Надії, православної, учениці III класу Варшавської жіночої гімназії Бідай, і Грабовської Болеслави, католички, учениці III класу Варшавської гімназії Александрової. Водночас у решти кандидаток у вихованки конфесійна приналежність не зазначена. Стверджуємо, що вони сповідували юдаїзм, але адміністрація державної жіночої прогімназії Російської імперії способом (тактикою) ненаголошення (замовчування) прагнула додатково не демонструвати факт прийому доньок євреїв до освітнього закладу. Маємо погодитися з думкою, що євреї стали складовою частиною образу «внутрішнього ворога» в Російській імперії (Джумиґа Є.Ю., 2015. С. 11).

Наголосимо, що обставини воєнного часу й евакуації безпосередньо позначилися на збереженості діловодної документації як освітніх інституцій у регіонах, наближених до фронтів Першої світової війни, так і учасників освітнього процесу в них. Вивчення матеріалів протоколів засідання педагогічної ради Варшавської прогімназії допомогло з'ясувати типологію відомчої документації, використовувану для посвідчення учнівського статусу кандидаток у гімназистки. Такими документами стали: повідомлення за підписом завідувача навчального закладу; засвідчені результати складання вступного іспиту до закладу; відомість (табель) успішності та поведінки учениці певного закладу; особистий щоденник гімназистки

за попередній навчальний рік. Непоодиноким стає прийняття до складу учениць прогімназії відповідного класу тільки на підставі листа за підписом завідувача закладу, де претендентка до того навчалася. Приміром, щодо Грабовської Болеслави завідувач Варшавської жіночої гімназії Александрової листом від 8 листопада 1914 р. підтвердив, що вона була гімназисткою III класу, водночас навчальна документація учениці «за обставин евакуації майна зазначеної гімназії не могла бути надана прогімназії»¹⁵. Подібна ситуація із Стебновською Марією, яка, за повідомленням завідувача жіночої гімназії Кузенкової від 15 вересня 1914 р., була ученицею IV класу, проте її навчальна документація «за обставин евакуації закладу не могла бути представленою до прогімназії»¹⁶.

Педагогічна рада Варшавської прогімназії, розглянувши й обговоривши прохання батьків вищезазначених учениць, зважила на головний мотив, представлений у батьківських клопотаннях, — «неможливість у теперішній час (в умовах Першої світової війни. — Курсив авт.) продовжувати вчиття своїх дочок у приватних гімназіях через високу оплату за навчання». Наголосимо, що вартість освітніх послуг Варшавської жіночої прогімназії з 1914/1915 н. р. мала становити 60 руб. з учениці на рік (Драч О., Івахненко І., 2022. С. 23). Отже, навчання у приватних жіночих гімназіях коштувало набагато дорожче.

Додатковим аргументом на користь задоволення батьківських клопотань адміністрація Варшавської жіночої прогімназії вважала ту обставину, що не всі учениці закладу відвідували навчальні класи. Зокрема, за навчальною документацією, із 49 учениць II класу відвідувало прогімназію 39 осіб; із 43 учениць III класу — 31; із 39 учениць IV класу — 24, у той час як класні аудиторії відповідно до нормативів (розрахунки представлено у протоколі засідання) давали змогу посадити у II класі 55 учениць, у III класі — 47, у IV класі — 42. Підсумковим вердиктом педради Варшавської жіночої прогімназії стала ухвала: «Клопотати перед попечителем Варшавського навчального округу щодо зарахування поіменованих учениць до прогімназії понад установлений комплект»¹⁷.

Вивчення матеріалів протоколів засідання педагогічної ради закладу засвідчує обговорення питань навчального контингенту на кожному засіданні першого півріччя 1914/1915 н. р. Одні батьки клопотали про допущення їхніх доньок до іспитів і зарахування до відповідного класу, інші повідомляли про те, що їхні доньки-учениці припиняють навчання у закладі, та просили

¹⁴ Там само. Арк. 6 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 7 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 8.

¹⁷ Там само. Арк. 8 зв.

виключити останніх зі списків гімназисток. Приміром, на засіданні 28 листопада 1914 р. було розглянуто заяви батьків, які не бажали далі навчати доньок, і ухвалено рішення про відрахування таких гімназисток із закладу, а саме: учениці підготовчого класу Левандовської Аліції, учениці I-б класу Савицької Кароліни, учениці II класу Ширман Мери, учениці III класу Мільштейн Бальбіни, учениці IV класу Гринкевич Сабіни¹⁸.

Водночас після прийняття педрадою рішення про відрахування п'ятьох учениць закладу завідувач прогімназії ознайомив присутніх із проханням Янкеля Фрідмана, поданим попечителю Варшавського навчального округу, щодо прийому його дочки Маші Фрідман до IV класу понад установлений комплект. У листі завідувач Жіночої гімназії Кузенкової поінформував, що Маша Фрідман в поточному році була ученицею IV класу закладу, з якого 22 листопада її було виключено через несплату освітніх послуг. Особові документи гімназистки «за обставин евакуації закладу не могли бути представлені до прогімназії»¹⁹. Рішення педагогічної ради щодо зарахування Маші Фрідман до IV класу прогімназії було позитивним. Обґрунтування ухвали у протоколі засідання від 28 листопада 1914 р. містить такі аргументи, як: наявність вільного місця у класній досить просторій аудиторії для ще однієї учениці; відвідування навчальних занять не всіма 40 ученицями комплекту (тільки 30); складність підготовки доньки у приватній гімназії через брак грошей у родині.

Детальне вивчення матеріалів засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії виявило непоодинокі клопотання батьків про звільнення їхніх доньок від вивчення однієї з іноземних мов. Вірогідно, в умовах воєнного стану батьки (переважно матері), які представляли переважно торгово-ремісничі та нижчі службові прошарки населення міста, прагнули в такий спосіб мінімізувати проблемні аспекти навчання своїх нащадків. Водночас адміністрація навчального закладу таким заходом намагалася не допустити надмірного зростання категорії слабеньких учениць, отже потенційних другачок, зберегти контингент гімназисток і завадити дезорганізації навчального процесу протягом осені 1914 р., коли фронтіві події Першої світової війни наблизилися до Варшави.

Серед учениць, батьки яких клопотали про звільнення від студіювання іноземних мов, наявні гімназистки з незадовільною успішністю із цих предметів, переведені до наступного класу за умови складання ними додаткового іспиту після літніх вакацій, зокрема: Олена Шафранська (III клас), батько якої прохав про припинення

вивчення французької мови; Софія Пржедняцька (III клас), матір прохала звільнити від обов'язкової для опанування донькою німецької мови; Рашель-Міра Шапіро (III клас) — від вивчення польської мови²⁰.

Наголосимо, що педагогічна рада при прийнятті рішення щодо відмови від обов'язкового компонента навчальної програми керувалася першочергово когнітивними та психоемоційними критеріальними ознаками, основу чого вбачала у результативності (підсумковій і поточній) з предмета й індивідуальних здатностях гімназисток. Зокрема, порівнявши успіхи С. Пржедняцької з німецької та французької мов протягом її навчання у прогімназії, визнали, що опанування першої обов'язкової мови ученицею проходило більш утруднено, ніж другої, що стало підставою для задоволення прохання її матері.

Загальний вектор діяльності адміністрації і педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії скеровано на збереження учнівського контингенту. Про це свідчить лояльне ставлення до гімназисток із навчальними заборгованостями з попереднього року, максимальне задоволення батьківських клопотань, відсутність жорстких термінів оплати навчання, прийом і переведення до наступного класу протягом навчального півріччя тощо. Приміром, на засіданні педради закладу 30 грудня 1914 р. схвалено пропозицію завідувача перевести з III до IV класу Войтович Ксенію на підставі складання ученицею додаткового іспиту з географії²¹. Як розуміємо, навчальний борг за III клас ліквідовано із майже піврічною затримкою.

На тому ж засіданні завідувач поінформував присутніх про наявність неатестованих із різних причин гімназисток. Чинниками, що унеможливили виставлення результативних балів (оцінок) за I чверть поточного навчального року, стали: невідвідування прогімназії через обставини воєнного часу (Цукерман Дора, III клас; Кроль Дебора, IV клас; Саметман Хая, підготовчий клас); велика кількість пропусків занять через хворобу (Войтович О., Нор Віра, I клас; Нор Ксенія, II клас; Гальперін Юдіта, Цивін Роза, IV клас); прийом до закладу наприкінці чверті (Грослінк Соломія, підготовчий клас)²².

Отже, вивчення матеріалів функціонування освітнього закладу переконує, що новий навчальний рік і навчально-виховний процес у Варшавській жіночій прогімназії розпочався лише у листопаді 1914 р., коли вдалося усунути загрозу військового захоплення міста і стабілізувати життєдіяльність городян і установ. По суті, освітній процес у прогімназії відбувався

¹⁸ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 16.

¹⁹ Там само. Арк. 16 зв.

²⁰ Там само. Арк. 2 зв, 10, 24–24 зв.

²¹ Там само. Арк. 24 зв.

²² Там само. Арк. 27 зв.

з двомісячною затримкою (одна навчальна чверть), результати його адміністрація і педагоги підсумовували на передноворічному засіданні 30 грудня 1914 р.

Матеріальна підтримка малозабезпечених учениць. З-поміж питань порядку денного засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії після затвердження учнівського контингенту слідувало обговорення кандидатур гімназисток, які потребували соціальної підтримки. За пропозицією завідувача були розглянуті прохання батьків учениць щодо звільнення від оплати навчання за перше півріччя 1914/1915 н. р. та надані ними свідоцтва про матеріальну незабезпеченість. За представленою на засіданні інформацією, станом на 28 листопада 1914 р. чисельність учениць прогімназії складала 244 особи, зокрема: I–IV класи — 203 учениці, підготовчий — 41 учениця. Оскільки право звільнення від оплати мали 10 % учнівського контингенту (20 осіб), то на затвердження педагогічної ради надали список рекомендованих гімназисток²³.

Педрода ухвалила звільнити від оплати за право навчатися у першому півріччі поточного року 16 учениць (зважаючи на реально наявний контингент, про що буде далі), розподілених за навчальними класами таким чином: I клас — 1 особа, II клас — 7, III клас — 4, IV клас — 4. Серед рекомендованих маємо відзначити особи гімназисток, яких у попередньому (другому) півріччі 1913/1914 н. р. було звільнено від оплати навчання чи надано грошову допомогу для сплати за навчання. Такими виявилися учениці IV класу Пікульська Марія і Піотровська Ванда-Кароліна; учениці II класу Марковська Марія, Нор Ксенія і Левандовська Генріха (Драч, 2022. С. 40–41). Зауважимо, що матеріальне становище родини Пікульських було важким і до війни, тому за умов воєнного часу у списку кандидатур, рекомендованих до звільнення від сплати за навчання у прогімназії, бачимо і другу доньку Пікульську Александрю, ученицю III класу²⁴.

У ході представлення і обговорення кандидатур учениць щодо звільнення від оплати навчання у першому півріччі поточного року члени педагогічної ради прогімназії розглянули також окреме подання на двох гімназисток — Харину Марію та Чеботарьову Зінаїду. Характеристика учениць, оголошена на засіданні педради, містить суттєві складові соціального становища їхніх родин, які пояснюють застосовувані освітньою адміністрацією критерії допомоги в умовах війни. Так, Харина Марія — новоприбула учениця I-а класу Варшавської прогімназії, православного віросповідання, вирізнялася відмінною поведінкою і задовільною успішністю. Батько учениці до

початку війни працював кондуктором на залізниці; з дня оголошення мобілізації був призваний на військову службу нижчим чином. У сім'ї Хариних було двоє нащадків (включно з Марією), які здобували освіту в навчальних закладах. Враховуючи те, що М. Харина зарекомендувала себе в прогімназії хорошою ученицею, та матеріальну незабезпеченість родини, в якій піклування про дітей-учнів від початку війни лягло на матір, педрада ухвалила клопотати про звільнення її від сплати за навчання у першому півріччі поточного навчального року.

Чеботарьова Зінаїда була ученицею III класу прогімназії, православного віросповідання. Вирізняли гімназистку відмінна поведінка і значна старанність, поєднані з малою здатністю до навчання, через що вона лишилася в III класі на другий рік. До війни батько учениці служив квартальним наглядачем поліції, проте останнім часом втратив посаду. Від оголошення мобілізації його покликано до війська нижчим чином. У сім'ї Чеботарьових, окрім Зінаїди, підросли четверо нащадків, які навчалися в закладах освіти²⁵. Зважаючи на несприятливі задатки індивідуального розвитку учениці-другачки З. Чеботарьової, доповнювані обтяжливими соціальними обставинами: матеріальною незабезпеченістю багатодітної родини і важким становищем матері-годувальниці, на утриманні якої з початком війни лишилося п'ятеро дітей-учнів, педрада ухвалила клопотати про звільнення учениці III класу від плати за навчання у прогімназії за перше півріччя 1914/1915 н. р.

Подальше вивчення матеріалів архівної справи засвідчує пошуки матір'ю З. Чеботарьової дієвих варіантів покращення навчальної результативності дочки-учениці, першим із яких обрано відмовитися від вивчення непосильних для Зінаїди навчальних предметів. Підставою стало прохання Олени Чеботарьової звільнити її доньку Зінаїду, ученицю III класу, від опанування обов'язкової для неї німецької мови. При розгляді питання 16 грудня 1914 р. члени педагогічної ради прогімназії ознайомилися з навчальною успішністю гімназистки З. Чеботарьової з іноземних мов. Протягом 1913/1914 н. р. учениця отримала незадовільні результати за всі навчальні чверті як з німецької, так і з французької мови, що стало підставою її залишення на другий рік у III класі. У поточному півріччі успішність гімназистки З. Чеботарьової з іноземних мов була так само незадовільною. Зважаючи на її загальну малу здатність до навчання, що утруднювала опанування ученицею-другачкою нових мов повторно, та враховуючи клопотання матері, педрада Варшавської жіночої прогімназії ухвалила звільнити ученицю

²³ Там само. Арк. 14 зв.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. Арк. 15 зв.

III класу Зінаїду Чеботарьову від вивчення німецької мови²⁶.

Отже, педагогічна рада важливим чинником для матеріальної підтримки учениць у формі звільнення від сплати за навчання від початку Першої світової війни визначила допомогу у здобутті освіти донькам мобілізованих військовиків, що послідовно реалізовувала попри наявні проблеми із навчальною успішністю в окремих із них. Вважаємо, що викладачі й адміністрація закладу робили все можливе в аспекті соціально-педагогічного супроводу учениць із таких родин, свідченням чого є підтримка гімназистки З. Чеботарьової.

За пропозицією завідувача члени педагогічної ради обговорили призначення субсидії ученицям прогімназії для оплати навчання у першому півріччі 1914/1915 н. р. Відповідно до кошторису Варшавської жіночої прогімназії на 1914 р. витрати цільового призначення «субсидії ученицям на оплату навчання» становили 400 руб. на рік, отже, на аналізований період було заплановано 200 руб. Зважаючи на відмінну поведінку і задовільні успіхи учениць (Пентка Наталія, I клас; Маляновська Ядвіга, Паплінська Альбіна, Савицька Максиміліана, II клас; Сегаль Тауба IV клас), а також матеріальну незабезпеченість їхніх батьків, педагогічна рада ухвалила клопотати про призначення їм субсидії по 15 руб. Таким чином загальна сума, виділена з коштів освітнього закладу на фінансову підтримку малозаможних учениць задля оплати батьками їхнього навчання у прогімназії, дорівнювала 75 руб. замість планованих 200. На нашу думку, пояснюється це обмеженістю наявних коштів Варшавської прогімназії на кінець фінансового року, що зумовлено нерегулярністю сплати освітніх послуг значною частиною учениць.

Проблема сплати за навчання у прогімназії. Прикметно, що в умовах воєнного стану фінансові питання функціонування освітнього закладу не були першочерговими, як у попередній мирний період (Драч О., Івахненко І., 2022. С. 22). Міністерство народної освіти листом від 15 вересня 1914 р. роз'яснило нагальні питання функціонування відомчих закладів в умовах війни. Головне освітнє відомство держави повідомило про ухвалені зміни оплати освітніх послуг закладів, зокрема про відстрочення оплати за перше півріччя 1914/1915 н. р. в державних гімназіях, прогімназіях і реальних училищах Російської імперії до 21 листопада поточного року²⁷. Черговим міністерським листом розпорядження від 15 вересня було доповнено й адміністрацію освітніх закладів поінформовано про те, що внесення оплати за право навчання в першому

півріччі в державних середніх закладах може бути відтерміноване до кінця грудня поточного року. Отже, адміністрація Варшавської жіночої прогімназії, державного закладу освіти, зважала на відомчі рекомендації і діяла винятково в межах окреслених нормативних настанов.

При обговоренні фінансових питань на засіданні 30 грудня 1914 р. члени педагогічної ради заслухали інформацію щодо перевірки документів про сплату за навчання у першому півріччі 1914/1915 н. р. Для нас це є цінним ресурсом для встановлення реального учнівського контингенту Варшавської жіночої прогімназії. Як виявилось, оплата освітніх послуг прогімназії надійшла від 158 учениць на суму 3950 руб., своєчасно внесених до Варшавського губернського казначейства на рахунок спеціальних коштів закладу. Обрахунки засвідчують, що розмір оплати за навчання за перше півріччя 1914/1915 н. р. в жіночій прогімназії становив 25 руб., тобто як і в минулому році. По суті, заплановане і схвалене Міністерством народної освіти збільшення розміру оплати освітніх послуг з 50 до 60 руб. на рік з учениці (за винятком підготовчого класу) з 1914/1915 н. р. не відбулося (Драч О., Івахненко І., 2022. С. 23). Вірогідно, циркулярну рекомендацію про фіксацію вартості освітніх послуг державних середніх навчальних закладів на довоєнному рівні, до яких належала і Варшавська жіноча прогімназія, заслухали на першому чи другому засіданні педради, протоколи яких в архівній справі відсутні.

Загалом маємо констатувати суттєву втрату контингенту Варшавської жіночої прогімназії в умовах війни: 158 учениць на грудень 1914 р. проти 253 на січень 1914 р. Чисельність учениць прогімназії зменшилася на 95 осіб (37,54 %) від довоєнної.

Завершення першого півріччя 1914/1915 н. р. не лише зумовило підбиття підсумків фінансового року, але й спонукало до прийняття непростого рішення в умовах Першої світової війни про виключення зі складу учнівського контингенту осіб, які на кінець грудня не внесли плату за надані освітні послуги. За матеріалами протоколу педагогічної ради від 30 грудня 1914 р., у списку на відрахування з прогімназії подано 70 учениць, тобто 28,7 % контингенту на початок навчального року. За класами кандидатки на виключення розподілені наступним чином: підготовчий клас — 19 учениць; I-а клас — 8 учениць, I-б клас — 12 учениць; II клас — 14 учениць; III клас — 7 учениць; IV клас — 10 учениць²⁸.

Отже, обставини Першої світової війни прямо позначилися на щоденному функціонуванні Варшавської жіночої прогімназії восени 1914 р. Вони стали вагомим каталізатором посилення динаміки учнівського контингенту: припинення

²⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 20-20 зв.

²⁷ Там само. Арк. 13 зв.

²⁸ Там само. Арк. 26 зв. — 27 зв.

навчання за заявами батьків; невідвідування частиною навчальних занять; переведення до закладу колишніх учениць приватних гімназій; відмови від вивчення іноземних мов окремими ученицями; несвоечасної оплати навчання і подання на виключення з прогімназії понад ¼ складу учениць; наявності неатестованих гімназисток.

Загальний вектор повсякденної діяльності завідувача та педагогічної ради було скеровано на збереження учнівського контингенту. Про це свідчить лояльне ставлення до гімназисток із навчальними заборгованостями з попереднього року, максимальне задоволення батьківських клопотань, відсутність жорстких термінів оплати за навчання, прийом і переведення в наступний клас протягом навчального півріччя тощо.

Аналіз матеріалів протоколів педради підтверджує толерантність адміністрації та педагогів прогімназії щодо гімназисток і потенційних кандидаток у концептуальних питаннях освітнього процесу, а також компромісну позицію щодо запитів їхніх батьків. Попри війну стратегію матеріальної підтримки учениць із соціально вразливих родин адміністрацією освітнього закладу продовжено. Водночас від початку протистояння блоків держав-ворогів колишня симпатія до іноконфесійних учениць канула в Лету, і керівництво державної жіночої прогімназії Російської імперії матеріально підтримувало у здобутті середньої освіти винятково вірнопідданих, тобто пріоритетно православних гімназисток з родин імперських службовців і мобілізованих до війська.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
- Гриневиц Л.В., Гриневиц В.А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е–Й / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. С. 73–88.
- Джумиґа Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 — лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 20 с.
- Джумиґа Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ, 2011. Вип. 19. С. 369–379.
- Драч О., Івахненко І. «Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року. *Київські історичні студії*. 2022. № 1 (14). С. 20–29.
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.12>
- Драч О. Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 38–47.
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.24>
- Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
- Завиша І. Варшава. Возобновленная столичность. 1915–1918: Интервью с Петром Глоговским. URL: <http://archiwum.radiopolsha.pl/6/272/Artykul/390799> 06.11.2018 17:05
- Нелипович С.Г. Бои в пригородах Варшавы в октябре 1914 года. [Архівовано 2 березня 2008 у Wayback Machine].
<https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9659/11.pdf>
- Тимашев А.К. Варшава. Москва: Просвещение, 1968. 111 с.
- Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Bloomington–Indianapolis, 2005. 336 p.
- Korzeniowski Mariusz. Uchodźcy z Królestwa Polskiego i Galicji w latach Wielkiej Wojny. *Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918. Metamorfozy Społeczne*. 12. 2018. S. 203–239.

REFERENCES

- Drach, O., Ivakhnenko, I. (2022). “Were present, listened, approved...”: The functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium according to the minutes of the meetings of the Pedagogical Council in 1914. *Kyiv Historical Studies*, 1 (14), 20–29 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.12>
- Drach, O. (2022). Students’ Behaviour as a Social and Educational Tool: The case of the Warsaw Women’s Progymnasium at the Beginning of the 20th century. *Kyiv Historical Studies*, 2 (15), 38–47 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.24>

- Dzhumiga, E. Yu. (2011). Living Conditions of Children in Odesa during the First World War (July 1914 — February 1917): Socio-economic aspect. (O. P. Reient, ed.), *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 19, 369–379 [in Ukrainian].
- Dzhumyha, Ye. (2015). Impact of the First World War on Everyday Life of Odesa Citizens (1914 — February 1917). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odesa [in Ukrainian].
- Hrynevych, L. V., Hrynevych, V. A. (2005). Yevrei v Ukraini [Jews in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3, Smolii V. A. (Ed.), Instytut istorii Ukrainy, NAN Ukrainy, Kyiv, 73–88 [In Ukrainian].
- Nelipovich, S. G. (n. d.). Boi v prigorodakh Varshavy v oktiabre 1914 goda. [in Russian].
<https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9659/11.pdf>
- Timashev, A. K. (1968). Varshava. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Vilshanska, O. L. (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday Life of the Population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70 [in Ukrainian].
- Zhvanko, L. M. (2010). Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914 — 1918 rr.). Kharkiv: KhNAMH [in Ukrainian].
- Zavisha, I. (n. d.). Varshava. Vozobnovlennia stolichnost. 1915–1918: Interviu s Petrom Glogovskim [in Russian].
<http://archiwum.radiopolsha.pl/6/272/Artykul/390799>
- Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Bloomington–Indianapolis, 2005. 336 p. [in English].
- Korzeniowski, Mariusz (2018). Uchodźcy z Królestwa Polskiego i Galicji w latach Wielkiej Wojny. *Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918. Metamorfozy Społeczne*, 12, S. 203–239 [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 14.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.13>
УДК 94(436+439):341.341-052]:005.311

Дмитро ГРИНЬ,

доцент кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

e-mail: d.hryn@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1378-636X>

Dmytro HRYN,

Associate Professor of the Department
of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD (History), Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Ігор СРИБНЯК,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Ihor SRIBNIAK,

Head of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Наталія ЯКОВЕНКО,

професорка кафедри міжнародних організацій
і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: zaliznaledi@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3493-5950>

Natalia YAKOVENKO,

Professor of the Department of International
Organizations and Diplomatic Service,
Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Doctor of History, Professor
Kyiv, Ukraine

Звіти делегацій СВУ як джерело для вивчення специфіки міжнаціональних відносин та умов перебування полонених царської армії в Австро-Угорщині, 1915 р.

У статті проаналізовано джерельно-інформаційний потенціал звітів делегацій Союзу визволення України, які відряджалися до багатонаціональних таборів полонених солдатів царської армії з метою укладання списків українців та подальшого переведення їх до українського табору Фрайштадт. Отримана із цих звітів інформація дає змогу з'ясувати подробиці повсякденного життя таборян, а також зрозуміти деякі риси національного характеру, репрезентовані в поведінці полонених. Разом з тим звіти переконливо ілюструють окремі аспекти організаційної діяльності Союзу, які сприяли закладенню тривкого підґрунтя для згуртування українців у багатонаціональних таборах полонених зі складу царської армії.

Ключові слова: полонені українці, табір, Союз визволення України, Австро-Угорщина.

Reports of Delegations of the Union of the Liberation of Ukraine as a Source for Studying Specifics of International Relations and Conditions of Stay of Prisoners of the Tsarist Army in Austria-Hungary, 1915

The article analyses the source and information potential of the reports of the delegations of the Union for the Liberation of Ukraine, which were sent to multinational camps of captured soldiers of the tsarist

army for the purpose of compiling lists of Ukrainians for their subsequent transfer to the Ukrainian Freistadt camp. The importance of the topic chosen for research lies in the fact that the information gleaned from these reports makes it possible to clarify in detail the main manifestations of the daily life of prisoners, as well as to learn some features of their national character.

At the same time, the mentioned reports fully illustrate certain aspects of the organizational activities of the Union, which made it possible to lay a lasting foundation for the unity of Ukrainians in the multinational camps of prisoners of war from the tsarist army. The stay of the IED delegates in the camps made it possible to form a small circle of Ukrainian activists capable of risking their lives to carry out the difficult task of spreading national liberation ideas among prisoners of the tsarist army.

The methods used by the author of this article include the narrative methodology, which involves the description of a social phenomenon, as well as military anthropology, with its focus on the study of world pictures, symbolic systems and fundamental forms of human behavior, mostly hidden and not clearly formulated. It became possible to analyze the general psychological state of prisoners in the conditions of camp isolation thanks to the use of the methodology of social determinism.

The characteristics of the national types of prisoners of the tsarist army are of significant scientific interest, the knowledge of which is an important task of Ukrainian historical science — especially in the light of the Russian-Ukrainian war of 2022–2023. Studying the mental traits of captured Russians and Russified Jews, who were ready for any tricks against those Ukrainians who dared to have their own opinion, allows us to understand the depth of the fall of the modern Russian ethno-social conglomerate.

Key words: captured Ukrainians, camp, Union for the Liberation of Ukraine, Austria-Hungary.

Національно-організаційна робота в середовищі полонених вояків зі складу царської армії, які утримувалися в таборах різних місцевостей Австро-Угорщини, стала одним з чільних напрямів діяльності Союзу визволення України (СВУ) починаючи з кінця 1914 р. Ця робота концентрувалася насамперед у таборі Фрайштадт, який протягом Першої світової війни залишався єдиним українським табором на теренах монархії. З метою збільшення у ньому кількості відданих українській справі людей СВУ проводив у 1915 р. пошук українців у багатонаціональних таборах, готових виїхати до Фрайштадту та приєднатися до тамтешньої української громади. Для цього за дорученням президії СВУ до таборів відряджалися представники (делегати), на яких покладалося завдання організувати цю категорію полонених в українські гуртки, підготувавши таким чином їх переїзд до Фрайштадту. За підсумками відвідування таборів делегати подавали до президії СВУ звіти, в яких містилося багато цінної інформації про стосунки різних національних груп полонених, умови їх утримання, особливості їхнього побуту тощо.

Різні аспекти діяльності СВУ протягом тривалого часу активно вивчалися як в австрійській (Grebing, 1959; Bihl, 1965; Bihl, 1966; Mark, 1984), так і в українській (Корольов, Михальський, 1996; Срібняк, 1997; Срібняк, Васильчук, 1997; Срібняк, 2001) історіографії, проте цю роботу все ще не можна вважати завершеною. Річ у тім, що навіть публікація монографічного дослідження львівського історика І. Патера, в якому була здійснена спроба комплексного вивчення історії створення та діяльності СВУ, стала фактично своєрідним запрошенням до роботи із цієї тематики для інших дослідників (Патер, 2000). Підтвердженням цього

є низка публікацій того ж автора (Патер, 2010; Патер, 2013; Патер, 2021), які мали заповнити лакуни, що не були належним чином висвітлені у згадуваній монографії.

Робота з опрацювання різних напрямів діяльності СВУ тривала й надалі (Адамович, 2007; Супронюк, 2014), проте жоден з дослідників не ставив собі за завдання залучити до наукового обігу матеріали звітів представників СВУ, які відряджалися до багатонаціональних таборів з метою укладення списків українців для їх подальшого перевезення до українського табору Фрайштадт. З проблематикою даної статті найбільше кореспондується розвідка про специфіку організаційної роботи СВУ, в якій вже були використані деякі зі звітів згадуваної організації (Срібняк, 2016b).

Метою статті є уведення до наукового обігу інформації зі звітів делегацій СВУ, які відвідували багатонаціональні табори полонених вояків царської армії у 1915 р., а також з'ясування особливостей взаємин між представниками різних національних груп у середовищі таборян під час Першої світової війни.

Перші подорожі діячів СВУ до таборів полонених вояків царської армії проводилися із жовтня 1914 р. і мали несистемний характер. Тим не менш вони дали змогу накопичити певний досвід і виробити певні прийоми для мінімізації наслідків кампанії залякування і терору, що велася чорносотенцями та малоросами з метою зриву процесу виділення українців до національного табору. До цих двох категорій належала переважна більшість російських унтер-офіцерів, які були поставлені австро-угорською владою у привілейовані умови, посадаючи посади старших бараків. Їх диктат спочатку був настільки всеохоплюючим, що часом таборовий загал просто відмовлявся

спілкуватися з посланцями СВУ, побоюючись передання інформації про їхню «зраду» додому та можливих репресій стосовно членів їхніх родин. Але попри всі труднощі робота з укладання списків продовжувалася, бо в кожному таборі знаходилися сміливці, які були готові стати на прохання із системою (Срібняк, 2016).

Одним з найінформативніших документів став звіт делегата СВУ Володимира Темницького, який наприкінці січня 1915 р. був делегований до табору Райхенберг. За його підрахунками, у таборі перебувало понад 24 тис. полонених, з них — 8842 українці («малороси»)¹. У його звіті містився опис харчування полонених цього табору (але без зазначення кількісних параметрів), що дає змогу додатково прояснити цю сторінку таборового повсякдення. Отже, їжу таборяни отримували «три рази денно. Рано на сніданок зупа, зладжена з муки і води. Сей страви бранці з цілої душі не люблять. Лише в деякі дні тижня буває замість зупи каша, риж (рис. — *Авт.*), або бараболяна стиранка (картопляна затірка) і такі дні бранці собі дуже нахваляють. В полудне дістають обід зложений з росолу, мяса і ще якоїсь приправки (доданку. — *Авт.*) до мяса. Сей обід смакує бранцям цілком добре, нарікають тільки, що за мало порції. На вечеру дістають часом якусь кашу, або стиранку, а часом зупу (суп. — *Авт.*)»². На підставі своїх спостережень за таборянами В. Темницький зробив висновок, що полонені отримують в таборі дійсно меншу порцію (аніж на російській службі), проте в їх теперішньому раціоні присутнє м'ясо, якого вони не отримували в царській армії.

Значний науковий та світоглядний інтерес являють характеристики національних типів полонених цього табору, які, може, й не вирізняються політкоректністю, але дають змогу уявити дійсні сценарії поведінки євреїв та росіян у таборовому просторі. На думку В. Темницького, «дуже підозрілу ролю» (але без деталізації, в чому це полягало. — *Авт.*) у таборі відігравали солдати єврейської національності. Ще гостріше він у своєму звіті (від 11 лютого 1915 р.) охарактеризував євреїв-інтелігентів («вольноопределяющихся»), які були «майже всі без виімку російські патріоти, що не тільки твердо вірять в побіду Росії, але тої побіди горячо бажають. Жиди (євреї. — *Авт.*) дрібні купці та ремісники — се найгірший елемент. Усі свої зусилля звертають в тім напрямі, аби у таборі запевнити собі найліпше і найкорисніше положенє. З одного боку не хотять пірвати з Росією і намагаються собі позискати прихильність Москалів — та військових старших

тим способом, що денунціюють (тут: звинувачують. — *Авт.*) перед ними всьо, що лише можуть, з другого стараються вкрасти ласки (тут: здобути прихильність. — *Авт.*) австрійських військових так само через шпйонованє (тут: стеження. — *Авт.*), та денунціонованє»³.

Ця категорія полонених намагалась представити делегатів СВУ (В. Темницького і А. Чарнецького) перед російськими солдатами «як австрійських агентів, що хочять бунтувати салдатів проти Росії і безперечно впахють кожного в біду», хто слухатиме їхні промови. Водночас мали місце спроби євреїв скомпрометувати українців в очах службовців таборової комендатури за нібито поширення у таборі «протиавстрійських проклямацій», що призвело до конфлікту між черговим австрійським офіцером комендатури та згадуваними делегатами СВУ. Така позиція євреїв дуже дивувала В. Темницького, який вважав, що «через погроми, переслідування, черту осілості та різні інші обмеження Росія просто виховала собі у Жидах найбільших і найзавзятіших ворогів», але, як виявилось, то все були «байки ширені жидівською пресою в Європі — але в Росії кінь з неї сміється»⁴.

Очевидно, що серед полонених євреїв знаходились і такі, що були готові допомагати українцям — В. Темницький згадував про одного солдата, який «робив і нам дуже добрі прислуги, збираючи списи[...] з бараку в барак — розуміється за грошовою винагородою»⁵. Проте це були лише поодинокі випадки, які тільки підтверджували загальне правило — переважна більшість полонених євреїв на початку війни йшла у фарватері великодержавної російської політики. Більше того, частина полонених євреїв вдавалась до активного нав'язування людиноненависницьких «цінностей» «руського миру», та робила все, аби не дати полоненим українцям визволитись із цієї погубельної омани.

Не менш цікавими видаються й оцінки В. Темницьким полонених росіян, які посідають «навіть в таборі полонених не тільки певного рода привелійоване становище, але надто ролю якихось контрольорів чи інспекторів над прочими бранцями. Буває досить часто, що самі они ставлять себе в таку ролю і стараються пострахом впливати на поведене (поведінку. — *Авт.*) прочих бранців. Дуже часто траплялося мені чути такі слова: ну, ну — не дуже ви собі тут позволяйте: вернемо в Росію і будете за всьо відповідати!» Цей контроль над бранцями «сповняють Москалі дуже совісно — і нехай лише комусь з бранців вирветься якась слово не дуже прихильно до Росії — зараз зустрінеється коли не з ширкою

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 17.

² ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 9.

³ Там само. Арк. 25.

⁴ Там само. Арк. 25-26.

⁵ Там само. Арк. 26.

погрозою, то принаймні з обідиючою (тут: образливою. — *Авт.*) полемікою, у якій не брак натяків про караючу руку російських властей». Отже, спостереження В. Темницького підтверджували загальне правило — російські чорносотенці свято вірували у невідворотність покарання всіх «інородців», коли би ті хоч на йоту засумнівались у непорушності російської великодержавної ідеї.

Кожного разу, коли В. Темницький починав «розмову з бранцями — все у відповідний момент виринали такі замітки та погрози зі сторони москалів», які в «російській армії відіграють на загальному контрольному — супроти солдатів інших народностей». Часто бувало так, що під час спілкування з В. Темницьким полонені «звертали пильну увагу, чи розмові прислухуються москалі. Бувало часто таке, що свобідна — менше більше розмова — раптом уривалася, коли до нашого гуртка наближався москаль». Самі полонені пояснювали це в такий спосіб: «Боїмося їх, хто зна, що за люди. Вірити їм не можна. Вони слідять за нами, підслухуючи наші розмови». З огляду на це все В. Темницький робив цілком обґрунтоване припущення, що серед росіян у таборі є значна кількість «таких, що очевидно повнять (виконують. — *Авт.*) службу шпівнів, мишкують (тут: стежать. — *Авт.*) і нюхають»⁶.

Звіт В. Темницького, можливо, найкраще ілюструє ті труднощі, які доводилось долати діячам СБУ під час відвідування таборів та укладання списків українців. Варто зазначити, що запеклий опір чорносотенців хоч і ускладнював роботу, проте не міг підважити її позитивні наслідки. Представники СБУ побували й в інших таборах Австро-Угорщини, подорожі емісарів Союзу (крім вже названих слід згадати й Осипа Безпалка, Осипа Охримовича⁷ та ін.) тривали з перервами до кінця лютого 1915 р. (за іншими даними, відвідини таборів продовжувались до травня 1915 р.) (Даниленко, 1979. С. 17).

Проведення СБУ сепарації полонених царської армії за національною ознакою, зокрема відокремлення українців, набуло досить широкого розголосу в середовищі таборян. І якщо росіяни розцінювали її однозначно негативно, то все більше українців підтримувало цю акцію. Полонені окремих таборів намагались заручитись підтримкою СБУ у справі переведення до українського табору Фрайштадт, як, зокрема, вчинила група українців з табору Мархтрєнк (Австро-Угорщина), яка у своєму листі до Союзу від 5 травня 1915 р. просила допомоги вирватись із цього табору, де чисельно переважають «москалі», які «сіють в нашому житті багато сварок і других недобрих випадків, а приставлені пильнувати урядовці, часто не довідавшись

певністю, карають однако, навіть зовсім невинних». Полонені українці просили СБУ зважити на їх «недобре, серед москалів, життя!», та сприяти у їх переведенні до Фрайштадту⁸.

Надалі Віденська центральна час від часу вдавалась до організації поїздок членів Просвітнього відділу СБУ, і в цьому зв'язку є доцільним звернутись до звіту Романа Домбчевського, який у другій половині грудня 1915 р. був відряджений до багатонаціональних таборів полонених царської армії з інформаційно-агітаційною місією. У звіті (від 19 лютого 1916 р.) про поїздку до таборів полонених (Вісельбург, Фельдбах, Кніттельфельд і Гредіг)⁹ він описав свої враження від спілкування з полоненими та офіцерами таборових комендатур, що дає змогу об'єктивно реконструювати настрої полонених та загальну ситуацію, що мала місце у змішаних таборах.

У таборі Вісельбург на момент його приїзду перебувало близько 9000 полонених (набагато більше їх у цей час було на роботах поза табором). За оцінкою Р. Домбчевського, «настрій серед полонених прибитий наслідком острого режиму і лихих життєвих умов», але «порядок у таборі добрий», до того ж полонені тут «мають свою музику і театр». Важливим було те, що у цьому таборі «українці фактично відділюються від своїх товаришів, так як і по інших таборах»¹⁰, тобто процес національної сепарації полонених в Австро-Угорщині у цей час тривав досить інтенсивно.

Звільнялись полонені й від почуття страху перед російським самодержцем, про що, зокрема, свідчить описане Р. Домбчевським їхнє ставлення до відвідування табору «сестрою Романовою» (очевидно, це мало місце у середині грудня 1915 р.). Її поява в таборі стала «великим подразненням» для полонених, бо спочатку частина таборян заявила їй різні скарги на побут у таборі, але невдовзі один з полонених росіян — «неблагонадійний» Гавриїл Деманов (Демянів) заявив, що у всіх бідах полонених «винна темнота в російському народі, а передовсім — уряд, який держить народ у темноті». Після цього він «загрозив сестрі революцією після війни, яку переведе обиджений в своїх почуваннях «русский» народ, здемаскував сестру як неофіційного дипломата і шпівна (шпівонку, агента. — *Авт.*)»¹¹.

Прикметно, що Г. Деманов підтримала решта полонених, які змусили «сестру» вислухати цю промову до кінця, коли та вирішила була піти, а єдиним її аргументом у відповідь стала заява про його «божевілля». Її від'їзд з табору став черговою ілюстрацією неприйняття полоненими

⁸ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 113.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1–31.

¹⁰ Там само. Арк. 2.

¹¹ Там само. Арк. 2–3.

її «гуманітарної» місії, бо жоден з них ані «словом не обізвався на прощане». Лише Г. Деманов подав «сестрі» свою домашню адресу, заявивши при цьому, що готовий нести відповідальність за кожне своє слово, розуміючи, що «як би не війна мусів би піти на Сибір». Після цього урядовець військового міністерства Австро-Угорщини (Linghardt), який супроводжував «сестру», «був дуже лихий» та «хоронив его (Деманова. — Авт.) на всі боки», чомусь вирішивши, що така демонстрація неповаги до «сестри» могла мати місце тільки від українця¹².

Далі у своєму звіті Р. Домбчевський відзначав, що «інтелігентів українців зовсім свідомих» він у таборі «застав лише кілька», серед них терського козака Федора Дудченка-Красовського, заходами якого в «інтелігентц-бараці» була створена «громадка українців» попри «лють чорносотенних підпрапорщиків». Останній обстоював погляд на доцільність надання автономії України в складі Росії, але при цьому виступав «зі своїм українством дуже свідомо і безцеремонно», не зважаючи ані на кого з «чорної сотні»¹³.

Пояснювальні бесіди Р. Домбчевського спонукали 25 українців табору з «інтелігентц-барака» зголоситись до переїзду у Фрайштадт, але дії одного австрійського підофіцера-українофоба, який, дізнавшись про це їх рішення, як покарання наказав їм чистити «виходки» (туалети. — Авт.), змусили групу відмовитись від цього. Попри цю невдачу, Р. Домбчевський ініціював створення комітету (на чолі з Ф. Дудченком-Красовським), який мав опікуватись розподілом літератури, пересилку якої до табору мав забезпечувати СВУ¹⁴.

Обстеживши табір Фельдбах, Р. Домбчевський, відзначив дуже добру його облаштованість, в силу чого «полоненим живеться не зле». Таборові офіцери (майже всі мадяри) ставились до української справи з прихильністю, з огляду на що до списків українців вписалось 3/4 мешканців табору. За спостереженнями Р. Домбчевського, це не відповідало дійсності, хоча українців у таборі дійсно була значна кількість¹⁵. У таборі, зокрема, перебував Михайло Біліченко, який став «центром тяжіння» для інших таборян-українців. Р. Домбчевський подав у своєму звіті особистісну йому характеристику, яка заслуговує на розлоге цитування: М. Біліченко був «виімковою між полоненими людиною. Чоловік серйозний, щирий свідомий українець. Урядник державний з Сімферополя, брав діяльну участь в українським життю в тім місті, ще перед війною [...]. Особливо любить і розуміє Шевченка. Завзятий

артист-аматор. Людина незвичайно обдарована організаторськими здібностями, спритний, енергійний». Він (М. Біліченко. — Авт.) «летів прямо на крилах від Бродів до Львова, щоби бачити там культурні придбання Українців-Галичан. Та все те, що застав у Львові: незамикані школи, інституції і порозкидвані в книгарні книжки, зробило на нього таке сильне вражіння, що в один мент (момент. — Авт.) освідомився і порвав послідні нитки, які лучили його з російською державою»¹⁶.

Зусиллями М. Біліченка українці перебрали під свій вплив таборовий театр, який до того мав виразно «російське обличчя». Він був організований на кошти одного з австрійських офіцерів (оберлейтенанта Юліуса Клока), який не пошкодував власних коштів для його облаштування. За деякий час театр почав давати прибуток та відшкодував своєму засновнику витрачені кошти, крім того, завдяки виставам стало можливим робити збірки на потреби Червоного Хреста¹⁷.

Через нехоть росіян до драматичного мистецтва та їх цілковиту в цьому незацікавленість, Ю. Клок призначив М. Біліченка директором театру. У свою чергу М. Біліченкові вдалось цілком українізувати його репертуар. Готуючи до вистави частини українських п'єс («Невольник», одноактівку «Сватання на вечорницях»), українські актори-аматори не мали їх текстів, проте це їх не зупиняло. Фактично актори відтворювали все з пам'яті (аналогічно розучувались і українські пісні), отже, як зазначав у своєму звіті Р. Домбчевський, «можна здати собі справу із завзяття і охоти до праці» згаданих таборових акторів з числа українців. Зусиллями українців також виготовлялись програмки вистав, бо на них вчашали і дехто з місцевих австрійців. Хоча акторам доводилось грати у таких умовах, театральні вистави проходили на досить високому рівні та подобались публіці. За оцінкою Р. Домбчевського, особливо гарно на таборовій сцені звучали декламації творів Т. Шевченка у виконанні М. Біліченка¹⁸.

Перед своїм від'їздом з табору Р. Домбчевський скликав збори всіх тих українців, хто неформально належав до гуртка акторів-аматорів (Кузьменок, Городецький, Засядько, Франц Куровський) та його оточення (були присутні 40 осіб), для заснування комітету та обговорення можливості проведення «викладів і науки грамоти». Також присутні цікавились перспективою закладення таборової бібліотеки та звернулись з проханням надсилати до табору українські видання, а також допомогти у подальшому розвої таборового театру¹⁹. Зрештою у списку бажаючих

¹² Там само. Арк. 3.

¹³ Там само. Арк. 5.

¹⁴ Там само. Арк. 6.

¹⁵ Там само. Арк. 11.

¹⁶ Там само. Арк. 12–13.

¹⁷ Там само. Арк. 16.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. Арк. 17–19.

переїхати з Фельдбаху до Фрайштадту, укладеному М. Біліченком дещо пізніше (лист останнього до СВУ від 4 квітня 1916 р.), фігурували прізвища 29 українців²⁰.

У Фельдбаху Р. Домбчевський також зустрівся з «фрайштадцями» (у свій час групу з 80 полонених було переведено до цього табору для виконання робіт). Вони висловлювали бажання якнайскоріше повернутись до Фрайштадту, «який став для них чимсь рідним». Ця група полонених запевняла Р. Домбчевського, що вони «за хатою так не тужать, як за Фрайштадтом», а в ньому — «за викладами, співом, книжками», що спонукало його звернутись зі спеціальним внесенням до комендатури табору, пропонуючи перевести їх до згаданого табору²¹.

Черговим табором для відвідування Р. Домбчевським став Кніттельфельд, у якому він довгий час працював як організатор полонених українців (Срібняк, 2016а). За його спостереженнями, у цьому таборі нічого не змінилось, лише з від'їздом українців майже перестав використовуватись театральний зал, який між тим зберіг свою стару назву — «Ukrainer-Halle». Отже, якоїсь організованої національної роботи у цьому таборі вже не проводилось, бо переважна більшість полонених українців виїхала з нього до Фрайштадту²².

У таборі Грьодіг (Grödig) Р. Домбчевський також не зустрів навіть мінімально організованих груп полонених українців, але, відвідуючи цей табір, він ще раз переконався, що між «Українцем а Москалем єсть великі ріжніці культурні, звичаєві, а навіть расові». Річ у тім, що «Українці живуть окремо, з Кацапами на хочуть мати нічого спільного», бо ті «лаються вічно», у чому росіянам завжди належала незаперечна першість. В силу цього українці «терплять і оминають Кацапів», воліють зовсім не мати з ними справ. Р. Домбчевський став свідком кількох розмов між ними (причому полонені не знали, що він був присутній у бараку), коли один з «полтавських дядьків», звертаючись до росіянина, назвав його «дурним кацапом», бо той їсть «лише кашу та й щі», що, на думку українця, означає «бідувати» і як наслідок — не мати сил для фізичної роботи, натомість українець є значно працьовитіший, бо харчується «добрим хлібом і салом». Головна ж проблема, на думку цього полоненого, полягала в тому, що росіяни до усього українського є дуже «ласі»²³.

Останнім табором, який відвідав Р. Домбчевський у цій поїздці, став Мархтрєнк. Організатором українського життя у ньому був

Кость Даниленко, агроном з Харківщини, «зовсім усвідомлений національно, завзятий прихильник “Союза” і “Січ[ових] Стр[ільців]”, рухливий і балакучий»²⁴. У таборі перебувало ще близько 20 освічених українців, які мешкали в окремому «інтелігенц-бараці». Цей гурток українців ще до приїзду Р. Домбчевського надіслав телеграму до президії СВУ, якою виявив своє бажання бути переведеним до Фрайштадту. Скликавши всіх бажаючих таборян на збори, Р. Домбчевський виголосив свій реферат, після чого уклав список полонених для виїзду до Фрайштадту (загалом 224 особи). Ця кількість полонених була ним заявлена комендатурі табору в якості кандидатів для переведення до українського табору²⁵.

Отже, почерпнута зі звітів делегацій СВУ інформація про становище та особливості комунікації полонених різних національностей, дає змогу докладно прояснити основні прояви повсякденного життя таборян, а також пізнати деякі риси національного характеру, репрезентовані ними. Разом з тим згадані звіти повною мірою ілюструють окремі аспекти організаційної діяльності Союзу, які дозволили закласти тривке підґрунтя для згуртування українців у багатонаціональних таборах полонених зі складу царської армії та їхньої підготовки до переїзду в український табір Фрайштадт. Перебування делегатів СВУ у таборах дало змогу сформувати нечисленне коло українських активістів, здатних з ризиком для життя виконати складні завдання поширення національно-визвольних ідей у середовищі полонених царської армії.

Значний науковий інтерес викликають і характеристики національних типів полонених царської армії, пізнання яких є важливим завданням української історичної науки, особливо у світлі російсько-української війни сучасності. Гидотна натура переважної більшості росіян проявлялася у таборах полонених у різний спосіб, але найвиразніше — у їхній зверхності стосовно представників інших народів, зокрема українців. Крім того, частина полонених росіян мала виразно проімперський спосіб мислення, обстоюючи збанкрутіле триєдине гасло «православ'я, самодержавство, народність». Вони були готові до будь-яких підступів щодо тих українців, які наважувалися мати власну думку, та використовували в особистих інтересах декого з числа зрусифікованих полонених євреїв. Єдиним дієвим засобом протидії цьому субстрату чорносотєнства стало виокремлення українців до українізованого заходами СВУ табору Фрайштадт.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 58–59.

²¹ Там само. Арк. 12.

²² Там само. Арк. 20.

²³ Там само. Арк. 24–25.

²⁴ Там само. Арк. 26–27.

²⁵ Там само. Арк. 28, 30.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Адамович С. Участь Союзу визволення України в розбудові українського січового стрілецьтва. *Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX ст.*: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті Кирила Трильовського (1864–1941). Коломия, 17 травня 2007 р. Коломия, 2007. С. 53–61.
- Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України*. Відень, 1979. С. 13–31.
- Корольов Б.І., Михальський І.С. «Союз визволення України (1914–1918 рр.)»: до історії створення та діяльності. Луганськ, 1996. 44 с.
- Патер І. Союз визволення України: проблеми державності та соборності. Львів, 2000.
- Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 559–571.
- Патер І. Міжнародна діяльність Союзу визволення України (1914–1918 рр.). *Галичина*. 2013. Ч. 22–23. С. 174–186.
- Патер І. Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. Київ, 2021. № 35. С. 81–113.
- Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914–1918 рр.). *Сурмач*. Лондон, 1997. Ч. 1–4. С. 45–53.
- Срібняк І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1917 рр.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Вип. III. Київ, 2001. С. 198–221.
- Срібняк І. Табір полонених вояків царської армії в Кніттельфельді (Австро-Угорщина) в кінці 1914 — першій половині 1915 рр.: виокремлення українців та їх самоорганізація. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*: Мат-ли VI щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., 21 квітня 2016 р. Київ, 2016. С. 133–142.
- Срібняк І. Організаційна діяльність Союзу визволення України у таборах полонених царської армії (1914–1916 рр.). *Емінак*. Київ — Миколаїв, 2016. № 2 (14) (квітень–червень). Т. 1. С. 99–103.
- Срібняк І., Васильчук В. Союз визволення України в 1914–1917 рр.: до історії культурно-просвітницької діяльності серед полонених вояків-українців у Австро-Угорщині. Київ, 1997. 23 с.
- Супронюк О. Діяльність Союзу визволення України та його часопису «Вісник Союзу визволення України» як етап змагань за державність України (до 100-річчя виникнення). *Світогляд*. 2014. № 4 (48). С. 44–53.
- Bihl W. Österreich-Ungarn und der „Bund zur Befreiung der Ukraine“. *Österreich und Europa*. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz-Wien-Köln, 1965. S. 505–526.
- Bihl W. Einige Aspekte österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F.* 1966. Bd. 14. S. 539–550.
- Grebing H. Österreich-Ungarn und die „Ukrainische Aktion“ 1914–1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F.* 1959. Bd. 7. S. 270–296.
- Mark R. Zur ukrainischen Frage im ersten Weltkrieg: Flugschriften des „Bundes zur Befreiung der Ukraine“ und ihm nahestehender Publizisten 1914–1916. *Zeitschrift für Ostforschung* 33, 1984. S. 196–226.

REFERENCES

- Adamovych, S. (2007). Uchast Soiuzu vyzvolennia Ukrainy v rozbudovi ukrainskoho sichovoho striletstva [Participation of the Union of the Liberation of Ukraine in the development of the Ukrainian Sniper Rifle]. *Lytsari ridnoho kraiu: sichovo-striletska tradytsiia v istorii, kulturi ta mystetstvi Ukrainy XX st.* Materialy Vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoj pamiaty Kyryla Trylovskoho (1864–1941). Kolomyia, 17 travnia 2007 r. Kolomyia, 53–61 [in Ukrainian].
- Danylenko, K. (1979) Rozvii suspilno-natsionalnoi dumky v tabori Freistadt [Development of Social and National Opinion in the Freistadt Camp]. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy*, Viden, 13–31 [in Ukrainian].
- Koroliiov, B. I. & Mykhalskyi, I. S. (1996). «*Soiuz vyzvolennia Ukrainy (1914–1918 rr.)*»: do istorii stvorennia ta diialnosti [“Union of the Liberation of Ukraine (1914–1918)”: To the history of creation and activity]. Luhansk [in Ukrainian].
- Pater, I. (2000). *Soyuz Vyzvolennya Ukrayiny: problemy derzhavnosti ta sobornosti* [The Union for the Liberation of Ukraine: problems of statehood and cathedral unity]. Lviv [in Ukrainian].

- Pater, I. (2010). Prosvitnia diialnist Soiuзу vyzvolennia Ukrainy sered viiskovopolonenykh ukrainsiv u taborakh Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny (1914–1918) [Educational Activities of the Union for the Liberation of Ukraine among Ukrainian Prisoners of War in the Camps of Austria-Hungary and Germany (1914–1918)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*: zb. nauk. pr., Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 19, 559–571 [in Ukrainian].
- Pater, I. (2013). Mizhnarodna diialnist Soiuзу vyzvolennia Ukrainy (1914–1918 rr.) [International Activity of the Union for the Liberation of Ukraine (1914–1918)]. *Halychyna*, 22–23, 174–186 [in Ukrainian].
- Pater, I. (2021). Soiuz vyzvolennia Ukrainy: viiskovo-politychnyi aspekt (1914–1918 rr.) [Union for the Liberation of Ukraine: Military and political aspect (1914–1918)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, Kyiv, 35, 81–113 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (1997). Diialnist Soiuзу vyzvolennia Ukrainy sered polonenykh ofitseriv rosiiskoi armii v Avstro-Uhorshchyni (1914–1918 rr.) [Activities of the Union for the Liberation of Ukraine among Captured Officers of the Russian Army in Austria-Hungary (1914–1918)]. *Surmach*, London, 1–4, 45–53 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2001). Kulturno-prosvitnytska i orhanizatsiina diialnist Soiuзу Vyzvolennia Ukrainy u bahatonatsionalnykh taborakh tsarskoi armii v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1917 rr.) [Cultural and Educational and Organizational Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Multinational Camps of the Tsarist Army in Austria-Hungary and Germany (1914–1917)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, Vypusk III, Kyiv, 198–221 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2016a). Tabir polonenykh voiakiv tsarskoi armii v Knittelfeldi (Avstro-Uhorshchyna) v kintsi 1914 — pershi polovyni 1915 rr.: vyokremлення ukrainsiv ta yikh samoorhanizatsiia [The Camp of Captured Soldiers of the Tsarist Army in Knittelfeld (Austria-Hungary) at the end of 1914 — the first half of 1915: Isolation of Ukrainians and their self-organization]. *Doslidzhennia molodykh uchenykh u konteksti rozvytku suchasnoi nauky*, Mat-ly VI shchorichnoi Vseukr. nauk.-prakt. konf., 21 kvitnia 2016 r., Kyiv, 133–142 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2016b). Orhanizatsiina diialnist Soiuзу vyzvolennia Ukrainy u taborakh polonenykh tsarskoi armii (1914–1916 rr.) [Organizational Activity of the Union for the Liberation of Ukraine in the Camps of Prisoners of the Tsarist Army (1914–1916)]. *Eminak*, Kyiv-Mykolaiv, 2(14), 1, 99–103 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. & Vasylychuk, V. (1997). *Soiuz Vyzvolennia Ukrainy v 1914–1917 rr.: do istorii kulturno-prosvitnytskoi diialnosti sered polonenykh voiakiv-ukrainsiv u Avstro-Uhorshchyni* [Union for the Liberation of Ukraine in 1914–1917: To the history of cultural and educational activities among captured Ukrainian soldiers in Austria-Hungary]. Kyiv [in Ukrainian].
- Suproniuk, O. (2014). Diialnist Soiuзу vyzvolennia Ukrainy ta yoho chasopysu «Visnyk Soiuзу vyzvolennia Ukrainy» yak etap zmahan za derzhavnist Ukrainy (do 100-richchia vynyknennia) [Activities of the Union for the Liberation of Ukraine and Its Journal “Herald of the Union for the Liberation of Ukraine” as a Stage of the Struggle for the Statehood of Ukraine (until the 100th anniversary)]. *Svitohliad*, 4 (48), 44–53 [in Ukrainian].
- Bihl, W. (1965). Österreich-Ungarn und der „Bund zur Befreiung der Ukraine“. *Österreich und Europa*, Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag, Graz-Wien-Köln, 505–526 [in German].
- Bihl, W. (1966). Einige Aspekte österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F.*, 14, 539–550 [in German].
- Grebing, H. (1959). Österreich-Ungarn und die „Ukrainische Aktion“ 1914–1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F.*, 7, 270–296 [in German].
- Mark, R. (1984). Zur ukrainischen Frage im ersten Weltkrieg: Flugschriften des „Bundes zur Befreiung der Ukraine“ und ihm nahestehender Publizisten 1914–1916. *Zeitschrift für Ostforschung* 33, 196–226 [in German].

Дата надходження статті до редакції: 30.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Igor ФАРЕНІЙ,

професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
доктор історичних наук, професор,
Черкаси, Україна

Igor FARENIY,

Professor of the Department of Archeology
and Special Spheres of Historical Science,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Doctor of History, Professor,
Cherkasy, Ukraine

e-mail: fareniy_igor@ukr.net
ORCID iD: <http://ocid.org/0000-0001-5176-6055>

Концепція «Селянської революції 1917 р.» Андрія Шестакова (Про призабуті наукові досягнення та дискусійність сучасних здобутків)¹

Статтю присвячено аналізу поглядів історика 1920-х рр. Андрія Шестакова та з'ясуванню спорідненості їх з дослідженнями сучасної наукової школи Віктора Данилова, яка виступила з концепцією селянської революції початку ХХ ст. і представила її як новітнє досягнення історичної науки. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що сучасна наукова школа селянської революції насправді має авторитетного попередника в особі Андрія Шестакова. Вилучення із науково-пізнавального вжитку і забуття концепції селянської революції 1917 р. відбулося під тиском соціально-політичної ситуації в СРСР. Концептуальна схожість бачення революційної боротьби 1917 р. Андрієм Шестаковим та сучасними істориками вказує на те, що творча спадщина вченого може бути синтезована із сучасним методологічним інструментарієм історичної науки.

Ключові слова: революція, селянська революція, аграрна революція, селянство, 1917 р., Андрій Шестаков, В. Данилов.

Conception of the “Peasant Revolution in 1917” by Andrii Shestakov (About Forgotten Scientific Achievements and the Disputability of Modern Achievements)

The famous historian of agrarian history Andrii Shestakov in the 1920s in his scholarly studies as to 1917 in Russia used the term “peasant revolution”. In such a situation, the modern scientific school of V. Danilov came up with the concept of the peasant revolution of the early twentieth century which he presents as the latest achievement of historical science. Due to this situation, the question arises about the primacy in the formation of the concept of peasant revolution.

The aim of the article is presented to expose Andrii Shestakov's interpretation of the term “peasant revolution” and to show its relation to the modern concept of V. Danilov and his supporters.

Andrii Shestakov regarded the revolutionary struggle of the peasantry in 1917 as an independent socio-political phenomenon. It took place in several stages. At first, it was relatively peaceful, hoping for a solution to the agrarian issue by the authorities. From March to May, the peasants actively appealed to various instances. They rarely resorted to radical action. In May – July 1917, the peasant movement became more organised. Its representatives were the executive committees of the parish and the land committees. In August – October peaceful methods of struggle were replaced by the peasantry force measures to seize landlords. From the end of October 1917 the revolutionary struggle of the peasantry merged into one stream with the revolutionary struggle of the workers, which led to the victory of the revolution. At the end of 1917 – in the beginning of 1918 there was a liquidation of the landed land ownership and transfer to the peasantry on the basis of the Soviet power legislation.

Andrii Shestakov pointed to the low level of political parties' influence, as well as the revolutionary authorities and other institutions on the actions of the peasantry. Rural communities were the real organizer and leader of the revolutionary struggle of the peasantry.

¹ Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

Andrii Shestakov considered the peasant revolution of 1917 to be victorious, and defined its character as bourgeois-democratic. As a result of this revolution, peasant land use per capita increased, on average, from 1¼ to 2¼ people. It is positively impacts on the peasant economy and the transfer of landlord inventory. As a result of the research, Andrii Shestakov's understanding of the concept «peasant revolution» is revealed, and thus shows the true origins of the concept of peasant revolution.

The modern scientific school of the peasant revolution actually has its authoritative predecessors. In the 1920s, the concept of the peasant revolution was developed by Andrii Shestakov. According to the Shestakov's concept the peasantry in the conditions of the revolutionary struggle of 1917 acted as an autonomous socio-political force. In its political behavior, it was beyond the control of political parties and urban social strata, and manifested a capacity for self-organization.

The withdrawal from the scientific and cognitive use and forgetting the concept of the peasant revolution of 1917 came under pressure from the socio-political situation in the USSR. The consequences of this are tangible even in today's context, and still most historians do not see in the peasantry the self-sufficient power of revolutionary change.

The conceptual similarity of Andrii Shestakov vision of the revolutionary struggle in 1917 and the modern scientific school of the peasant revolution indicates that the creative heritage of the scientist can be synthesized with modern methodological tools of historical science.

Key words: *revolution, peasant revolution, agrarian revolution, peasantry, 1917, Andrii Shestakov, V. Danilov.*

У 1990-х рр. зусиллями російського історика Віктора Данилова постала концепція «Селянської революції 1902–1922 рр.» (Данилов В., 1996). Нині вона має своїх послідовників в Україні, які у тій чи іншій мірі підтримують її положення (Абразумова О., Корновенко С., 2017; Калінкіна та ін., 2017; Корновенко С., 2017. С. 48–56; Корновенко С., Герасименко О., 2017; Kornovenko S., 2018. С. 104–110; Kornovenko, Telvak, Ilnytskyi, 2018. Р. 133–141; Коріненко П., 2014; Коріненко П., 2019. С. 283–287). До тих, хто вважає правомірними положення цієї концепції, належить і автор цієї статті. Сутність концепції полягає у визнанні самостійності соціально-політичної поведінки селянства у процесі революційної боротьби та баченні селянських виступів і селянського повстанського руху як революції.

Водночас традиційна для істориків концепція «аграрної революції» передбачає бачення соціальних перетворень на селі як результату економічної політики відповідного політичного революційного режиму, і загалом відмовляє селянству у політичній самодостатності. Тому в сучасній історіографії концепція «Селянської революції 1902–1922 рр.» позиціонована як «нове знання» про революційні події початку ХХ ст. (Данилов В., 1996. С. 2), як новітній теоретико-методологічний інструментарій для пізнання суспільного життя столітньої давнини. Однак автор цієї статті припускає, що явище «селянської революції» у разі його існування не могло не бути ідентифіковано сучасниками подій початку ХХ ст. Як наслідок постало питання про вірогідну спорідненість новітніх наукових тенденцій з висловленими у 1920-х рр. поглядами на явище «селянської революції» історика Андрія Шестакова, який використовував це поняття у своїх працях. При цьому творчий доробок відомого вченого

удостоївся створення спеціальних праць, присвячених його діяльності (Луцкий Е., 1967. С. 134–141; Алаторцева А., 1979. С. 284–299; Евсеєва Е., 1984). Однак така затребуваність наукової спадщини вченого-історика обходить специфіку пояснення ним революційних подій 1917 р., виражену у понятті «селянська революція». Це поняття, очевидно, не викликає у науковій літературі особливої уваги внаслідок ототожнення його з відомим терміном «аграрна революція». Проте сучасний розвиток історичної науки розвів названі категорії і запропонував їх особливу інтерпретацію. Саме цією обставиною викликана поява представленої статті, мета якої — розкрити інтерпретацію відомим істориком Андрієм Шестаковим поняття «селянська революція» щодо 1917 р. та показати його відношення до сучасної концепції Віктора Данилова та її прихильників.

Революційну боротьбу селянства 1917 р. Шестаков розглядав як самостійне соціально-політичне явище. Ця боротьба, як він вказував, зовні виглядала як селянський рух, однак «у своїй справжній сутності — у формі селянської революції». Вчений підкреслював: «Це була саме революція, тому що її основним завданням і досягненням було рішуче знищення «кріпосницьких пережитків», зміна «хазяїв», можливість виходу для дрібного селянського господарства на шлях вільного розвитку» (Шестаков А., 1927а. С. 129).

Селянська революція, за твердженням Шестакова, розпочалася «ранньої весни 1917 р.» (Шестаков А., 1927а. С. 129), і у своєму розвитку пройшла декілька етапів — «основних моментів селянської революції», як говорив вчений (Шестаков А., 1928. С. 100). На початку революційних подій селянство загалом сподівалося на мирне вирішення аграрного питання. «...обережне селянство гадало ... владнати ... земельну тягбу з поміщиками мирним шляхом і “по

закону»», — зазначав Шестаков. Головними засобами боротьби виступали різноманітні клопотання і прохання до різних інстанцій, подорожі ходаків до Петрограду та губернських властей (Шестаков А., 1925. С. 11). Проте у березні 1917 р. розпочалися і радикальні дії, спрямовані на вирішення земельного питання. За березень і квітень відбулося близько 200 селянських виступів проти поміщиків та «почасти проти куркулів» (Шестаков А., 1927б. С. 14).

Період з травня по липень вчений виокремлював у черговий, також «мирних форм селянського руху» етап селянської революції. «З травня починається смуга організованого селянського руху, що особливо посилюється в липні 1917 р.», — писав Шестаков. Зміст революційної боротьби на цьому етапі полягав у використанні селянами волосних виконкомів та створених за дозволом Тимчасового уряду земельних комітетів, щоб ««мирними» шляхами домогтися поміщицької землі». Таких спроб Шестаков нараховує більше тисячі. При цьому підкреслює, що «у русі брали участь усі прошарки села», і навіть «заможне селянство ... частенько висловлювалося за підтримку селянського руху проти поміщиків...» (Шестаков А., 1927б. С. 15–16).

На цьому мирний характер боротьби завершувався. «Третій етап селянського руху з серпня по жовтень 1917 р. характеризується масовим і стихійним розгромом поміщицьких садиб», — писав Шестаков (Шестаков А., 1927б. С. 16–17). З точки зору вченого, ««осінній» — найбільш яскравий період селянської революції». Він приніс «пограбування і погроми, вбивства під час грабежу, насилля, самовільні арешти і обшуки ... самосуди, підпали та ін.» (Шестаков А., 1927а. С. 141). У серпні відбулося 700 випадків селянських виступів, у вересні та жовтні — 1300. Серед останніх — 300 погромів поміщицьких садиб, решта — захоплення землі, худоби, сільськогосподарського реманенту тощо (Шестаков А., 1927б. С. 16–17). За іншою версією Шестакова, очевидно ним же уточненою, у серпні 1917 р. відбулося 682 селянські виступи, у вересні — 832, у жовтні — 743. Загалом впродовж березня — жовтня 1917-го вчений констатував 4469 виступів, серед них — 930 захоплення «маєтків», 924 випадки самовільної експлуатації лісів та 616 дугів і покосів, 350 погромів поміщицьких садиб. При цьому значна частина селянських виступів припала на українські губернії. Так, у «Південно-Західному районі» відбулося 356 виступів, «Малоросійському» — 284 та «Новоросійському» — 243 (Шестаков А., 1927а. С. 142–143).

Підхід сучасних прихильників концепції селянської революції до подій 1917 р. дещо інший, ніж у Шестакова, і передбачає акцент на силовому протистоянні селянства з поміщиками і владою. Так, В. Данилов говорив про селянську війну

проти поміщиків (Данилов В., 2002) і практику їх фізичного знищення селянами у цей період (Данилов В., 1996. С. 7). Однак подальший розвиток подій Шестаков і Данилов характеризують аналогічно — як злиття селянської і робітничої революцій. Шестаков, зокрема, зазначав: «Селянська революція поєдналась у єдиний потік з революцією міських робітників і солдатських мас» (Шестаков А., 1927б. С. 17). Майже через століття це ж повторив Данилов: «Аграрний рух ... переріс у селянську війну ... і злився з пролетарською революцією» (Данилов В., 2002. С. 5).

Андрій Шестаков позитивно оцінював таке «злиття», оскільки воно «було запорукою ... успіху» селянської революції (Шестаков А., 1925. С. 21). У результаті наприкінці 1917 — на початку 1918 р. «відбувається по усій країні фактична ліквідація поміщицького землеволодіння, захоплення поміщицького інвентарю, його розподіл та ін.» (Шестаков А., 1927б. С. 19).

Селянську революцію Шестаков, очевидно, розглядав як переможно завершену в тому ж 1917 р. «Аграрна революція 1917 р., — говорив він, — завершилась рішучою перемогою широких мас селянства над поміщиками усіх рангів і станів» (Шестаков А., 1927а. С. 161). Водночас історик не приховував, що були й події «селянської революції після жовтневого перевороту». Наступною сторінкою селянської революції, що припала на початок 1918 р., називав боротьбу селянства «з куркульством», і ця боротьба, як він казав, була «найбільш характерною рисою селянської революції цього періоду» (Шестаков А.В. 1927б, С. 66, 76). Констатував також вчений факт участі в «антиреволюційному русі селянства після Жовтневого перевороту» (Шестаков А., 1927а. С. 161). Однак предметного висвітлення подій селянської революції у післяжовтневий період виявити у творах Шестакова не вдалося. За віднайденими і опрацьованими працями вченого, завершення селянської революції 1917 р. наче губиться у коловороті революційних подій, і схоже, історик не хотів заглиблюватися в деталі чи то її прояву у подальший період, чи то її перемоги, чи то згасання, а можливо, й нейтралізації більшовиками тієї революції.

А. Шестаков у своїх працях ставив питання про політичну дієздатність селянської і пролетарської революції. Пролетарська революція в його інтерпретації революційного процесу виступає як політичне забезпечення перемоги і незворотності результатів революції селянської. Він говорив, що селянська революція — це «революція передусім економічна», чим вказував на виявлену здатність селянства вирішувати хоч і революційні, але суто господарські завдання. Водночас «Жовтнева перемога пролетаріату в містах ... міцно закріпила за своїм союзником — повсталим селянством — захоплену ним землю» (Шестаков А., 1927а. С. 130,

161). Шестаков висловив думку, що встановлена радянська влада своїм законодавством легалізувала здобутки селянської революції. Він писав, що декрет про землю підводив «юридичну основу під аграрну революцію 1917 р.» (Шестаков А., 1927а. С. 184). І в цьому положенні випередив аналогічні твердження сучасних adeptів концепції селянської революції. Так, Данилов стверджував, що декрет «Про землю» та інші акти радянської влади «вносили певний порядок в практику конфіскації і розподілу ... земель» (Данилов В., 1996. С. 8).

Не міг обійти увагою Шестаков проблему динаміки участі різних прошарків селянства у революції. На перших етапах «у русі брали участь усі прошарки села» (Шестаков А., 1927б. С. 16), і навіть заможне селянство «було загалом не на стороні поміщиків» (Шестаков А., 1928. С. 99). Однак вже «до літа “рух вправо” куркульства досяг значних розмірів» (Шестаков А., 1927а. С. 161). А на третьому етапі, у серпні — жовтні, від революційної боротьби «рішучо відходять куркульські і заможні групи села» (Шестаков А., 1927б. С. 17). У період же, коли селянська революція «з'єдналася з пролетарською», здається, Шестаков констатував єдність усіх хліборобських прошарків. Він зазначав, що пролетарська революція «зімкнулася ... з революцією загальноселянською». Однак консолідація різних прошарків села мала специфічний характер: «Куркульство стремиться використати декрет про перехід земель та інвентарю поміщиків у своїх цілях». Водночас «біднота і середняки протестують і за допомогою пролетарської влади із міст позбавляють куркульство можливості збагачення за рахунок поміщиків» (Шестаков А., 1927б. С. 6, 19–20). Отже, злиття двох революцій, в інтерпретації А. Шестакова, виступає як поєднання потоків революційної боротьби робітництва і найбіднішого селянства, певною мірою і селян-середняків, суміщене із цілеспрямованими заходами «пролетарського впливу». Заможні селяни і навіть хлібороби середніх статків розглядаються лише як супутники рушійних сил. Водночас за такою взаємодією різних соціальних прошарків простежуються загалом спільні загальноселянські революційні прагнення і дії. Вже в сучасних умовах у концепції В. Данилова ця спільність інтересів і поведінки селянської верстви знайшла свою більшу визначеність і ствердилася в положенні про загальнонародний характер селянської революції 1917 р. Її він називав «масовою, істинно народною революцією» (Данилов В., 2002. С. 3).

Принципово важливим є висвітлення А. Шестаковим питання про вплив на революційний рух селянства інших соціальних верств та політичних партій. Адже потужність цього впливу зумовлювала рівень самодіяльності соціально-політичної поведінки землеробів, а з нею засвідчує (чи навпаки — спростовує) існування

селянської революції як самостійного явища суспільного життя.

Андрій Шестаков намагався дати відверту характеристику настроям і політичній самодіяльності селянства. Він визнавав факт підтримки хліборобами на певних етапах Тимчасового уряду, ідею продовження війни та вирішення земельного питання Установчими зборами і в цьому бачив наслідок того, як діяла «меншовистсько-есерівська демократія в селянських масах». Однак чим далі розвивалися події, тим більше накопичувалося пересторог щодо діючих революційних властей. «...чим далі від лютого, — зазначав вчений, — тим резолюції все більше і більше приймають відтінок зумовленості довіри Тимчасовому уряду тими чи іншими умовами» (Шестаков А., 1928. С. 113–116). Шестаков був переконаний у тому, що дії Тимчасового уряду у земельному питанні «мали у своїй основі намір буржуазії і поміщиків якимсь шляхом домогтися “заспокоєння селянства”, а потім в Установчих зборах провести такі закони, які б широким масам селянства по суті нічого не дали» (Шестаков А., 1927а. С. 32). Отже, за логікою вченого, зміна ставлення до влади з боку селянства була цілком виправданою. Звідси начебто стає видимою та обставина, що зумовила виокремлення революційної поведінки селянства у самостійну революцію, чого б, мабуть, не сталося у разі вирішення Тимчасовим урядом аграрного питання. Шестаков прямо про це не пише, однак такий висновок об'єктивно випливає.

Впродовж 1917 р. селянство знаходилося під досить потужним агітаційно-пропагандистським пресом різноманітних партій, у тому числі й тих, що визначали політику Тимчасового уряду. Вчений предметно розглянув роботу на селі трудовиків, народних соціалістів, соціалістів-революціонерів, меншовиків, більшовиків, Селянського союзу, Союзу земельних власників, Союзу «Визволення землі» та інших громадсько-політичних утворень (Шестаков А., 1927б. С. 33–45; Шестаков А., 1927в. С. 96–123; Шестаков А., 1928. С. 95–166; Шестаков А., 1932. С. 72–95).

Загалом А. Шестаков вказує на відрив політичних сил, які претендували на роль керівника революції, від настроїв і дій революціонізованих землеробів та, як наслідок, падіння їхнього авторитету. Так, у Всеросійського селянського союзу, за його словами, на жовтень 1917 р. «залишалось дуже мало прихильників» (Шестаков А., 1927в. С. 121). А «...партія есерів потерпіла крах у земельному питанні, виступаючи за конфіскацію поміщицької землі на словах та відмовляючись проводити її на практиці» (Шестаков А. 1932, С. 92). Загалом «дрібнобуржуазні партії: трудовики, народні соціалісти, соціалісти-революціонери і меншовики» вели до «політики придушення революції як робітничої, так і селянської». При цьому Шестаков підкреслював, що «кампанію

придушення селянської революції очолював есер Керенський» (Шестаков А., 1927б. С. 33).

Ну а партії відверто правого спрямування, за працями Шестакова, взагалі не мали шансів на контроль над революціонізованими масами. Всеросійський союз земельних власників, найсильніші позиції якого були в Україні і Заволжі, та Союз «Визволення землі» мали настільки поміщицький характер, що навіть заможні селяни від них «відходили» (Шестаков А., 1928. С. 141–145). Партією конституційних демократів і взагалі «партіями буржуазії проводилась політика відрядження на село каральних експедицій і віддачі селян до суду за аграрний розгардіяш» (Шестаков А., 1927б. С. 31–32).

Не оминув своєю увагою вчений і такі форми політичної самоорганізації, як з'їзди і ради селянських депутатів, волосні виконкоми, земельні та продовольчі комітети. Після повалення царської влади у березні 1917 р. «самопливно, — як зазначав Шестаков, — відбувалися вибори волосних виконавчих комітетів, які і замінили старі волосні правління». «З подальшим розвитком революції... — продовжував вчений, — виконавчі комітети переобиралися на основі загального і прямого виборчого права. До виборів залучалося усе доросле населення волості, як чоловіки, так і жінки, і не тільки селяни, але й усі мешканці...» Селянство з довірою ставилося до цих органів, які формувалися фактично з їхньої власної ініціативи. «Селянство розглядало ... волосні комітети ... як повноправні органи влади, які повинні були запроваджувати нові порядки, як політичного, так і економічного характеру», — писав Андрій Шестаков (Шестаков А., 1928. С. 105). Отже, за висновками історика, низова ланка державної революційної влади в 1917 р. була сформована силами селянської самодіяльності.

Така ж доля спіткала і створені за рішенням Тимчасового уряду земельні комітети, на які покладалася місія врегулювання протиріч і конфліктів, що виникали у сфері аграрних відносин. Шестаков зауважував недостатню розробленість їх компетенцій і повноважень у прийнятому в березні 1917 р. спеціальному урядовому акті. Однак на практиці завдання земельних комітетів селянство визначало само. «Низові земельні комітети, — зазначав вчений, — здебільшого перетворювалися в органи селянської революції нарівні з виконавчими комітетами та іншими низовими селянськими організаціями» (Шестаков А., 1928. С. 108).

Андрій Шестаков високо оцінював дієвість рад селянських депутатів. Він зазначав, що «...ради селянських депутатів і серед них особливо ряд губернських ще літом 1917 р. приймали постанови про перехід землі поміщиків негайно і без викупу... До осені такі постанови ... стають все більше і більше частими». І додавав:

«Це має величезне спрямовуюче значення для селянської революції». Водночас він зазначав, що «Організація рад селянських депутатів ... за перші 8 місяців революції аж до жовтневого перевороту, була розгорнута далеко не по усій країні». При цьому «волосні ради ... у дожовтневий період не були організаційними центрами селянського руху» і «Тільки після жовтневого перевороту ради ... стали ... органами влади селянства» (Шестаков А., 1927а. С. 20–22). Не приховував історик і ту обставину, що «ради селянських депутатів ... виникали не з ініціативи селянських мас, а частіше ... насаджувалися із повіту і губернії», і «можна бачити, — зізнавався вчений, — що селянство порівняно слабо реагувало на створення своїх рад, вважаючи їх зайвою, непотрібною організацією...». Власне, ради селянських депутатів не були «зряддям у руках селянства у його боротьбі за землю і волю». Вчений говорив, що «як влітку, так і восени селянство у своїх виступах проти поміщиків більше використовувало “урядові” громадські і земельні комітети, ніж свої ради селянських депутатів». Щоправда, Шестаков вказує на факт прийняття рядом губернських з'їздів селянських депутатів рішення про позбавлення поміщиків землі та передачу її селянам до скликання Установчих зборів (Шестаков А., 1928. С. 152–154, 157, 159).

Осібнo Шестаков розглядав питання революційної дієвості найманих сільгоспробітників, яка, за його словами, «за винятком окремих районів, ні у якій організації не проявилася». Щоправда, він згадує поодинокі існування рад батрацьких депутатів, зокрема у Полтавській губернії — «Ради безземельних депутатів». Ширше проявили себе профспілкові організації батраків, які діяли переважно в українських губерніях — Харківській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській (Шестаков А., 1927б. С. 22–23).

Не обійшов увагою вчений і селянські об'єднання в збройних силах, які, за його висновками, «у ... русі солдатських мас ... суттєвої ролі не грали». Аналізував він і таку форму ідейно-організаційного впливу на селянство, як земляцтва серед промислових робітників, через які «проводився більшовицький вплив на село» (Шестаков А., 1928. С. 135, 141 та ін.).

Широко розглянувши у своїх працях діяльність найрізноманітніших політичних сил, інституцій, організацій, партій, А. Шестаков дійшов зовсім невтішного для них висновку щодо впливу на селянство. Він констатував «досить слабкий розвиток селянських організацій чисто революційного типу». І взагалі, його висновки з цього приводу вносять навіть сумнів щодо правомірності твердження про існування селянської революції. «Село у переджовтневий період ще недостатньо було втягнуто організаційно в революцію..., чим і пояснюється значна стихійність розгромних

форм руху у переджовтневий період», — зазначав Шестаков (Шестаков А., 1928. С. 160). Цим вчений, очевидно, хотів сказати, що повноцінна революція повинна очолюватися певними політичними силами, а не набувати стихійного характеру. Водночас зразком для нього була, очевидно, революція пролетарська, і він відповідними міркуваннями вказував на недосконалість революції селянської. В сучасних умовах прихильники концепції селянської революції не далеко віддалилися від тлумачень Шестакова, стверджуючи, що «стихійна революційність селянства і революційно-перетворюючі устремління більшовизму мали різноспрямовані вектори...» (Данилов В., 1996. С. 8).

Водночас уважне прочитання творів Андрія Шестакова дає правильне уявлення про справжніх організаторів і керівників революційної боротьби селянства — сільські громади. Вони уникли широкого розгляду вченим, якого в революційних подіях найперше цікавила доля рад і більшовиків та їм супротивних утворень — органів Тимчасово уряду і різних партій. Проте Шестаков однозначно вказує на найдієвішу, і виходячи з його аналізу усіх інших політичних інституцій, фактично єдину реально функціонуючу організаційну силу селянської революції. «В осінній період селянського руху, — вказував вчений, — з його розгромними формами частіше виступає на сцену старий “схід” селян, котрий виносить ті чи інші рішення про напад на поміщицьку садибу, на захоплення інвентарю та ін. Сходом же ділить селянство відібране добро, через схід веде переговори з поміщиками і адміністрацією поміщицьких маєтків, з повітовими комісарами і різноманітними приборкувачами...» (Шестаков А., 1928. С. 157).

Виходячи з даних Шестакова, напрошується правильний висновок: діяльність політичних партій та їхні різноманітні ініціативи, різноманітні інституції створені за розпорядженнями Тимчасового уряду, інших органів влади, для селянства виступали як паралельний, нав'язаний ззовні світ, у якому вони силою обставин брали участь, однак сутності його належно не усвідомлювали і навіть не ставили перед собою завдання у ньому розібратися. У розв'язанні своїх проблем вони знали тільки власний алгоритм дій, ґрунтований на попередньому виробленому історією соціальному досвіді. Від того може здаватися, що селяни виступали стихійною силою, без відповідних організацій, програм, керівників і визначених цілей. Однак насправді неорганізованість селянства проявлялася лише в тих ділянках суспільного життя, які ним не розглядалися як сфера і засіб досягнення поставленої мети. Водночас основа соціальної консолідації хліборобських мас — сільські громади на всю потужність працювали як ефективна організуюча сила революційних перетворень.

Аналогічно до Шестакова пропонують оцінювати роль селянської общини й сучасні прихильники цієї концепції. В. Данилов вказував, що община діяла «як революційно-демократична організація селян у боротьбі з поміщицьким землеволодінням» (Данилов В., 1996. С. 5). А один із виразних послідовників Данилова — В. Кондрашин — взагалі назвав селянську революцію «общинна аграрно-селянська революція 1917 р.» та «общинна революція селянських мас» (Кондрашин В., 2008. С. 72).

Все ж, вказуючи на інституціональну специфіку селянської революції, не можна обійти спеціальною увагою діяльність у 1917 р. партії соціалістів-революціонерів та більшовиків. Адже у процесі державно-правового оформлення результатів революційної боротьби селянства саме ці політичні сили відігравали вирішальну роль. Сільські громади були неспроможними організувати державну владу, а есери виявилися найближчою до землеробських мас політичною партією, що могла мати стосунок до державного будівництва. У свою чергу, більшовики вимушені були шукати шлях консолідації з соціалістами-революціонерами, щоб оголтати селянський загал.

А. Шестаков говорить «про есерівське засилля» на селі. Водночас він наголошував, що «соціалісти-революціонери ... ведуть політику придушення селянської революції» (Шестаков А., 1927б. С. 33, 58, 85). Шестаков, очевидно, недостатньо повно висвітлює питання про дійсний зв'язок есерів з селянством, через що у працях історика виглядає нелогічною підтримка на виборах до з'їздів селянських депутатів та Установчих зборів соціалістів-революціонерів.

Більшовики, за версією вченого, начебто найкраще відображали прагнення селянства. «...одні більшовики були наполегливі у своїй підтримці селянської революції 1917 р.», — зазначав Андрій Шестаков (Шестаков А., 1927а. С. 184). Однак при цьому більшовики не користувалися широкою підтримкою селянства. Шестаков дає пояснення такій ситуації. «У партії робітничого класу, — писав він, — було так багато роботи в місті, що ... сили для села для ... постійної роботи не вистачало» (Шестаков А., 1927б. С. 54). Можливо, такі обставини дійсно відігравали певну роль у справі партійного впливу на селянство. Останнє найбільш обізнаним було саме з діяльністю партії есерів, тому і підтримувало їх. А в умовах зволікання з рішенням земельного питання віддало свою довіру лівому різновиду соціалістів-революціонерів.

Як би там не було, а ліві есери стали виразниками інтересів селянської революції на загально-суспільному рівні. З ними більшовики цілеспрямовано пішли на коаліцію і домоглися того, що «ліві есери підтримували більшовиків». Однак соціалісти-революціонери «вважали подальший розвиток революції завершеним», а більшовики

наполягали на продовженні революційного поступу в інтересах, як писав Шестаков, «пролетарських та напівпролетарських прошарків села» (Шестаков А., 1927б. С. 40–41).

Звичайно, за позицією кожної з політичних сил стояли відповідні ідейно-теоретичні уявлення і переконання, настрої певного соціального середовища. Проте сутність питання, що визначала стосунки есерів і більшовиків, за визнанням вченого, все ж зводилася до претензії на визначальну роль у прийнятті владних рішень. «...партія лівих есерів ... претендувала ... якщо не на керівну роль селянства в революції, — писав Шестаков, — то принаймні на таку, яка б давала селянству ті ж права, що й пролетаріату у керівництві революцією» (Шестаков А., 1927б. С. 76). Отже, соціалісти-революціонери дійсно намагалися обстоювати права й інтереси селянства та завоювання селянської революції, при цьому «спираючись ... на ... “хазяйські” групи села». Звичайно, що з цим «партія більшовиків погодитись не могла». І есери, бажаючи «домогтись керівного становища в революції ... влітку 1918 р. підняли бунт проти більшовиків-комуністів». Поразку дій есерів Шестаков пояснює тим, що «середняцькі маси виявилися зовсім не на їх стороні». У подальшому «партії пролетаріату довелося вести свою політику щодо селянства самостійно» (Шестаков А., 1927б. С. 76, 81). Таким виявився загальний сценарій міжпартійних відносин у селянській революції, у якому партія робітничого класу показана як така, що виявила дієвість і витривалість. Не далеко від таких положень залишився і В. Данилов, який стверджував, що саме селянська революція «привела до влади більшовицьку партію» (Данилов В., 1999. С. 2–3).

Андрій Шестаков відзначав конкретику результатів революції для селянства. Так, в Україні селянське землеволодіння збільшилося з 55,4 до 96 % площі земель сільськогосподарського призначення. Позитивно позначилася на становищі селянства і передача йому поміщицького інвентарю. Шестаков наділяв високою суспільною оцінкою перерозподіл «поміщицького добра», яке «допомогло ... відбудувати господарство ... подолати ... розруху, що постала як наслідок часів громадянської війни з поміщиками». Він казав, що «у цьому одне із виправдань селянської революції, виправдання того насильства, яке застосували селяни до своїх віковичних ворогів» (Шестаков А., 1925. С. 23–25). Задоволення інтересів селянства, їхнє господарське благополуччя, з його точки зору, є самодостатньою незаперечною цінністю. Така позиція вченого, очевидно, відображає уявлення і настрої певного соціально-політичного середовища, до якого він належав, і які своєрідно передав у своїх працях.

Революція також ліквідувала усі залишки феодальних порядків — «старих кріпосницьких

відносин»: відробіткову систему, боргову кабалу, різноманітні знущання властей. Зменшився податковий тиск на селянство. При цьому значна частина податків, як він писав, спрямовувалася на потреби селян: «на лікарні, на школи, на починку доріг та ін.». Шестаков наполягав на тому, що селянству «надані усі політичні права», і сільська жінка «стала вповні рівноправною з чоловіком» (Шестаков А., 1925. С. 25, 27–28). В останніх положеннях концепції вченого нарешті бачимо контрастну розбіжність з позицією сучасної школи селянської революції. Адже нині висловлена думка навіть про більшовицьку політику «державної контрреволюції» проти українського селянства (Корновенко С., 2017. С. 48–56).

Проте у 1920-х — на початку 1930-х рр. А. Шестаков розглядав зміст аграрних перетворень 1917 р. як «доведення до рішучого завершення буржуазно-демократичної революції шляхом повного знищення поміщицького землеволодіння» (Шестаков А., 1927а. С. 42), «попутне розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції» у ході «боротьби за висунуті пролетаріатом завдання соціалістичної революції» (Шестаков А., 1932. С. 87). Така схема пояснення революційного процесу не на одне десятиліття укорінилася в радянській історичній науці. Але згодом, у 1930-х рр., з неї було вилучено положення про злиття селянської і робітничої революцій і йшлося лише про буржуазно-демократичні завдання, які вирішували на певному етапі події жовтня 1917 р.

Дуже схоже, що наприкінці ХХ ст. Віктор Данилов — сучасний автор концепції селянської революції — реанімував низку положень концепції селянської революції Андрія Шестакова, зокрема про селянський рух як самостійну революцію, про самостійність селянської і робітничої революційності та їх «злиття» наприкінці 1917 р., визначальну організаційну роль селянської общини в революційних подіях, загальноселянський характер революційних виступів та їх принципів антагонізм і періодичність союзницьких відносин з більшовиками, легалізацію останніми здобутків селянської революції у земельному питанні. Зміст інтерпретацій та редакційний стиль викладів Данилова виглядає досить сучасно, однак не можна не помітити їх тотожність з положеннями концепції Шестакова, висловленими ще у далеких 1920-х рр. Про них не міг не знати Данилов, і навіть на початку 1960-х рр., по суті, засвідчив цю обставину. Аналізуючи концепцію селянської революції істориків 1920-х рр., він писав, що наукова література того періоду «була ще далекою від правильного вирішення основних методологічних проблем аграрної революції» (Данилов В., 1962. С. 452–455). Вже через декілька десятиліть В. Данилов сам перейшов на концептуальні позиції, вироблені вченими в 1920-х рр.,

і порушив тему селянської революції, при цьому представивши її як «нове знання». Таким чином сучасна наукова школа селянської революції, представники якої позиціонують себе як репрезентаторів новітніх підходів, насправді має своїх авторитетних попередників.

У наукових працях Андрія Шестакова концепція селянської революції у досить цілісному вигляді постала ще у 1920-х рр. Її вирізняє розгляд селянства як автономної частини революційного процесу, яка у своїй політичній поведінці виявилася невідкладною політичним партіям та іншим суспільним прошаркам, продемонструвавши здатність до самоорганізації у революційній боротьбі 1917 р.

Вихід із науково-пізнавального вжитку і забуття концепції селянської революції, очевидно, відбулися через соціально-політичну ситуацію в радянській державі. Наслідки цього і понині впливають на науково-методологічний інструментарій істориків, які оперують категорією «аграрна революція», що не передбачає автономної суб'єктності селянства, позбавляє

його самодостатності у революційних перетвореннях. Водночас концептуальна схожість чи навіть тотожність бачення революційної боротьби 1917 р., виробленого у далеких 1920-х рр. Шестаковим та нині діючою науковою школою Данилова, вказує на те, що творча спадщина Шестакова належить не тільки до історії історичної науки. Положення концепції селянської революції 1917 р. Андрія Шестакова, очевидно, можуть бути мобілізовані в поясненні революційного процесу у сучасних умовах, синтезовані з новітнім методологічним інструментарієм історичної науки.

Проблема використання концепції спонукає й до поглиблення вивчення як її самої, так і низки супутніх аспектів. Потребують предметного розгляду рівень утвердження концепції в часи її оформлення, погляди А. Шестакова та наукової громадськості у 1930-х рр., коли названа концепція вийшла з ужитку, необхідна також розробка концепції селянської революції у взаємозв'язку з процесом боротьби за вирішення національних проблем, питаннями української революції.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Абразумова О.М., Корновенко С.В. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. 190 с.
- Алаторцева А.И. А.В. Шестаков — историк революции. *История и историки: Историографический ежегодник – 1976*. Москва: Наука, 1979. С. 284–299.
- «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) / С.А. Калінкіна, С.В. Корновенко, С.В. Маркова, Н.Р. Романець. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. 300 с.
- Данилов В.П. Изучение истории советского крестьянства. *Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. С. 449–492.
- Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. [1996]. URL: <http://ladim.org/st007.php>
- Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии. [1999]. URL: <http://ladim.org/st008.php>
- Данилов В.П. Судьбы сельского хозяйства в России. [2002]. URL: <http://ladim.org/st006.php>
- Евсеева Е.Н. Научно-педагогическая деятельность Андрея Васильевича Шестакова: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. Москва: МГИАИ, 1984. 24 с.
- Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция. *Український селянин*: зб. наук. праць. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 70–74.
- Коріненко П.С. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. 295 с.
- Коріненко П.С. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX — початок XXI ст.). Порівняльний аналіз: монографія. Вид. 2-ге, доп. і доопр.: Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В., 2019. 512 с.
- Корновенко С.В. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48–56.
- Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.
- Kornovenko S. A peasant component in the transition to the new economic policy (1921). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 104–110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975
- Kornovenko, S., Telvak, V. & Ilnytskyi, V. Evolution of Peasant Land Tenure during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, 2018. Vol. 4. No 3. P. 133–141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141>
- Луцкий Е.А. Андрей Васильевич Шестаков. *История СССР*. 1967. № 3. С. 134–141.
- Шестаков А.В. Крестьянство в Октябрьской революции. Харьков: Пролетарий, 1925. 32 с.
- Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. Ленинград: Прибой, 1927. 191 с.

- Шестаков А.В. Большевики и крестьянство в революции 1917 года. Москва; Ленинград: Госиздат, 1927. 89 с.
- Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз. *Историк-марксист*. 1927. Т. 5. С. 96–123.
- Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году. *Аграрная революция*: в 4 т. Т. 2. Москва: Издательство Коммунистической академии, 1928. С. 95–166.
- Шестаков А. Борьба пролетариата и его партии за союзника — крестьянство — в революции 1917 г. *Историк-марксист*. 1932. Т. 4–5 (26–27). С. 72–95.

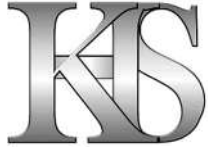
REFERENCES

- Abrazumova, O. M., & Kornovenko, S. V. (2017). *Sotsialno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu*. Cherkasy: Vydavnychiy viddil ChNU [in Ukrainian].
- Alatortseva, A. I. (1979). A. V. Shestakov — istorik revoliutsii. *Istoriia i istoriki: Istoriograficheskii yezhegodnik — 1976*. Moscow: Nauka, 284–299 [in Russian].
- Danilov, V. P. (1962). Izuchenie istorii sovetskogo krestianstva. In *Sovetskaia istoricheskaia nauka ot XX k XXII siezdu KPSS. Istoriia SSSR* (pp. 449–492), Moscow: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].
- Danilov, V. P. (1996). *Krestianskaia revoliutsiia v Rossii 1902–1922 godov*. [in Russian]. <http://ladim.org/st007.php> [in Russian].
- Danilov, V. P. (1999). *Istoki i nachalo derevenskoi tragedii*. [in Russian]. <http://ladim.org/st008.php>
- Danilov, V. P. (2002). *Sudbu selskogo khoziaistva v Rossii*. [in Russian]. <http://ladim.org/st006.php>
- Evseeva, E. N. (1984). *Nauchno-pedagogicheskaiia deiatelnost Andreia Vasilevicha Shestakova* [Scientific and Pedagogical Activity of Andrei Vasilievich Shestakov]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Moscow: MGIIA [in Russian].
- Kalinkina, S. A., Kornovenko, S. V., Markova, S. V., & Romanets, N. R. (2017). «Velykyi perelom» na seli. *Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.)*. Cherkasy: Bohdan Khmelnytskyi ChNU [in Ukrainian].
- Kondrashin, V. V. (2008). «Krestianskaia revoliutsiia v Rossii 1902–1922 godov»: nauchnyi proekt i nauchnaia kontseptsiiia. *Ukrayinskyi selianyn — Ukrainian Peasant*, 11, 70–74 [in Russian].
- Korinenko, P. S. (2014). *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Ternopil: TNPU [in Ukrainian].
- Korinenko, P. S. (2019). *Transformatsii zemelnykh vidnosyn v ukrayinskomu seli (IX – pochatok XXI st.). Porivnialnyi analiz. Vydannia 2-e, dopovnene i doopratsiovane: monografiia*. Ternopil: FOP Yu. V. Osadtsa [in Ukrainian].
- Kornovenko, S. V. (2017). Selianska revoliutsiia v Ukraini pochatku XX st.: khronolohiia i vnutrishnia periodyzatsiia. *Ukrayinskyi selianyn — Ukrainian Peasant*, 17, 48–56 [in Ukrainian].
- Kornovenko, S. V., & Herasymenko, O. V. (2017). *Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rokiv*. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko [in Ukrainian].
- Kornovenko, S. (2018). A Peasant Component in the Transition to the New Economic Policy (1921). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk — East European Historical Bulletin*, 7, 104–110 [in English]. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975
- Kornovenko, S., Telvak, V., & Ilnytskyi, V. (2018). Evolution of Peasant Land Tenure during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 4, No 3, 133–141 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141>
- Lutskii, E. A. (1967). Andrei Vasilievich Shestakov. *Istoriia SSSR*, 3, 134–141 [in Russian].
- Shestakov, A. V. (1925). *Krestianstvo v Oktiabrskoi revoliutsii*. Kharkov: Proletarii [in Russian].
- Shestakov, A. V. (1927). *Ocherki po selskomu khoziaistvu i krestianskomu dvizheniiu v gody voyny i pered Oktiabrem 1917 g*. Leningrad: Priboi [in Russian].
- Shestakov, A. V. (1927). *Bolsheviki i krestianstvo v revoliutsii 1917 goda*. Moscow, Leningrad: Gosizdat [in Russian].
- Shestakov, A. (1927). Vserossiiskii krestianskii soiuz. *Istoriik-marksist*, 5, 96–123 [in Russian].
- Shestakov, A. V. (1928). Krestianskie organizatsii v 1917 godu [Peasant Organizations in 1917]. In *Agrarnaia revoliutsiia* (Vol. 2, pp. 95–166). Moscow: Izdatelstvo Kommunisticheskoi akademii [in Russian].
- Shestakov, A. V. (1932). Borba proletariata i ego partii za soiuznika — krestianstvo — v revoliutsii 1917 g. *Istoriik-marksist*, 4–5, 72–95 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історія України

History of Ukraine

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.15>
УДК 94(438):346.2

Євген ШИМАНСЬКИЙ,

аспірант
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Yevhen SHYMANSKYI,

PhD student,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

email: y.shymanskyi.asp.kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5908-0330>

Реакція сеймиків Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств на пацифікаційні ініціативи Августа II (1698–1699)

У статті розглянуто аспект історії сеймиків Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств у вигнанні в період раннього правління Августа II у Речі Посполитій. У 1698–1699 рр. усі три екзулянтські сеймики проходили у місті Володимирі Волинського воєводства. На матеріалі досліджених сеймикових актів було виявлено, що всі три екзулянтські сеймики характеризувалися помірно роялістською політичною позицією. Сеймики Київського та Брацлавського воєводств до цього акцентували увагу на проблемах відносин у своїх володіннях із козаками Правобережної України, а також прагнули долучитися до монарших бенефіцій у момент докладання новим королем зусиль для отримання прихильності шляхти. Сеймик Чернігівського воєводства проявляв симетричну активність, долучаючись, окрім того, до підтримки литовських республіканців. Прихильність до короля екзулянтських сеймиків не заважала їм критикувати королівську владу та вносити пропозиції щодо врядування та поліпшення скарбово-військових справ.

Ключові слова: сеймики, пацифікаційний сейм, Август II, Річ Посполита, парламентаризм, шляхта, екзулянти.

The Reaction of the Sejmiks of Kyiv, Bratslav, and Chernihiv Voivodeships to the Pacification Initiatives of August II (1698–1699)

The article reveals an aspect of the history of the sejmiks of Kyiv, Bratslav, and Chernihiv voivodeships in exile during the early reign of August II in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years of 1698–1699. This was when two pacification Sejms were convened when the new king tried to calm the civil confrontation in the country after the split election in the time of the Interregnum after Jan III Sobieski died. In 1698–1699, all three exile sejmiks were held in Volodymyr in the Volyn Voivodeship. Based on the sejmik acts study, it was found that the moderate royalist political position characterized all three exile sejmiks. The sejmiks of the Kyiv and Bratslav voivodeships were driven to do so by problems in their domains with the Cossacks of the Right Bank Ukraine, as well as by the opportunity to join the royal benefits at the time of the king's efforts to gain the favor of the nobility. The sejmik of the Chernihiv Voivodeship, which was non-territorial, demonstrated symmetrical political activity for the benefits achieving, generally focusing on compensation for their estate losses. The last one sejmik also implemented support to the Lithuanian republican nobility's

efforts of granting the Coaequatio lurium approval by the Sejm. The study also reveals that the Kyiv and Bratslav sejmiks were partly encouraged by the king's initiative to wage war against the Ottomans in 1698, but they completely joyfully welcomed the news of the signing of peace with Porta in 1699 and the return of previously lost lands to the Commonwealth. The loyalty of the exile sejmiks to the king did not prevent them from criticizing the royal authorities and making proposals for governance and improvement of treasury and military affairs. One of the main objects of criticism of the sejmiks was the foreign Saxon army that the king brought with him to the country on the eve of his coronation. They also criticized the king's methods of governance, which the nobility considered inconsistent with the established political regionalism and autonomy of local rights and law.

Key words: *sejmiks, pacification Sejm, August II, Polish-Lithuanian Commonwealth, parliamentarism, nobility, exiles.*

Скликання двох пацифікаційних сеймів протягом 1698–1699 рр. відбувалося з метою замирення громадянського конфлікту в Речі Посполитій, що виник внаслідок роздвоєної королівської елекції. Реалізація Августом II пацифікаційних ініціатив шляхом розгортання сеймових кампаній знаходила широкий резонанс у площині локального сеймикового життя. Втілюючи спроби дійти згоди зі шляхтою Речі Посполитої, новий король виносив на обговорення сеймиків низку питань для поліпшення стану речей у державі, що торкалися як загальнодержавного, так і регіональних рівнів. У вимірі локального парламентаризму Речі Посполитої важливо дослідити діяльність сеймиків шляхти Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, що проходили на вигнанні у місті Володимирі. Оскільки прихід до влади нового монарха відкривав для них можливість виходу зі стану кризи останньої чверті XVII ст., варто вивчити їхню реакцію на королівські ініціативи в часі вищезгаданих двох пацифікаційних сеймів.

Досі історичною наукою широко не розглядалося функціонування екзулянтських сеймиків у Володимирі під час правління короля Августа II. Раніше було досліджено діяльність сеймика Чернігівського воєводства й почасти інших вигнанців у Володимирі під час безкоролів'я по смерті Яна III Собеського (Шиманський Є., 2022. С. 110–134). Так, аналіз сеймикових ляуд та інструкцій продемонстрував, що протягом 1697 р. чернігівське сеймикове коло підтримало коронацію Августа II, скориставшись нагодою потурбуватися як про власні корпоративні інтереси, так і підтримати унійну церкву на початку періоду її розквіту. Побіжно історики торкалися питання місць, де проходили сеймики Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств наприкінці XVII ст. (Stolicki J., 2017. S. 441–457), а також розгляду в тому ж часі основних проблем шляхти Київського воєводства, зокрема їхнього конфлікту з козаками Правобережної України (Stolicki J., 2020, S. 49–68).

Метою статті є дослідження реакції на політичні ініціативи короля Речі Посполитої Августа II сеймиків Київського, Брацлавського

та Чернігівського воєводств, яку вони задекларували у своїх актах під час розгортання пацифікаційних сеймових кампаній 1698–1699 рр.

Переважна більшість нобілітету на елекційному сеймі 27–28 червня 1697 р. висловилися за обрання небожа французького короля Людовика XIV — герцога Франсуа де Бурбона Конті (Augustyniak U., 2008. S. 760). Тому на проголошення окремою групою виборців переможцем саксонського курфюрста Фрідріха Августа із династії Веттинів, підтриманого Австрією, Бранденбургом та Москвою майбутнього Августа II, було отримано у відповідь організований спротив поборників Конті, на чолі яких стояла перша після короля особа за авторитетом — примас та архієпископ гнєзненський Міхал Радзейовський (Rachuba A., 1987. S. 70). Попри ці обставини саксонський електор був коронований куявським єпископом Станіславом Домбським у Кракові 15 вересня 1697 р. під іменем Августа II. Тоді ж спротив фігурі нового короля швидко переріс у повноцінний рокош, що був проголошений у місті Лович — одній з резиденцій примаса. Підтриманий переважно великопольською шляхтою Ловицький рокош діяв впродовж 1697–1699 рр., переживши градацію від збройного до парламентарного спротиву монарху (Wojtasik J., 1969. S. 24–44).

Для оволодіння тронем Веттинові знадобилося в досить швидкому темпі підготуватися до перетину кордону Речі Посполитої, освідчитися в католицькому віросповіданні та заприсягтися на раста conventa. Хоч у цьому й не вбачалося направленої проти шляхти демонстрації сили, напередодні коронації до Речі Посполитої було введено саксонські війська. На коронаційному сеймі 17 вересня — 1 жовтня 1697 р. Август II намагався проявити себе гарантом безпеки Речі Посполитої. За підтримки саксонського війська король запропонував не лише відбити атаку супротивників з боку Франції, але й повернути втрачені у війні з Османською імперією та Швецією території. Повернення втрачених земель могло виглядати досить обнадійливим для шляхти, особливо у південно-східних воєводствах. Ще на етапі прибуття до Кракова Августу II вдалося оточити себе досить значною кількістю прихильників із середовища

нобілітету Малопольської провінції (Staszewski J., 2005. S. 68).

Проте під час перших двох повних років панування королю нелегко було добитися цілковитої підтримки навіть серед цих шляхетських кіл. Вигнання саксонськими військами герцога Конті з Речі Посполитої до якоїсь пори не призвело також і до припинення Ловицького рокошу (Skrzypietz A., 2009. S. 185). Спроби Августа II добитися примирення зі шляхтою Речі Посполитої оформилися у скликання паціфікаційного сейму 1698 р., а після його невдачі — сейму з тією ж метою у наступному, 1699 р. (Konopczyński W., 1948. S. 159).

Універсалом від 3 лютого король Август II встановив дату початку шеститижневого паціфікаційного варшавського сейму на 16 квітня¹. Метою такого сейму була спроба короля домовитися зі станами Речі Посполитої про закінчення рокошу й встановити мир, тому риторика у змісті універсалу зосереджувалася головним чином на переконанні королем шляхти у своїх добрих намірах. Одним із найліпших доказів, що слугували королю, було покриття ним суттєвої частини боргів, які Річ Посполита завинила перед коронним військом. Цей факт був дійсно достойним уваги, оскільки явище «голодного війська», помножене на магнатські інтриги в часі безкоролів'я 1696–1697 рр., призвело до утворення військової конфедерації, чия згубна діяльність широко позначилася на становищі шляхетських та духовних володінь, передовсім на південно-східних теренах Речі Посполитої (Wagner M., 2000. S. 162–169). Іншими доказами на користь короля слугували дві події: очищення «балтійського берега» біля Гданська від ворогів (малися на увазі французи герцога Конті), а також успішне посередництво короля при замиренні конфлікту у Великому Князівстві Литовському, що точився між могутнім родом Сапег та опозиційною до нього місцевою шляхтою, так званими литовськими республіканцями (Link-Lenczowski A., 1994. S. 10).

Коронні сеймики, окрім генеральних, володар скликав на 5 березня 1698 р. У володимирських судових книгах також присутні королівські універсали на повторні сеймики на 26 березня². Під однаковою з універсалом датою на сеймики була вислана королівська інструкція, у якій Август II ширше окреслював питання політичної повістки до обговорення на паціфікаційному сеймі³. В інструкції король освідчувався Речі Посполитій

¹ Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732. Ed. Michał Zwierzykowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008). S. 134–135.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 699–700.

³ Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. S. 135–137.

у вірності «святій католицькій вірі», даючи запевчену відповідь на чутки недобррозичливців про обсадження трону лютеранином. Називаючи себе королем обраним, але не захищеним виборцями, король наводив аргумент потреби введення іноземного війська для «очищення балтійського берега». В цьому Август II вбачав свою ефективність, додаючи, що лише завдяки саксонському війську вдалося відвести загрозу від усієї Речі Посполитої. На користь своєї ефективності та щедрості король повторив зазначений в універсали доказ щодо виплачених війську Речі Посполитої «мільйонів». З приводу саксонського війська король стверджував, що не збирається нав'язувати з їх поміччю волю Речі Посполитій, проте бажає допомогти у відвоюванні втрачених територій, зокрема Кам'янець. Аргумент про потребу введення війська поволі переходить у виправдання за те, що їх премарші могли нанести шкоду шляхті, тому Август II оголосив, що переступ законів з боку саксонців буде відшкодований у разі надання свідчень про злочини. Король закликав шляхту звернути увагу на саму королівську присягу станам Речі Посполитої, а тому виступив із пропозицією відкинути сумніви в його добрих намірах та обміркувати на паціфікаційному варшавському сеймі спільне існування у традиціях шляхетських прав і вольностей.

Друга частина змісту інструкції ширше розкриває бажання Августа II організувати нову військову виправу на Кам'янець і окреслює необхідні зміни, на які має піти держава, заради того аби стати ефективною у війні та спокої. Перш за все висвітлюються питання, що торкалися податкової системи Речі Посполитої, адже від податків залежало функціонування та моральний дух коронного й литовського війська. Аби надалі не допустити бунтівних настроїв серед жовнірів, король пропонував здійснити для них виплати боргових чвертей двічі по два квартали: під час виходу на виправу і під час повернення. Крім того, цей пункт універсалу торкався питання справедливості оподаткування, розуміючи під цим належний визиск платні залежно від матеріальної спроможності платника. Особливо це стосувалося податку на зимове утримання війська — гіберні.

Король просив обміркувати постачання провізії у прикордонні фортеці, що стало б важливим елементом підготовки до виправи на Кам'янець. Питання забезпечення провіантом фортець на кордоні з турками було нагальним повсякчас наприкінці XVII ст., особливо з настанням активних фаз війни з турками та їхніми сателітами⁴. В очікуванні військового походу на поверхню

⁴ Наприклад, постачання прикордонних фортець просив обміркувати примас Міхал Радзейовський у 1696 р., фактично одразу після татарської виправи на Львів. ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 810–811 зв.

змісту інструкції виринає і проблема козацтва на правобережжі України, що невдовзі після офіційного відновлення Яном III Собеським вступило у зтяжний конфлікт зі шляхтою, головно Київського та Брацлавського воєводств, а також спорадично з'являючись на Волині та Поділлі (Rawita-Gawroński., 1922. S. 148–153). Проте, відчуваючи потребу в допомозі козацького війська у майбутньому поході проти турків, Август II декларує бажання знайти компроміс. Козаки в королівській інструкції окреслюються як народ із військовими повинностями, місце для проживання якого має бути визначене як за старими його законами, так і за випрацьованими наново на майбутньому сеймі.

Насамкінець король просив сеймики обміркувати дуже важливе для економіки та армії питання необхідності грошової реформи з причини різкої інфляції річпосполитської монети. Монетарна реформа наприкінці XVII ст. була нагальною потребою Речі Посполитої, а тому бажання укріпити монету мало покращити репутацію Августа II (Augustyniak U., 2008. S. 217–218).

На початку весни, відповідно до вказівок універсалу короля, відбулися сеймики Київського та Брацлавського воєводств. Сеймики проходили у місті Володимирі Волинського воєводства 26 березня, і їхні ляуди та інструкції були облятовані у володимирських гродських книгах⁵. На жаль, якихось відомостей про сеймик Чернігівського воєводства у цьому часі віднайти поки не вдалося.

Традиційно обидва сеймикові кола розпочинають свої інструкції з висловлення привітань та вдячності королю, а також чільним міністрам держави та першорядним вищим урядникам свого воєводства. Подекуди привітання останнім переходять в обстоювання приватних інтересів, як-от щодо відшкодування маєткових збитків великому гетьману коронному та краківському каштелянові Станіславу Яблоновському чи то компенсації власних коштів київському воєводі Марціну Контському, витрачених раніше на утримання коронної артилерії⁶.

Найважливіші пункти інструкцій обох воєводств ґрунтуються на скаргах шляхти стосовно козацьких військових відділів. Козаків звинувачують у захопленні та пљондруванні шляхетського майна, сукупно називаючи це явище «опресією». Ставлення шляхти київського та брацлавського сеймикових кіл до козаків зі змісту інструкції постає настільки негативним, що є неспівмірним до якихось намагань короля вирішити

долю козацтва компромісно. Сеймикове коло ставить перед посланцями Київського воєводства завдання переконати Річ Посполиту на сеймі в необхідності остаточного вирішення питань із козаками, називаючи це завдання найбільш пріоритетним серед усіх інших⁷. «Кияни» фактично виносять питання розгляду й оцінки діяльності білоцерківського полковника Семена Палія як головного козацького ватажка, ворожого до шляхти, у площину дипломатичних відносин між Річчю Посполитою та Московським царством. Приміром, шляхта впевнено свідчила про те, що велика частка награваного людьми Палія майна, взятого як у земських, так і в духовних маєтках, складала для нього персональний скарб, покладений на зберігання у Києві. Тому інструкція київського сеймикового кола доводила послам, аби ті не допустили початку обговорення жодних «публічних чи приватних матерій» на сеймі, допоки стани Речі Посполитої не дійдуть домовленості з посланником московського царя про передачу Палієм та Іскрою усіх силоміць захоплених ними цінностей в руки комісарів Київського воєводства⁸. Крім того, «кияни» висловлюють необхідність повернення з Києва судових книг Київського воєводства, відібраних козаками у шляхти ще в середині XVII ст. Було згадано, що така процедура передбачалася згідно із попереднім трактатом (очевидно, трактатом Гжимултовського 1686 р., або Вічного миру в традиції Москви), проте не відбулася⁹. Щодо людей, яких Київське воєводство називає жертвами козацької сваволі, згадаємо новгород-сіверського хорунжого Константина Шлюбича-Заленського, який також був активним учасником сеймика шляхти-вигнанців Чернігівського воєводства (Шиманський Є., 2022. С. 109–134). Подібно до минулих років на передсеймових сеймиках ідеться про кривду його честі козаками як власника маєтку Новосілки неподалік від Києва. Послам вказується обстоювати інтереси як Заленського, так і володимирського гродського підстарости Войнаровського у відшкодуванні козацькими ватажками Палієм та Іскрою завданих цим особам збитків¹⁰.

Якщо інструкція послам Київського воєводства зосереджується на звинуваченнях у свавіллі козацьких ватажків Палія та Іскри, то брацлавська інструкція, а особливо ляуда, є не менш нещадною стосовно інших козаків, що діяли на теренах Східного Поділля, серед яких головну роль відігравали Самусь та Абазин. Брацлавське сеймикове коло скаржить у своїй інструкції, звертаючись до послів із настановою: «однак до

⁵ ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 400 зв. — 409. Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). Ч. 2. Т. 3. Киев: Топографія Императорского университета св. Владимира, 1910. С. 1–15, 22–35.

⁶ АЮЗР. С. 3–4.

⁷ АЮЗР. С. 4.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 5.

¹⁰ Там само.

маєтків наших, земель і столичного міста Вінниці нема вільного доступу через впертість неслухняного Самуся, ординансом ясновельможних панів гетьманів, котрий зі скарбу Речі Посполитої бере належні барви й кошти, а добра наші нещадно пустошить, забирає доходи, мордує і виганяє обивателів, за те беремося посередництво, дозволене правом конституції, аби запросили вельможного пана вінницького старосту, щоб для нас самих і до маєтків наших ввів волоську хоругву і своїм коштом заплатив гіберну»¹¹. Брацлав'яни виступали за те, аби віддати столицю свого воєводства під королівську ласку Августа II, таким чином запрошуючи до міста відділи коронного війська під формальне командування вінницького старости. На думку брацлав'ян, це мало би захистити край від козацької сваволі. Інструкція ясно висловлюється проти того, аби козацький стан взагалі перебував якимось чином на території Брацлавського воєводства, а тому виступає за його звідти видворення¹².

Можна підсумувати, що екзулянти Київського та Брацлавського воєводств у відповідь на королівський універсал досить грізно висловилися у відповідь на будь-які можливі домовленості з козаками, навітьши промовисті аргументи щодо кривд з боку останніх. До того ж обидва воєводства фактично через козаків не мали можливості проводити сеймики в столицях власних воєводств, збираючись все частіше у Володимирі на Волині (Stolicki J., 2017. S. 441–457). Цього разу шляхта обох сеймиків погоджується і надалі збиратися у Володимирі, допоки козацьку небезпеку від них не буде надійно відведено¹³.

Київська інструкція фактично оминає висловлене королем бажання воювати на півдні, але торкається деяких підпунктів королівської інструкції щодо приготувань до воєнних дій. Безпосередньо підтримує ідею війни сеймикове коло Брацлавського воєводства, проте ставить королю умову, що після закінчення кампанії буде виведене поза межі Речі Посполитої іноземне саксонське військо¹⁴. Стосується приготувань до війни також прикінцевий пункт їхньої ляуди, що відмічає потребу в постачанні провіанту для змучених гарнізонів прикордонних фортець¹⁵. Проте можна зауважити, що обтяжена довготривалим конфліктом із козаками шляхта цих воєводств, яка до того ж перебувала переважно у вигнанні, не зосереджується на темі війни, обмежившись питаннями податків, чого побіжно торкнувся перед тим королівський універсал. Насамперед інструкції дають відгук щодо потреби знизити

або ліквідувати певні види податків у різних духовних чи шляхетських маєтках, в чому можна простежити приватний інтерес багатьох задокументованих осіб, зокрема, й тих шляхтичів, котрих було обрано послами на сейм. Щодо маєтків православної церкви, то київське сеймикове коло пропонує апробацію законів, які б не тільки забезпечили імунітет та вольності православному духовенству, але й унормували для нього різні види податків (в тому числі гіберну), допомогли довести до кінця люстрацію маєтностей та сприяли поверненню володінь, що з різних причин були церквою втрачені. Відновленням у дії сеймової конституції 1667 р. київські екзулянти пропонували попіклуватися про захист духовних православних та уніатських маєтків від перебування в них зимою війська, як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському тощо¹⁶. Крім того, безпосередньо київське сеймикове коло також просило позбавити від переходів війська та військових постів місця перебування екзулянтів Київського воєводства на Волині¹⁷.

Деякі з пунктів інструкцій обох сеймиків виявляли присутність опозиційних та критичних щодо королівської політики настроїв. Насамперед це стосувалося протизаконних способів роздачі урядів та нобілітації іноземців. Але загальна ситуація все ж показувала перевагу прокоролівських позицій, адже від підтримки королівською та гетьманською владою шляхти Київського та Брацлавського воєводств залежав їхній успіх у боротьбі за втрачені в конфлікті з козаками маєтки. Оскільки правобережні козаки в часи громадянського конфлікту були залучені ольштинським старостою, коронним підстоієм Єжи Любомирським до боротьби на користь Ловицького рокошу проти Августа II та його прихильників, екзулянти Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, які перебували на вигнанні у Волинському воєводстві, однаково з волинянами терпіли збитки й вимушені були боронити свою честь і на цьому напрямку¹⁸.

Пацифікаційний сейм 1698 р. виявився невдалим, оскільки його було фактично зірвано послами з Великого князівства Литовського, які в боротьбі за *societas iurium* (зрівняння у правах із коронною шляхтою) зажадали скликання кінного сейму, зневаживши даним актом діючий (Kucharski T., 2019. S. 185–202). Зрив сейму був також вигідним для опозиційних до Августа II сил, що в політичному форматі ще продовжували опірі королівському угрупованню (Konopczyński W., 1918. S. 324). Реалізація інтересів шляхти-вигнанців, які вони відтворювали в своїх інструкціях і збиралися обстоювати на

¹¹ АЮЗР. С. 34.

¹² Там само. С. 34–35.

¹³ Там само. С. 13, 32.

¹⁴ Там само. С. 25–26.

¹⁵ Там само. С. 35.

¹⁶ Там само. С. 9–10.

¹⁷ Там само. С. 13.

¹⁸ Там само. С. 19.

сеймі, відсувалася до наступного сеймового скликання. Впродовж 1698 р. королю Августу II так чи інакше вдавалося порозумітися із примасом Міхалом Радзейовським, котрий був одним із останніх опозиційних діячів, що тримався Ловицького рокошу найдовше. До пізньої весни 1698 р. поплічників опозиції ставало все менше, і все більше іменитих магнатів з їхнього табору починали контактувати з королем (Bizardier M., 1853. S. 195–205). Вже 25 травня примас був визнаний офіційним захисником вольностей шляхти Речі Посполитої, і король уклав із ним формальне перемир'я.

Влітку цього ж року розпочалася підготовка до війни, і 22 липня Август II вирушив у похід, сподіваючись не тільки звільнити Кам'янець-Подільський, але й здобути для Веттинів Молдову та Волощину в дідичне володіння. Останнє мало б дати змогу прив'язати його династію до Речі Посполитої. Проте ця кампанія видалася невдалою, і нехить до короля серед шляхти знову почала розростатися. Це відбувалося з кількох причин: військова невдача, під час якої розгорівся конфлікт між саксонцями та коронним військом; свавілля саксонського війська і повсюдний його конфлікт із місцевим населенням (Jarohowski K., 1856. S. 217); надмірне, на думку шляхти, застосування королем своїх численних саксонських радників у процесі врядування, а також перевага рад сенату над скликанням сеймів тощо (Poraziński J., 1984. S. 25–31). Наступного року, маючи бажання досягнути остаточного замирення станів Речі Посполитої, 3 лютого Август II оголосив про скликання нового паціфікаційного сейму у Варшаві на 16 липня 1699 р.

У своєму універсалі від 24 березня король скликав сеймики на 5 травня¹⁹. Перш за все Август II урочисто проголошував звістку про підписання Карловицького миру, за яким до складу Речі Посполитої офіційно поверталися Поділля та Україна, і що найважливіше — *antemurale christianis* (з лат. оплот християнства) Кам'янець-Подільський. Факт підписання миру з турками та офіційне закріплення повернутих територій стали визначальними факторами у піднесенні авторитету Августа II під час передсеймової кампанії 1699 р. (Wojtasik J., 1970. S. 295–307). У сеймиковій інструкції повторювалося захоплення від звістки про повернення земель. Проте подальший зміст цього документа не виглядає настільки радісним, наскільки був його вступ, адже до вирішення на сеймі поставало багато складних питань²⁰.

Інструкція одразу ж дає реакцію на зрив попереднього паціфікаційного сейму, тому нагадує шляхті про непримиримий конфлікт нобілітету

на теренах Великого князівства Литовського. Ухвалення рішення на коронаційному сеймі 1697 р. про зрівняння у правах литовської шляхти з коронною мало редукувати повноваження найбільш впливових центральних урядів Великого князівства Литовського, які за фактом належали виключно роду Сапег. Проте дана ситуація тільки підливала масла у вогонь (Grala T., 2017. S. 96–130), і король, декларуючи прагнення до замирення, насправді сподівався затримати на території князівства саксонські війська. Такі акції відбувалися через ініціативу підготовки Августа II до майбутнього вторгнення силами саксонців на територію Інфлянт, що перебували під контролем Швеції. Ця місія також була подібною за своїм династичним замислом до недавнього Молдавського походу (Burdowicz-Nowicki J., 2013. S. 141–199). Тому попри запізнення й невдачу воєнної кампанії 1698 р. король пропонував залишити саксонські війська в межах Речі Посполитої, скупивши їх на зимові постої в королівщинах. На такий крок монарх був не в змозі піти без згоди сейму, тому виносив проблему зимівлі саксонського війська на загальний розгляд. Володар висловлював розуміння, що армійські переходи не відбуваються без прикростей для шляхти, проте гарантував їм справедливу відповідь на кривди. Якщо в силу проблем у Великому князівстві Литовському саксонці до наступної весни могли не знадобитися, в інструкції король пообіцяв їх вивести з Речі Посполитої.

Далі за змістом перед шляхтою висвітлюється гострий випадок іноземної агресії, направленої проти Речі Посполитої, — захоплення прусського торгового міста Ельблонг бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом III нібито за давні борги, які республіка завинила його державі ще за часів короля Яна II Казимира. Інструкція розглядає цей акт як публічну кривду Августа II, що цинічно була нанесена під час виправи короля проти мусульман.

Насправді за кулісами тут стояли таємні домовленості саксонського та бранденбурзького курфюрств, покликані досягти між ними приязних стосунків у часі формування Августом II союзу держав для майбутньої війни проти шведів (Augustyniak U., 2008. S. 766–767). Так чи інакше, король пропонував шляхті вдатися до розгортання перемовин про повернення Ельблонгу та сплати боргу, але разом з тим декларував, що не боїться ні війни, ні провокацій (*nes timet bella, nes provocatio*)²¹.

Запорукою утримання миру король вбачає піклування про грошове забезпечення військ Корони та Великого князівства Литовського. З огляду на наступні десятиліття,

¹⁹ Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. S. 150–151.

²⁰ Ibidem. S. 152–155.

²¹ Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. S. 153.

коли розгорнулася масштабна й руйнівна для Речі Посполитої Північна війна, у змісті королівської інструкції не може не впадати в око сентенція: «Бо хоч би найбільш глибокий мир благословив Вітчизну, щасливе [те] панування, що потурбується про війну в часі спокою, і приготується до неї напередодні» («Во choćby najgłębszy ubłogosławił ojczyznę pokój, felix imperium quod pacis tempore bellum providet, et Martem cogitat ante diem»)²². Тому важливим також було повторення пункту минулорічної інструкції про потребу монетарної реформи та унормування податкової системи. Як показує лист на сеймики гетьмана Яблоновського, коронне військо так і не дочекалося жаданих чвертей, на які знайти кошти пропонував шляхті король у своїй минулорічній передсеймовій інструкції (дві чверті до походу — дві після)²³.

Насамкінець король висловлює незадоволення ефективністю елекційних сеймиків, що вносить плутанину в роботу судових органів держави, а інколи повністю руйнує її через невизначеність урядників, а також невиконання езекуцій права та порушення процедур у ґродах тощо. Обміркування цих питань король виносить на сейм, попередньо пропонуючи їх шляхті до обговорення на сеймиках²⁴.

Сеймики Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств відбулися 5 травня у Володимирі²⁵. У своїх інструкціях сеймиків кола радіють прийдешньому миру з турками. Брацлавська шляхта відмічає виключну роль явища повернення територій для свого воєводства, а також дякує обом коронним гетьманам за успішно проведену Підгаєцьку кампанію²⁶. Зважаючи на закінчення війни з Османською імперією, всі сеймики схвально сприймають заяву короля про можливість виведення саксонського війська з держави. Варто зазначити, що присутність іноземного війська у передсеймовій документації сприймалася різко негативно. Сеймикове коло Брацлавського воєводства інструктує послів не приступати до обговорення жодних тем на сеймі, допоки заява короля про готовність відведення іноземних військ не підтвердиться²⁷. «Кияни» ще різкіше висловлюється в бік саксонських жовнірів. Вони засуджують не тільки іноземців, але й будь-яких людей війни у Речі Посполитій, чийми силами пљондрувалися маєтки та чинилися кривди²⁸. Варто зазначити, що напередодні сейму 1699 р. шляхту

продовжували ще цікавити питання, хто ж був ініціатором вибуху конфедерації коронного війська 1696–1697 рр., і яке покарання понесе її маршалок Пьотр Богуслав Барановський. Щодо військ іноземних, то сеймикове коло Київського воєводства наголошує на незаконності їхнього перебування в межах Речі Посполитої, адже на те не було згоди сейму. Лунає вимога не тільки вивести саксонські відділи поза межі Речі Посполитої, але й не допустити амністії жодному з колишніх конфедератів коронного війська²⁹. Щодо покарання саксонців за «гвалти» сеймикове коло Брацлавського воєводства виносить на сейм одну з кримінальних справ, що стосувалася вбитого королівськими іноземними воїнами шляхтича Верещинського, жовніра з-під командування полоцького воєводи Домініка Міхала Слушки. Як сказано в інструкції, Верещинського було вбито безборонним у своєму маєтку³⁰.

З іншого боку, проти опозиційної фігури коронного підстоля та ольштинського старости Єжи Любомирського виступають однаково Київське та Чернігівське воєводства. Чернігівське воєводство виступає проти Любомирського у справі кривди ним шляхтича Коморовського, злагоджуючи свої зусилля проти коронного підстоля разом із ображеною ним же шляхтою Волинського воєводства³¹.

Звичайно, найбільшою проблемою Київське та Брацлавське воєводства вбачали козаків Правобережної України, питання з якими не було жодним чином вирішене. Київське сеймикове коло звернулося до станів Речі Посполитої з аргументацією проти козацького війська, що самочинно захоплює та пљондрує шляхетські й духовні маєтки. Головним доказом проти козаків була їх досвідченість у спротиві та бунті проти законів та порядків Речі Посполитої, тому, на думку шляхти, мала бути винесена заборона проти використання козацької сили в майбутньому. Це означало б розпуск козацьких загонів³². Брацлав'яни ж, висловлюючи дяку командирам коронного війська за витіснення козацьких відділів Самуся з Вінниці, вказують на недопустиму присутність козаків під командуванням Абазина у Брацлаві, а також Палія в Київському воєводстві. Сеймиківі послі Брацлавського воєводства отримують чітку інструкцію сприяти на сеймі ухваленню рішень для остаточного викорінення «непотрібного» козацького війська з теренів України. Для захисту столичних міст Вінниці та Брацлава сеймикове коло вирішує просити в короля застосувати військові загопи під командуванням

²² Ibidem.

²³ Ibidem. S. 155.

²⁴ Ibidem. S. 155–157.

²⁵ АЮЗР. С. 55–81.

²⁶ Там само. С. 56–81.

²⁷ Там само. С. 57.

²⁸ Там само. С. 69–70.

²⁹ Там само. С. 70.

³⁰ Там само. С. 63.

³¹ Там само. С. 80.

³² Там само. С. 69.

вінницького старости³³. Зважаючи на те, що козацька загроза для шляхти Брацлавського та Київського воєводств нікуди не минула, обидва сеймики продовжують перебувати у Володимирі. При цьому Брацлавське воєводство висловлює бажання повернути свої зібрання у Вінницю, а тому просить послів потурбуватися на сеймі, аби наступний депутатський сеймик міг пройти саме там. Київське ж воєводство пропонує проведення своїх сеймиків із «альтернативою», себто один раз у Житомирі — столичному місті, другий раз — у Овручі — повітовому центрі³⁴.

Одним із пунктів до вирішення на сеймі, який ішов паралельно на всіх сеймиках, було повернення маршалківської ласки Малопольської провінції в наступній сесії коронного трибуналу. Інструкції вказують послам клопотатися перед королем, аби наступні два роки трибунал перебував під маршалківською ласкою Малої Польщі, оскільки два попередні роки вищість була за Великою³⁵. Це питання було одним із найважливіших на майбутньому паціфікаційному сеймі у 1699 р. і носило різкий політичний характер. В той час як Великопольська провінція характеризувалася опозиційними до Августа II настроями, адже складала насамперед ядро Ловицького рокошу, Малопольські воєводства все більшою мірою входили до роялістського політичного табору. Хоча, зважаючи на різке ставлення сеймиків Київського та Брацлавського воєводств до саксонського оточення короля, а також до війська, введеного ним до держави, не можна стверджувати, що ця підтримка була абсолютною, вона, знову ж таки, радше характеризувалася помірністю. Характерним же випадком у бік королівського оточення з боку сеймика Брацлавського воєводства було захоплення інструкцією послів виступати проти мальборкського воєводи Яна Єжи Пшебендовського, правої руки Августа II з-поміж вищого нобілітету Речі Посполитої, у можливому винесенні на сейм його конфлікту із красноставським старостою Міхалом Потоцьким, сином польного гетьмана коронного, краківського воєводи Фелікса Потоцького³⁶. Під час невдалої Молдавської кампанії 1698 р. Міхал Потоцький замахнувся шаблею на Пшебендовського, ледве не спричинивши до бійні між відділами коронного та саксонського військ (Otwiński E., 1849. S. 8–11). Тому зрозуміло, чому традиційно прихильне до Потоцьких воєводство стало на бік представника цієї розгалуженої родини. Сам Міхал та ще

трьох представників роду Потоцьких були обрані послами на сейм 1699 р. від Брацлавського воєводства³⁷.

Не оминули екзулянти в інструкціях своїх щосеймових корпоративних інтересів. Посилаючись на «козацьку ребелію» як фактор втрати шляхтою володінь та отримання збитків, шляхта Брацлавського воєводства вирішує суплікувати до короля про передачу їм Коросненського староства³⁸. Не згадуючи інших екзулянтських воєводств України, київське сеймикове коло так само виступає за компенсацію собі маєткових збитків та втрат Кросненським староством³⁹. Не віднайшовши поки повної інструкції Чернігівського воєводства, все одно можна підозрювати, що Кросненське староство продовжувало бути об'єктом їхніх бажань, як це відбувалося у попередні часи (Шиманський Є. 2022. С. 120). Тут же воєводства продовжують свої зацікавлення у роздачі їхнім людям земель, належних до Київської православної митрополії, Печерського монастиря, а також Київського братства. До того ж, можна припустити, що Чернігівське воєводство, продовжуючи спільно з Київським підтримку унійного митрополита Лева Шлюбича-Заленського, як і «кияни», виступило за збереження під юрисдикцією уніата-єпископа Маркіяна Білосора Білоруської єпархії⁴⁰.

Чернігівське воєводство єдине з трьох екзулянтських у своїй інструкції підтримало зрівняння прав для Великого князівства Литовського. Феномен підтримки Чернігівським воєводством литовських республіканців тягнувся ще від часу безкоролів'я по смерті Яна III Собеського, коли там прослідковувався вплив литовського підканцлера Кароля Станіслава Радзивіла (Шиманський Є., 2022. С. 116–118). Вплив цього можновладця на екзулянтські сеймики у Володимирі можна простежити також на минулорічних сеймиках, звернувши увагу на пункти інструкцій 1698 р., які обстоювали його приватні інтереси.

Чернігівське воєводство кооперується з Київським у критичному ставленні до королівської політики роздачі урядів, а також улагодження його угрупованням системи судівництва. В інструкції київського сеймиківого кола пропонувався спосіб до направи судів, який полягав у недопущенні до судових урядів у воєводствах чужорідних осіб, зокрема некорінних мешканців та іноземців, які перебували більшість свого часу деінде, тільки не у своїй юрисдикції. Для цього

³³ Там само. С. 56–57.

³⁴ Там само. С. 71.

³⁵ Там само. С. 57–58.

³⁶ Там само. С. 58–59.

³⁷ Серед послів Брацлавського воєводства на сейм 1699 р. фігурують троє представників цього роду: овруцький староста Францішек (на Потоку), красноставський староста Міхал (на Підгайцях) та лучинський староста Станіслав Потоцькі. Там само. С. 56.

³⁸ АЮЗР. С. 58–59

³⁹ Там само. С. 59.

⁴⁰ Там само. С. 73–74.

пропонувалося реасумувати старі конституції, де пояснювалася виключність законодавства групи інкорпорованих до Корони Польської воєводств після Люблінської унії 1569 р.: Волинського, Київського, Брацлавського, а також доданого до них пізніше Чернігівського⁴¹.

Щодо податків жодних ухвал про їх обміркування сеймиками не було. Очевидно, на теренах південно-східних воєводств важко було говорити про стягнення якихось суттєвих податків, а у випадку Чернігівського воєводства без території — просто неможливо. Варто було зважати на те, що значна частина шляхетських володінь була відібрана козаками, а почасти й сплюндрована переходами коронного чи саксонського військ. Шляхті радше йшлося про імунітети маєтків від переходів та постойв, а також про звільнення від податків. Можна помітити, як шляхта вдавалася до того, аби добитися імунітету від постойв війська на зиму, пропонуючи виплатити гіберну за духовні осередки, які знаходилися в шляхетських маєтках. Наприклад, сеймик Брацлавського воєводства інструктував послів добитися імунітету для Низькиницького монастиря у Володимирському повіті, що знаходився у володіннях панів Цирин⁴².

Сеймики всіх трьох воєводств покладали великі надії на наступний сейм, проголошуючи відновлення в дії всіх корисних для них пунктів інструкцій, які були складені для послів на попередніх зібраннях, але яким також не пощастило увінчатися успіхом. Зосереджуючись на найбільш агресивному для теренів України питанні суперечки шляхти з козаками, екзулянтські сеймики у Володимирі оминають питання звільнення Ельблонгу.

Пацифікаційний сейм 1699 р. відбувся у Варшаві з 16 червня до 30 липня під маршалківською ласкою коронного референдаря Станіслава Щуки (Konopczyński W., 1948. S. 159). Цей сейм проходив згідно з уставничою практикою (регуляміном) 1690 р., та попри очікування, що зібрання стане певною мірою програмним і реформаторським, станами Речі Посполитої не було докладено достатньої кількості зусиль, аби досягнути такої мети⁴³. Король остаточно підтвердив свої права на трон і допровадив до закінчення Ловицького рокошу. На підсилення мети пацифікації Август II знову запрягнувся на раста conventa. Не вдалося натомість досягнути замирення між ворогуючими фракціями у Великому Князівстві Литовському, проте королю вдалося проштовхнути ініціативу

введення туди на зимові постой саксонських військ. Успішно ухваленою була конституція про розпуск козацького війська на теренах України, що стало приводом до майбутнього загострення невдоволення у середовищі козаків та повстання під проводом Семена Палія. Підтверджено також права унійної церкви, що з того часу фактично розпочала нову історію свого розквіту. Проте права дисидентів (в тому числі православних) було редуковано. На сеймі також було узгоджено порядок можливого повернення Ельблонгу що не передбачав воєнних дій, а лише мирні ініціативи. Мирна настанова шляхти не дала змоги Августу II офіційно налаштувати Річ Посполиту на майбутню війну зі Швецією (Augustyniak U., 2008. S. 768). Важливо зазначити, що київське сеймикове коло на реляційному сеймику 15 вересня 1699 р. задекларувало двоєке ставлення до сеймових ухвал: з одного боку, шляхта тішилася ініціативами щодо «ліквідації» козацького війська з території воєводства, з іншого — була обурена провалом сеймових напрацювань у сфері компенсацій за кривди від саксонських військ, а також пунктами конституції, що утискали права православних⁴⁴.

Отже, всі три сеймиківі кола характеризувалися помірними роялістськими настроями, проте й не позбавленими критики у бік розгорнутої королю політичної діяльності. Реакція сеймиків Київського та Брацлавського воєводств у бік нового короля визначалася насамперед бажанням за його підтримки вирішити становище козаків Правобережної України. Водночас запропонована королю компромісна форма вирішення цього питання відкидалася сеймикуючою шляхтою обох воєводств. Явище прихильності до Августа II у сеймиків Київського та Брацлавського воєводств зміцнилося після підписання миру з Портою у 1699 р., адже це офіційно повернуло до складу Речі Посполитої втрачені на користь турків терени Поділля та України. Діяльність екзулянтського сеймика Чернігівського воєводства залишилася менш висвітленою та потребує подальшого дослідження, проте вона засвідчила підтримку руху так званих республіканців Великого князівства Литовського, що вказує на дотичність «чернігівців» до табору прихильників Августа II. Підтримка короля шляхтою-вигнанцями у Володимирі також характеризувалася звичайним для того часу бажанням отримати як персональну, так і корпоративну користь у момент, коли Август II намагався здобути прихильність якомога більшої кількості нобілітету через винагородження урядами, королівщинами, різними пільгами та компенсаціями.

Утім, незважаючи на проавгустівські позиції трьох сеймиків, можна помітити значну долю

⁴¹ АЮЗР. С. 46–47.

⁴² Там само. С. 26–27.

⁴³ Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y Wszystkich prowincyi należących. T. 6. Petersburg. 1860. S. 13–46.

⁴⁴ АЮЗР. С. 81–85.

критики на адресу короля, особливо за над-
уживання ним саксонського війська, іноземних
радників, а також за неконтрольовану роздачу
нобілітацій та урядів. Критичні настрої екзу-
лянтів, що стосувалися спроб Августа II спора-
дично застосовувати механізми централізова-
ного врядування, демонстрували різницю між

консервативною та децентралізованою політич-
ною думкою шляхетської Речі Посполитої, і тен-
денціями західноєвропейського абсолютизму.
В регіональному вимірі цей фактор об'єднував
шляхту екзулянтських сеймиків Київського,
Брацлавського та Чернігівського воєводств зі
шляхтою Волині.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Архив Юго-Западной России. Ч. 2. Т. 3. Киев, 1910. 941 с.
- Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська епархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. 287 с.
- Шиманський Є. Сеймик Чернігівського воєводства та виклики безкоролів'я по смерті Яна III Собеського (1696–1697). *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*. 2022. № 3. С. 109–134.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732. Ed. Michał Zwierzykowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008. 1201 s.
- Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. 1006 s.
- Bizardier M. Bezkrólowie po Janie III Sobieskim (przetł. J. Bartoszewicza). Wilno: Nakładem księgarni p.f. Rubena Rafalowicza, 1853. 216 s.
- Burdowicz-Nowicki J., Piotr I., August II i Rzeczpospolita (1697–1706). Kraków: Arcana, 2013. 767 s.
- Grała T. Stronnictwo saskie na Litwie w pierwszym okresie panowania Augusta II. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017. 493 s.
- Jarochoński K. Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII na ziemie Polską. Poznań: Nakładem księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1856. 397 s.
- Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1793. Kraków: Nakładem polskiej akademii umiejętności, 1948. 169 s.
- Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. T. 2. 1648–1795. Warszawa: Skład główny u Gebethnera i wolffa, 1936. 460 s.
- Konopczyński W. Liberum Veto. Studium porównawczo-historyczne. Kraków: Krakowska Drukarnia Nakładowa, 1918. 468 s.
- Kucharski T. «Sejm ten bez początku zaczął się, bez końca kończy się». Sejm pacyfikacyjny z 1698 roku i jego znaczenie w kontekście ewolucji liberum veto. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. 2019. 12 (2). S. 185–203.
- Link-Lenczowski Andrzej. Rzeczpospolita na rozdrożu 1696–1736. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1994. 74 s.
- Otwinowski E. Dzieje polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696–1728. Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1849. 497 s.
- Poraziński J. Funkcje polityczne i ustrojowe rad senatu w latach 1697–1717. *Kwartalnik Historyczny*. 1984. 91 (1). S. 25–44.
- Rachuba A. Radziejowski Augustyn Michał Stefan h. Junosza (1645–1705). *Polski Słownik Biograficzny*. 1987. T. 30. S. 66–76.
- Rawita-Gawroński F. Kozacyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny. Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. 238 s.
- Skrzypietz A. Francuskie zabiegi o koronie polską po śmierci Jana III Sobieskiego. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. 232 s.
- Staszewski J. Wettynowie. Olsztyn: OBN Olsztyn, 2005. 279 s.
- Stolicki J. Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648–1696. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 2017. № 144 (3). S. 441–457.
- Stolicki J. Problemy szlachty kijowskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*. 2020. № 1. S. 49–68.
- Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y Wszystkich prowincyi należących. T. 6. Petersburg. 1860. 328 s.
- Wagner M. Stanisław Jabłonowski. Kasztelan Krakowski. Hetman Wielki Koronny. Warszawa: Mada, 2000. 245 s.
- Wojtasik J. W przededniu traktatu karłowickiego. Stosunek Rzeczypospolitej i Augusta II do pokoju z Turkami. *Kwartalnik Historyczny*. 1970. № 77 (2). S. 295–307.
- Wojtasik J. Walka Augusta II z obozem kontystowsko-prymasowskim w pierwszym roku panowania (1697–98). *Przegląd Historyczny*. 1996. № 60 (1). S. 24–44.

REFERENCES

- Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii*. (1910). (Vol. 2.) Kiev: Tipografia imperatorskogo universiteta sv. Vladimira [in Russian, Polish & Latin].
- Gil, A., & Skochylas, I. (2013). *Volodymyrsko-Beresteiska yeparkhiia XI–XVIII stolit: istorychni narysy*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
- Shymanskiy, Ye. (2022). Seimykh Chernihivskoho voievodstva ta vyklyky bezkorolivia po smerti Yana III Sobeskhо (1696–1697) [The Sejmik of the Chernihiv Voivodeship and the Challenges of the Interregnum after the Death of Jan III Sobieski (1696–1697)]. *Studia i materiały z historii nowożytniej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodnie*, 3, 109–134 [in Ukrainian].
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*. (2008). Ed. Michał Zwierzykowski, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].
- Augustyniak, U. (2008). *Historia Polski 1572–1795*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
- Bizardier, M. (1853). *Bezkrólewie po Janie III Sobieskim* (przetł. J. Bartoszewicza). Wilno: Nakładem księgarni p.f. Rubena Rafalowicza [in Polish].
- Burdowicz-Nowicki, J. (2013). *Piotr I, August II i Rzeczpospolita (1697–1706)*. Kraków: Arcana [in Polish].
- Grala, T. (2017). *Stronnictwo saskie na Litwie w pierwszym okresie panowania Augusta II*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu [in Polish].
- Jarochowski, K. (1856). *Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII na ziemię Polską*. Poznań: Nakładem księgarni Jana Konstantego Żupańskiego [in Polish].
- Konopczyński, W. (1948). *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*. Kraków: Nakładem polskiej akademii umiejętności [in Polish].
- Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski nowożytnej. T. 2. 1648–1795*. Warszawa: Skład główny u Gebethnera i wolffa [in Polish].
- Konopczyński, W. (1918). *Liberum Veto. Studium porównawczo-historyczne*. Kraków: Krakowska Drukarnia Nakładowa [in Polish].
- Kucharski, T. (2019). «Sejm ten bez początku zaczął się, bez końca kończy się». Sejm pacyfikacyjny z 1698 roku i jego znaczenie w kontekście ewolucji liberum veto. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 12 (2), 185–203 [in Polish].
- Link-Lenczowski, Andrzej (1994). *Rzeczpospolita na rozdrożu 1696–1736*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza [in Polish].
- Otwinowski, E. (1849). *Dzieje polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696–1728*. Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha [in Polish].
- Poraziński, J. (1984) Funkcje polityczne i ustrojowe rad senatu w latach 1697-1717. *Kwartalnik Historyczny*, 91 (1), 25-44 [in Polish].
- Rachuba, A. (1987). “Radziejowski Augustyn Michał Stefan h. Junosza (1645–1705)”. *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, 30, 66–76 [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F. (1922). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny*. Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Skrzypietz, A. (1922). *Francuskie zabiegi o koronie polską po śmierci Jana III Sobieskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].
- Staszewski, J. (2005). *Wettynowie*. Olsztyn: OBN Olsztyn [in Polish].
- Stolicki, J. (2017). Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648–1696. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 144 (3), 441–457 [in Polish].
- Stolicki, J. (2020) Problemy szlachty kijowskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Studia i materiały z historii nowożytniej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, 1, 49–68 [in Polish].
- Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y Wszystkich prowincyi należących*. (1860). (Vol. 6). Petersburg [in Polish & Latin].
- Wagner, M. (2000). *Stanisław Jabłonowski. Kasztelan Krakowski. Hetman Wielki Koronny*. Warszawa: Mada [in Polish].
- Wojtasik, J. (1970). W przededniu traktatu karłowickiego. Stosunek Rzeczypospolitej i Augusta II do pokoju z Turkami. *Kwartalnik Historyczny*, 77 (2), 295–307 [in Polish].
- Wojtasik J. (1696). Walka Augusta II z obozem kontystowsko-prymasowskim w pierwszym roku panowania (1697–98). *Przegląd Historyczny*, 60 (1), 24–44 [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 28.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр ГУРЖИЙ,

головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Oleksandr GURZHII,

Chief Researcher of the Department
of History of Ukraine of the Middle Ages
and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Українське сукнарство в лещатах імперської політики Московії (XVIII ст.)

У статті досліджено становлення та розвиток суконного мануфактурного виробництва в Україні у XVIII ст. Наголошено на впливах політики урядів Московії щодо економічних процесів у Гетьманщині. Методологія розвідки базується на принципах історизму та науковості, системного критичного аналізу, комплексного підходу, прагненні до об'єктивності. Уперше в історіографії поставлено питання про доцільність запровадження імперським урядом Московії концептуальних заходів і «реформувань» щодо сукнарства України. Робиться висновок, що заснування та діяльність найбільших профільних підприємств на теренах Слобожанщини та Гетьманщини слід вважати здебільшого російськими урядовими проектами, які у підсумку не дали довгоочікуваних результатів, спрямованих на імпортозаміщення привозного сукна власною продукцією.

Ключові слова: сукнарство, мануфактура, Україна, Московія, імперський уряд.

Ukrainian Cloth Weaving in the Grip of the Imperial Policy of Muscovy (18th century)

The article examines the formation and development of cloth manufacturing in Ukraine in the 18th century. The effects of the policies of the Muscovy governments on economic processes in the Hetmanate are emphasized. Intelligence methodology is based on the principles of historicism and scientificity, systematic critical analysis, a comprehensive approach, and the pursuit of objectivity. For the first time in historiography, the question of the feasibility of introducing conceptual measures and “reforms” in the textile industry of Ukraine by the imperial government of Muscovy was raised. It is concluded that the establishment and operation of the largest specialized enterprises on the territory of the Slobozhanshchyna and the Hetmanshchyna should be considered mostly Russian government projects, which in the end did not give the long-awaited results aimed at the import substitution of imported cloth with its own products.

Key words: cloth weaving, manufacture, Ukraine, Muscovy, imperial government.

Історія становлення українського сукнарства, тобто виготовлення бавовняної тканини полотняного переплетіння вивчена і висвітлена далеко не в повній мірі. Маємо головним чином лише нарисові студії дослідників. І це при тому, що виробництво сукна відоме ще за князювання Володимира Великого. У Києві та Новгороді ним не лише забезпечували місцеве і навколишнє населення, але й вивозили за кордон. Стародавні літописи зафіксували наявність профільних підприємств вже у XIV ст. Утім, їхня продукція тривалий час вирізнялася низькою якістю, а тому тонкі її види завозилися з іноземних країн.

Сукно також слід вважати напівстратегічним товаром, оскільки значна частина його йшла на потреби війська. Так, у Московії перше постачання сукна для збройних сил відбулося 1711 р. Відтоді його виробництво почало поступово набирати обертів. До цього процесу царський уряд намагався долучити й українське населення, спонукаючи його до масового розведення тонкорунних овець і збільшення суконних фабрик і заводів¹. Водночас сукновальні Московії, а особливо Речі Посполитої, технологічно більш досконалі,

¹ У тогочасних документах навіть невеликі підприємства називали заводами та фабриками.

намагалися витіснити з ринків українську продукцію, загострювали конкуренцію.

На жаль, спеціальні праці, про українське сукнарство відсутні, а тематика лише згадувалася у загальних роботах, присвячених економічному розвитку Гетьманщини. Так, С. Подолинський вважав, що спеціалізовані мануфактури в Україні почали виникати з кінця XVII ст. і в основному через вплив на цю галузь відповідного виробництва в Московії. Отже, в такому разі вчений однозначно пов'язував це явище з правлінням Петра I насамперед (Подолинський С., 1880. С. 91).

Утім, таке твердження не відповідає дійсності. В 1621 р. стосовно Києва маємо звістку про наявність сукновальні й належність її Михайлівсько-Золотоверхому монастирю². Щоправда, слід визнати: таких ранніх згадок про сукновальні обмаль. На той час значного поширення набуло дрібне (розпорошене) виробництво з обробки волокнистих речовин, зокрема і сукна. Гійом Левассер де Боплан у своїй праці «Опис України...», видрукуваній у Руані 1651 р., зазначив: «тут жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку» (Гійом Левассер де Боплан, 1990. С. 30).

Метою статті є висвітлення становлення українського сукнарства в умовах імперської політики Московії.

Одна з перших суконних фабрик була започаткована під патронатом царя Олексія Михайловича в Москві лише 1650 р., що дає підстави стверджувати про паралельний розвиток цієї галузі на території так званої Великоросії й України. Причому засновник московського підприємства, іноземець І. фон Сведен не досяг помітних результатів: його продукція не могла конкурувати з імпортом товаром через дороговизну. Петро I вже з властивими йому перегинами почав неабияк тиснути на українців у цьому питанні, насаджувати промосковські принципи ведення господарства.

Від початку невеликі сукновальні засновували при млинах, робітниками на них значилися переважно селяни. Можновладці утримували дещо більші підприємства, для функціонування яких розводили кращі породи овець, адже саме вони давали основну продукцію для суконного виробництва — вовну. Кількість продуктивних овець, відповідно й масштабність мануфактур певною мірою залежали від розмірів випасів, у селян, як правило, вони були найменшими.

За правління Петра I в Україні виникло кілька суконних мануфактур, які поступово перетворилися на потужні підприємства. Вже 1716 р. до Києва із Сілезії з метою покращення такої продукції прибули майстри-ткачі, котрим

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 63. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 4 зв.

надавалася спеціальна охорона³. Наступного року російський купець І. Дубровін* спільно з генералом В. Корчміним заснували Глушківську (Путівльську) профільну мануфактуру. Ще 1719 р. вона продовжувала вважатися новозбудованою⁴. Проте 1726 р., коли на ній уже самостійно господарював Дубровін, підприємство обслуговували 3 іноземні майстри (красильний, стригальний — підстригач шерсті на сукні ножицями, штаметний — фахівець із тканин шерстяної косонитної тканини), яким надавалися «вільний стіл» харчування та квартири. Першим двом щорічно виплачувалося по 180 руб., а до «вільного столу» входили щоденна їжа, пиво, мед і горілка, а також видавалися свічки, «скільки треба було». Штаметний майстер одержував на рік 100 руб., 12 четвертей житнього борошна, 4 четверті пшеничного борошна, 6 четвертей солоду, 3 четверті круп, 3 пуди солі, 12 відер «простого вина», пиво і свічки видавалися за потребою.

Служили тут ще 3 іноземні спеціалісти, але без контрактів. Зокрема, ковальський майстер, який щорічно отримував 12 руб. платні, а натурою кожного місяця 4 четверики житнього борошна, 1 четверик пшеничного борошна, 1 четверик круп і стільки ж солоду, по 5 фунтів солі та сала, пів відра вина.

Цікаво, що до іноземних майстрів зарахували і 2 «російських» (можливо, прибули з Московії). Вони отримували по 2 коп. за кожний аршин сукна, а з харчів щомісячно 4 четверики житнього борошна, 1 четверик пшеничного борошна, 1 четверик круп і стільки ж солоду, 5 фунтів солі, вина по дві порції на кожний день. Також одному із суконних майстрів за виготовлення скребел і карт давалося за роботу, за кожен пару по 12 коп.

Працювали поряд з ними 65 суконних ткачів (головним чином росіяни), 21 скребельщик і кардовщик, 150 прядильників, 35 штаметних ткачів, 13 гребінників, 220 прядильниць, 9 ворсувальників, 7 мийників штамету, 2 теслярів (росіян). Їхні зарплати в середньому становили від 3 до 5 коп., також частково вони забезпечувалися продуктами. При підприємстві також значилися писар і лікар (Дубровський А., 1930. С. 113–115).

³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1; Спр. 20. Арк. 1.

* Щодо цього, так би мовити, купця маємо деякі уточнення. Спочатку він був придворним царської родини. А збудовану ним мануфактуру записали для більшої гарантії на ім'я Катерини І. Остання і дала належні кошти для заснування фабрики. Згідно з указом від 2 вересня 1719 р., на повну потужність підприємство мало вийти протягом трьох років. До казни тоді планували брати з прибутків: від цариці дві долі, а від І. Дубровіна одну долю. В. Корчмін приєднався до них у 1722 р. (Протокол Верховного тайного совета. 14 мая 1729 г. // Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1894. Т. 94. С. 589–598).

⁴ ЦДІАУК. Ф. 1782. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 249.

Як бачимо, було 6 майстрів, 552 робітники, серед яких 220 «дівок». Основних професій існувало 10. Прикметно те, що мануфактуру обслуговували як українські, так і російські особи, частково іноземці. При цьому понад 90 % становили українці («черкаси»). Усі «дівки» також були «малоросіянками».

До речі, в с. Глушків у підпорядкуванні Дубровіна значилося офіційно кілька профільних заводів (можливо, окремих будівель одного підпорядкування), як це видно з опису, здійсненого царським поручиком Вестовим. Показовим у технологічному огляді є устаткування на них. Тут функціонувала мануфактурна контора, налічувалося: основних 23 задіяних верстати, 7 навитих і 20 порожніх; штаметних верстатів 18 «у ділі» і 11 порожніх; самопрядок «добрих» і полама-них — 220; веретен залізних — 140; окремо значилося 2 сукновальні з «належними інструментами», ножниць — 18 пар, щіток — 472 пари, прядильних коліс «у ділі і не в ділі» — 138, пресів залізних і дерев'яних — 71, млин колом'янковий, що пряжу суче, шпульних коліс «у ділі» — 14 тощо.

Сукна глушківського налічувалося: нефарбованого 1449 аршинів, неваленого — 924, каразійного некрашеного — 249, крашеного різних кольорів — 172, байки білої та червоної — 1328. А тамету в наявності було: нефарбованого — 1647 аршинів, фарбованого різних кольорів — 1447 (Дубровський А., 1930. С. 116–118).

У першій половині 20-х років Петро I особливо пильно стежив за розвитком сукнарства в Україні. Про це, зокрема, може свідчити його наказ гетьманові І. Скоропадському стосовно необхідності масового заснування вівчарських заводів. Із цією метою володар булави мав розіслати свої універсали полковому керівництву, а ті наказали б далі, щоб «обыватели пристойные поля и прочие выгодные оседлости в себе меючие, по своей его императорскому величеству верности до устроения помянутых овечих заводов без жадного сумления и вонтпливости охочо принялись» (1722) (Николаев Н.Г., 1900. С. 11). Для покращення справи була розроблена спеціальна інструкція з відповідними рекомендаціями щодо поліпшення породи овець і їхнього догляду. Однак смерть володаря булави завадила, щоправда ненадовго, поширенню такого заходу.

Наскільки важливим було це завдання для імперського уряду, видно хоча б з того, що його невиконання могло поставити під сумнів «вірність» і «сумління» неохочих до справи людей. Саме тому Генеральна військова канцелярія оповістила відповідні органи правління про царський указ щодо запровадження в полках Лівобережної України вівчарських заводів. При цьому передбачалося виділення спеціальної суми грошей та продовольства наглядачу за підприємствами Михайлу Комінському. А власникам

суконних фабрик дозволялася «вільна купівля» овечих шкур⁵.

Водночас схоже відбувалося й на Слобожанщині: тут комерційність сукнарства зросла. У «доношенні» і листі бригадира Степана Вельямінова чугуївському управителю 1721 р. йшлося про передачу в оренду селітряних і вівчарських заводів, необхідності посилення виробництва шерсті⁶. А вже 1728 р. Генеральна військова канцелярія долучилася до листування з конторою Путивльської суконної мануфактури про складання довідки щодо видатків та прибутків за 1726–1727 рр.⁷ Белгородська провінційна канцелярія своїм указом зобов'язала у разі потреби слобідські вівчарські заводи продавати вовну на державні потреби (1725)⁸.

Вочевидь, означені заходи стали рефлексією на невдоволення імператора невтішним станом розпочатої ним справи. Адже ще в маніфесті від 1724 р. наголошувалося на тому, що «малоросси-яне, не имея искусства в содержании овец, шерсть к суконному делу негодную, хотя множество её имеют и за бесценю продают» (1724 г., июня 15. Маніфест, 1830. С. 309–310). У маніфесті наголошувалося на попередніх розмовах і домовленостях з гетьманом І. Скоропадським щодо сукнарства. При цьому наполегливо рекомендувалося місцевих овець утримувати на «іспанський манер», як те прописано у відповідних регулах (інструкціях), розісланих українській старшинській адміністрації. Задля удосконалення вівчарства передбачалося: 1) заохочення господарів певними пільгами; 2) взяття справних майстрів на утримання казни; 3) відправлення молоді за кордон для опанування тамтешніх методів функціонування вівчарських заводів (за рахунок держави).

Конкретно для поліпшення порід овець почали заводити племінних баранів з Іспанії (Литвененко М.А., 1970. С. 24).

Поки розгорталося сукнарство в Україні, сюди продовжували завозити різні види продукції з основних країн-постачальниць. Так, 1721 р. у Лівобережну Україну з Туреччини та Польщі було поставлено сукна тузинського⁹, 5 штук (відрізів)¹⁰, корунового — 150, бенкельового — 40 штук. А з Московії сукна тонкого — 6 штук (Дубровський В., 1931. С. 282–283).

Однак усі посули царського уряду не дуже заохочували українців до виробництва сукна, праці на казенних профільних підприємствах, утримання овець тощо. Не на користь справи

⁵ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5225.

⁶ Там само. Ф. 1791. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2792. Арк. 1–6.

⁸ Там само. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 145.

⁹ Найдешевший сорт.

¹⁰ Штука, постав — довжина різних тканин коливалася від 20 до 80 ліктів.

спрацьовували суперечки в керівництві мануфактур, порівняно часті зміни господарів, насильницькі дії стосовно простих працівників і їхні низькі зарплати тощо. Так, з джерел відомо, що 1729 р. сталося «насильницьке захоплення» Глушківської фабрики компаньйоном Іваном Дубровським¹¹. У середині XVIII ст. вона тимчасово занепала, незважаючи на свою колишню технологічну потужність (близько 100 ткацьких верстатів) і кількість працівників (понад 500 осіб).

Одним з більш-менш вдалих проектів у Гетьманщині слід вважати засновану наприкінці 30-х років XVIII ст. фельдмаршалом Б.-К. Мініхом Ряшківську суконну мануфактуру (с. Ряшки, Прилуцький полк) (История Украинской ССР, 1983. С. 260). Стосовно неї О. Нестеренко зазначив неточно: ніби вона виникла «приблизно» 1722 р. і належала прилуцькому полковнику Дмитру Горленку, пізніше — князю Юсупову (Нестеренко О.О., 1959. С. 234). Таке твердження викликає значні сумніви. Адже відомо, що український політичний і військовий діяч, дипломат і опозиціонер царській владі Дмитро Горленко, займав ранг полковника протягом 1692–1708 рр., а від червня 1715 р. знаходився у заслани в Москві й був амністований лише 1730 р., коли і повернувся до м. Прилуки. За іншими даними, це сталося 1731 р. (Кривошея В., 2002. С. 267).

Як би там не було, але після опали Мініха зі сходженням на престол Єлизавети Петрівни у листопаді 1741 р. і засланням того до Сибіру підприємство опинилося під управлінням Мануфактур-колегії. 1745 р. вийшов указ про передачу цього підприємства «на відкуп»¹². У другій половині 40-х — на початку 50-х років Генеральна військова канцелярія опікувалася доставкою сукна з Ряшківської фабрики на Українську лінію й оплатою за нього¹³. У 1748–1749 рр. канцелярія збирала про неї додаткові свідчення¹⁴. 1750 р. її керівництво інформувало жителів Лівобережжя про масовий розпродаж «чорних шляп», забракованих військовою адміністрацією як нестандартних¹⁵. У 1752–1753 рр. управителем підприємства у с. Рашки значився колезький асесор Петро Івков. Він продовжував поставляти сукно для армії, за що отримував відповідну платню¹⁶.

За архівними матеріалами, котрі оприлюднив О. Нестеренко, 1754 р. Ряшківська мануфактура була пожалувана сенатору, дійсному таємному раднику і «Ладожского канала главному директору» кн. Борису Юсупову в спадкове утримання

з верстатами, всім обладнанням, майстрами, робітниками, селянами, адміністрацією, землями, худобою, млинами, винокурнями тощо. Водночас новому господарю виділили кредит у 10 тис. руб. без процентів на 10 років. За це Юсупова зобов'язали поставити в армію протягом двох перших років білого і пофарбованого сукна по 17 тис. аршинів, а за наступні три роки — близько 20 тис., а потому щорічно (терміном на п'ять років) — до 30 тис. аршинів. Передбачалося також можливе збільшення нормативів з одночасним пропорційним наданням каразеї.

Грамота Єлизавети Петрівни від 1757 р. зобов'язала всіх прикріплених до підприємства — робітних людей, конторських службовців і селян навколишньої місцевості — бути господарю «от него приказаниях беспрекословно послушными». Казна мала постійно у разі потреби приймати сукно і регулярно виплачувати за нього гроші. Отже, практично мануфактура належала казні, а Юсупов на ній був лише господарем-управителем, який зобов'язувався побудувати нову красильню, випусувати з Голландії породистих овець і розмножувати їх у такій кількості, щоб не залежати від сировини з Туреччини (Нестеренко О.О., 1959. С. 235).

Для підвищення кваліфікації робітних людей передбачалося долучення майстрів із-за кордону. Поступово зростала кількість працівників на підприємстві. У 1779–1781 рр. їх налічувалося на щоденній роботі до 720 осіб, яким за рік нараховували зарплату 10 тис. руб. Середній вихід продукції становив: 50 тис. аршинів сукна і 15 тис. каразеї. 1797 р. зафіксовано вже 1326 осіб, з яких було 999 майстрових і учнів, 327 підсобних працівників. Прикметним є той факт, що найманих не залучали до роботи. Того року виготовлено білого сукна 22 875 аршинів по 72 коп. за аршин, інших видів сукна 4124 аршинів по 84 коп. за аршин. Всього продукції виготовлено на суму 19 934 руб. 16 коп. (Нестеренко О.О., 1959. С. 236).

Один із етапів масового розведення овець на Лівобережжі та Слобожанщині для потреб суконного виробництва в інтересах імперського уряду припав на кінець 1830-х — початок 1840-х рр.¹⁷ Досить потужною на той час була Почепська волость (Стародубський полк) з багатьма в ній ділянками орної землі, сіножатями, млинами, «сукновальцями», винокурнями і т.д.¹⁸ 1742 р. Комерц-колегія своїм указом передала «на відкуп» (тобто в оренду) Путивльську суконну фабрику, перед тим ретельно описавши її технологічний стан і виробничі потужності¹⁹. 1744 р. указ Белгородської губернської канцелярії ще раз звернув увагу на необхідність розведення

¹¹ ЦДДАУК. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 22.

¹² Там само. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 801. Арк. 31, 32.

¹³ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 10150. Арк. 1–6.

¹⁴ Там само. Спр. 9160. Арк. 80; Спр. 8725. Арк. 70 зв. — 71.

¹⁵ Там само. Спр. 10221. Арк. 1–5.

¹⁶ Там само. Спр. 11236. Арк. 15–19.

¹⁷ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7729. Арк. 1–3.

¹⁸ Там само. Спр. 7014. Арк. 4–14.

¹⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 625. Арк. 199.

овець і здачі вовни на суконні заводи. В копіях указ розійшовся по полкових канцеляриях Слобожанщини²⁰. Наприкінці 1749 р. була організована владою справа з ознайомлення жителів Лівобережної України стосовно передачі казенної Путивльської суконної фабрики у приватне володіння²¹. 1752 р. було оформлено новий контракт на передачу Путивльської суконної фабрики купцю К. Матвееву²².

Цікавим поворотом у сукнарстві Лівобережної України другої половини XVIII ст. стало насильницьке долучення до справи декласованих елементів. Зокрема, універсал гетьмана Кирила Розумовського зобов'язав полкові канцелярії та сотенні правління організувати суворий контроль за пересуванням зебраків і бродяг, а при затриманні відправляти на гетьманську суконну фабрику в містечко Нові Млини (Новомлинська сотня, Ніжинський полк)²³. Заснувавши такого типу підприємство, володар булави організував для нього й «посильну службу». Її виконували два козаки на конях, виділених спеціально для цього з Новомлинської сотні (1763)²⁴.

Документ 1751 р. зафіксував діяльність «суконного фабриканта» Яна ван Аакера, який у ділових справах їхав у Шептаківську волость²⁵.

Зрозуміло, що на побутовому рівні не обходилося без прикрих інцидентів між робітними людьми підприємств і представниками інших соціальних груп. Так, у жовтні 1763 р. Прилуцька полкова канцелярія прийняла до розгляду справу на скаргу Густинського Троїцького монастиря стосовно побиття робітниками суконної фабрики с. Ряшки монахів і купців на місцевому «монастирському» ярмарку²⁶.

На профільних підприємствах періодично йшли пошуки технологічних удосконалень: осучаснювались верстати, змінювалось обладнання, модифікувались фарби тощо. Наприклад, у 1764 р. сталася помітна подія, коли на рівні Київської губернської канцелярії було організовано на всій території Лівобережної України скупівлю у мешканців «комашешного червецю» на виготовлення нового сорту фарби для тканин. А винайшов її учень суконної фабрики Тихонов²⁷.

У рапорті поручика Мамонова з Комісії про слобідські полки надібуємо інформацію стосовно підтвердження віддачі Путивльської суконної казенної фабрики разом із навколишніми селами, селянами, майстровими та робітними людьми у «вічне та спадкове володіння утримувачу»,

колезькому асесору Матвееву²⁸. Тобто йдеться про оформлення нібито родинних прав на мануфактуру.

Граф Кирило Розумовський, втративши гетьманство у 1764 р., продовжував залишатися однією з найбільш впливових і заможних персон в Україні, набуваючи нові маєтності й облаштовуючи підприємства. 1766 р. йому видали охоронну грамоту на земельну ділянку, спеціально відведену для будівництва суконної фабрики на березі р. Сейм (поблизу м. Батурина). Причому до того ця ділянка вважалася власністю Батуринаського Крупицького монастиря²⁹.

У другій половині століття монастирі поступово перетворили свої вотчини на потужні промислові осередки, де виробництво сукна стало важливою галуззю для отримання прибутків. Так, вище духовенство Києво-Видубецького монастиря зі своїми управителями маєтностей і угідь виготовлення сукна, валянків і полотна своїми підданими поряд з продажем горілки визначали як важливу складову всієї економіки³⁰.

Щодо другої половини XVIII і початку XIX ст. маємо чимало згадок про функціонування мануфактур як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині, але дуже обмежені дані щодо них не дають змоги більш-менш повно охарактеризувати сутність і стиль їхньої діяльності (кількісні показники робочої сили, обсяги продукції та її якість тощо). До таких, зокрема, належала суконна фабрика в с. Рубіжне на р. Донець (поблизу Салтова), якою володів можновладець, граф І. Гендріков. Про неї стисло йдеться у відомості Мануфактурколегії за 1763 р. (Дерев'янкін Т.І., 1959. С. 101). Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. трохи додає: поселення «владельческое графа Гендрикова — Рубежное, в котором регулярный сад с оранжереєю». Однак мануфактуру вже не згадано (Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., 1991. С. 101). Це сталося, можливо, тому, що в 1779 р. фабрикою опікувалася вже графиня Гендрікова³¹. Наступного року вона виготовила порівняно значний обсяг продукції³². Відомий фабрикант К. Матвеев продовжував примножувати своє промислове господарство, у всілякі способи набуваючи профільні підприємства. 1769 р. він придбав у с. Павлівка (Белопільський округ) суконну фабрику поміщиці Кондратьєвої³³. 1798 р. документально зафіксована згода можновладця с. Буймер (Охтирський повіт) І. Маркова поставляти з власної фабрики в казну для амуніції солдат щорічно 2 тис. аршинів

²⁰ Там само. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 5–7.

²¹ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9610. Арк. 1–4.

²² Там само. Ф. 1959. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 4.

²³ Там само. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2750-а. Арк. 1–3.

²⁴ Там само. Спр. 2400. Арк. 1–21.

²⁵ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 10807. Арк. 1–3.

²⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 2529. Арк. 1–9.

²⁷ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4299. Арк. 1–26.

²⁸ Там само. Ф. 1817. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 215.

²⁹ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1.

³⁰ Там само. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 297. Арк. 1.

³¹ Там само. Ф. 1710. Оп. 1. Спр. 1814. Арк. 69.

³² Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 17 зв.

³³ Там само. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 1–4.

сукна і 1 тис. аршинів каразеї (Слюсарский А.Г., 1964. С. 249). Приблизно тоді ж виникли підприємства кн. М. Голіцина (с. Писарівка, Охтирський повіт), генерала П. Коновніцина (с. Микитівка, Лебединський повіт) та ін.

Причому попри те, що суконні мануфактури на Лівобережжі й Слобожанщині підпорядковувалися різним державним установам, але між ними існував міцний не лише адміністративний, але й технологічний і фінансовий зв'язок. Так, у грудні 1771 р. Київська губернська канцелярія долучилася до справи про відрядження магістратом до генерал-майора І. Маркова двох фахівців-«браковщиків» для прийому сукна на Ряшківській фабриці кн. Юсупової³⁴. Наступного року було здійснено опис становища цієї мануфактури³⁵.

Цікавим є факт стосовно Путивльської суконної фабрики: скільки б разів офіційно не підтверджувалося на неї «потомственне» право купця Козьми Матвеева, протягом багатьох років він залишався лише її «наглядачем», а не власником (1774)³⁶.

Щодо 1775 р. маємо лапідарну звістку про функціонування суконної фабрики в м. Ніжин³⁷. 1777 р. згадується вже про дві суконні фабрики в сл. Рубіжна (Стародубський полк): воронезького купця Єлисеєва та генерала І. Гендрікова³⁸. У разі втечі залежних селян з підприємств, до яких вони приписані, їх насильно повертали на місце роботи³⁹.

В архівних матеріалах надibuємо на пояснення назви однієї з найбільш поширених деталей в механізмах сукнарства — «шпінгалета». Хоча воно і виглядає дещо плутано, а саме: «...оной де шпиналет называется по-российски полусуконко..., а шпиналетом названо по-польскому наречию, потому что де оно делается в Гишпании»⁴⁰. Тобто, за логікою, виходить: виробник — Іспанія, а постачальник — Польща, отримувач — Московія й Україна.

У 1780 р. приписаними до Путивльської фабрики значилися такі села, а в них піддані селяни (Путивльський повіт): с. Карин — 461 особа, с. Зване — 720, с. Тіткине — 596, с. Заболотівка — 206⁴¹. Отже, маємо всього близько 2 тис. залежних посполитих. Крім того, в с. Зване посполиті перебували у владі кн. Трубецького. 1784 р., згідно з указом Харківського намісницького правління, на підприємство для оцінки та прийому продукції направляли кількох купців-«браковщиків».

До виконання акції долучився губернський магістрат⁴².

Стосовно 1784 р. маємо лапідарну згадку про діяльність «сукновального млина» в с. Панське (поблизу Золотоноші), який належав купцям Симіону та Леонтію Луценкам. Вони просили дозволу у влади не переселятися до м. Золотоноша, як це встановлювалося законодавством, а лишатися на помешканні в селі, поблизу свого підприємства⁴³.

Значний науковий інтерес становить опис Ряшківської суконної мануфактури М. Юсупова 1786 р. Насамперед у ньому підтверджується інформація про те, що від початку ця фабрика належала фельдмаршалу графу фон Мініху. Отже, тим самим спростовується теза О. Нестеренка про нібито її заснування на початку 20-х років Д. Горленком. На час складання опису на ній зафіксовано 50 суконних і 10 каразейних верстатів, на яких щоденно працювало близько 600 «малоросіян» із с. Ряшки, а також 100 «переселених великоросіян обох статей». Підприємство перетворилося на своєрідний осередок збору і перерозподілу вовни для виробництва. Адже «малоросійську» вовну купували по різних українських заводах, «тамбовську» отримували з Москви, а «шльонську» — з власного заводу Харківської губернії, Хотимизького повіту, з сл. Рокитна кн. Юсупова. Останню також закуповували на заводі графа П. Румянцева-Задунайського. Всі інші «додаткові» матеріали також надходили з Москви. Продукувалися такі види сукна: просте, «солдатське і краще».

Простого сукна щороку виготовлялося до 30 тис., а каразеї — до 1,5 тис. аршинів. «Солдатське» сукно йшло на потреби царського війська, чим займалася обер-штерн-крігс-комісарська комісія в Києві. Також ним постачалися штатні роти всіх трьох «малоросійських» намісництв, частково його купували сторонні купці. Красильня і «сукновальний млин» функціонували поблизу фабрики на р. Смоша. На той час підприємство мало обігу 25 тис. руб., завдяки чому щорічно прибутки досягали 3 тис. руб. (Шафонский А., 1851. С. 501–502).

Отже, наведені факти свідчать про таке: 1) діяльність Ряшківської мануфактури від самого початку була царським проектом; 2) її функціонування спрямовувалося насамперед на користь Московії, її економіки; 3) за рахунок місцевих українців і частково російських підрозділів імперської армії, що постійно перебували на території України й матеріально обдирали місцеве населення; 4) можна лише припустити, що частина продукції потрапляла в руки українських купців,

³⁴ ЦДДАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6488. Арк. 1–3.

³⁵ Там само. Ф. 204. Оп. 5. Спр. 519. Арк. 19, 20.

³⁶ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 7540. Арк. 1.

³⁷ Там само. Спр. 7790. Арк. 32.

³⁸ Там само. Спр. 8100. Арк. 24, 34.

³⁹ Там само. Спр. 7680. Арк. 1–15.

⁴⁰ Там само. Спр. 8153. Арк. 7–18.

⁴¹ Там само. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 2281. Арк. 27 зв.

⁴² Там само. Ф. 1760. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1–2.

⁴³ Там само. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2806. Арк. 1–4.

через т. зв. сторонніх від справ осіб; 5) переважне використання підневільної праці й державне підпорядкування дає змогу стверджувати, що характер функціонування підприємства навіть не наближався до буржуазних відносин.

Показовим прикладом у справі розвитку вівчарства в Україні, а отже, і сукнарства, може бути співвідношення скотарських заводів у можновладців (поміщиків) 1786 р. (Шафонский А., 1851. С. 399, 409–411, 501–508):

Назви повітів	Кінські заводи	Заводи рогатої худоби	Овечі заводи
Глинський	15	25	20
Городницький	1	–	–
Берзенський	5	5	3
Ніжинський	5	4	–
Прилуцький	13	–	–
Гадяцький	–	28	–
Зіньнівський	–	27	16
Всього	39	89	39

Отже, хоча кількість кінських і овечих заводів співпадає, проте в утриманні останніх у багатьох повітах не було зацікавленості. Вони зосереджувалися переважно в руках вибіркових урядом осіб.

На початку 1790-х рр. за указом вищої влади Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське правління зобов'язали зібрати всі відомості щодо суконних фабрик на підпорядкованих їм територіях⁴⁴. Водночас складалися описи про кількість робітників і виготовлені обсяги сукна на підприємствах, які отримали позики від казни в Москві, Воронежі, Казані, а також у Тамбовському, Чернігівському, Іркутському та Харківському намісницьких правліннях⁴⁵. Тоді ж продовжували збирати дані про втечі на окремих українських профільних фабриках⁴⁶.

Зрозуміло, що позики від казни також посилювали залежність підприємців від потреб держави та примх високопосадовців.

Для другої половини 1790-х рр. з боку влади характерні ледь не щорічні інспекції, описи, збори даних стосовно наявності, виготовлення й отримання зі сторони продукції, розмірів заробітної платні тощо на Глушківській суконній фабриці⁴⁷. 1796 р. вона, згідно з указом, знову опинилася у віданні Мануфактур-колегії⁴⁸.

Маємо важливий опис становища цього підприємства за 1798 р. Тут виявилось 8775 «приписних душ», 9 кам'яних палат, 8 магазинних кам'яних амбарів, 24 дерев'яні будівлі, 150 суконних і 16 каразейних верстатів, 278 артілей, де пряжу заготовляли, 2428 майстрових чоловіків, 727 робітних майстрів і служителів, 3155 щоденних працівників. Згідно з іменним указом, від 3 листопада 1791 р., були встановлені щорічні норми виготовлення продукції — 477 909,5 аршина з подальшою передачею його в комісарське відомство. На момент ревізії у наявності значилося сурового та вареного необробленого сукна 59 505 аршинів, а каразей — 2331 (К истории волнений, 1938. С. 205).

Наприкінці 1790-х рр. ревізії відбувалися також на Ряшківській і Водолазькій мануфактурах⁴⁹. На останній, зокрема, встановили нову мотальню з шістьма станками, додали казанів.

Якщо зазначати загальну кількість суконних підприємств, то, як бачили це вище, окремі з них то виникали, то зникали, то збільшували продуктивність праці, то зменшували, коливались і обсяги виготовленої продукції. Однак більшості з них, принаймні найпотужнішим, була притаманна головна риса — підпорядкованість імперській владі й економічна залежність від казни.

В кількісному вимірі на 1814 р. маємо такі показники по губерніях (Гуржій І.О., 1954. С. 194–195):

⁴⁴ Там само. Ф. 736. Оп. 1. Спр. 1030. Арк. 1.

⁴⁵ Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 1974. Арк. 11.

⁴⁶ Там само. Ф. 1903. Оп. 1. Спр. 1874. Арк. 3–9.

⁴⁷ Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 2424. Арк. 1–33; Спр. 2565. Арк. 447; Спр. 2761. Арк. 1–22; Ф. 1959. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 6–12.

⁴⁸ Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 2666. Арк. 1–3.

⁴⁹ Там само. Ф. 1336. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 1–51.

Назва губернії	Кількість підприємств у поміщиків	Купецькі	Казенні	Всього
Полтавська	2	1	–	3
Чернігівська	5	1	–	6
Харківська	3	1	–	4
Київська	5	4	1	10
Волинська	6	9	–	15
Подільська	11	–	–	11
Катеринославська	1	–	–	1
Херсонська	–	–	1	1
Всього по Україні	33	16	2	53

Як бачимо, найменше підприємств було в Херсонській, Катеринославській і Полтавській губерніях, найбільше — у Волинській, Подільській і Київській. Казенні лишилися тільки в Київській і Херсонській губерніях, очевидно, через їхню малу ефективність на той час. А купецькі, тобто більш-менш капіталізовані, так і не змогли перевищити поміщицьких, поступалися по Україні вдвічі.

Таким чином, сукнарство в Україні у вигляді дрібних промислів і простої кооперації має доволі давню історію й етнічну специфіку. Цей вид матерії за різних умов використовувався як соціальною елітою (найчастіше в імпортному вигляді), так і простолюдинами (місцевого виробництва). Поступово сукно перетворилося

напівстратегічний товар, бо значна частина його, особливо у XVIII ст., постачалася на потреби армії. Від часу правління Петра I царський уряд намагався перетворити жителів українських земель на виробників цієї продукції, причому здебільшого за рахунок примусової праці. Значна залежність підприємців галузі від урядових кіл і субсидій казни, порівняно малий коефіцієнт вільнонайманих працівників дає змогу стверджувати про певний консерватизм і монополізм у сукнарстві, слабку розвиненість (а то й повну відсутність) буржуазних відносин. Домінування імпорту над експортом у цій сфері в кількісних і якісних вимірах свідчить про те, що в кінцевому підсумку імперський уряд не спромігся досягти бажаних результатів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. Київ, 1990. 256 с.
- Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 452 с.
- Дерев'янкін Т.І. До історії посесійної мануфактури на Україні у XVIII ст. (Глушківська суконна мануфактура). *Труди історичного факультету Харківського держуніверситету*. Харків, 1959. Т. 7. С. 92–110.
- Дубровський А. Перша фабрика на Україні. Харків, 1930. 118 с.
- Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. Київ, 1931. Т. 26. С. 369–388.
- История Украинской ССР: в 10 т. / редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (глав. ред.). Киев: Наукова думка, 1983. Т. 3. 716 с.
- К истории волнений на Глушковской суконной фабрике (1797–1798). *Красный архив*. 1938. № 6 (91). С. 199–224.
- Кривошея В. Генезис українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ, 2002. 394 с.
- Литвененко М.А. Джерела з історії України XVIII ст. Харків, 1970. 204 с.
- Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.
- Николаев Н.Г. Суконная промышленность в России. Санкт-Петербург, 1900. 178 с.
- Подольский С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880. 148 с.

- Протокол Верховного тайного совета. 14 мая 1729 г. *Сборник Российского исторического общества*. Санкт-Петербург, 1894. Т. 94. С. 589–598.
- Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. Харьков, 1964. 460 с.
- Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* Київ, 1991. С. 58–117.
- Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... Киев, 1851. 724 с.
- 1724 г., июня 15. Манифест. О содержании малороссийскими жителями овец по данным наставлениям и о продаже шерсти на суконные фабрики. *Полное собрание законов Российской империи*. 1-е изд. Санкт-Петербург, 1830. Т. VII. № 4532. С. 309–310.

REFERENCES

- Boplan, Hiiom Levasser de. (1990). *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedenniam voien*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hurzhi, I. O. (1954). *Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Dereviankin, T. I. (1959). Do istorii posesiinoi manufakturny` na Ukraini u XVIII st. (Glushkivska sukonna manufaktura). *Trudy` istorychnogo fakultetu Kharkivskoho derzhuniversitytetu*, 7, 92–110 [in Ukrainian].
- Dubrovskiy, A. (1930). *Persha fabryka na Ukraini*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Dubrovskiy, V. (1931). Do pytannia pro mizhnarodnu torhivliu Ukrainy` v pershii chverti XVIII st. *Zapysky` istorychno-filolohichnoho viddilu Vseukrainskoi Akademii nauk*, 26, 369–388 [in Ukrainian].
- Istoriia Ukrainskoi SSR: V 10-ti t. (1983). Red. kol.: Yu. Yu. Kondufor (glav. red.), t. 3, Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- К истории волнений на Глушковской суконной фабрике (1797–1798). (1938). *Krasnyi arkhiv*, 6 (91), 199–224 [in Russian].
- Kryvosheia, V. (2002). *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lytvynenko, M. A. (1970). *Dzherela z istorii Ukrainy XVIII st.* Kharkiv [in Ukrainian].
- Nesterenko, O. O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Remeslo i manufaktura*, Vol. 1, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikolaev, N. G. (1900). *Sukonnaia promyshlenost v Rossii*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Podolynskiy, S. (1880). *Remesla i fabryky na Ukraini*. Zheneva [in Ukrainian].
- Protokol Verkhovnoho tainogo soveta. 14 maia 1729 g. (1894). *Sbornik Rossiiskogo istoricheskogo obshchestva*, 94, 589–598 [in Russian].
- Sliusarskii, A. H. (1964). *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchyny XVII–XVIII vv.* Kharkov [in Russian].
- Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. (1991). *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.*, 58–117, Kyiv [in Ukrainian].
- Shafonskii, A. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie...* Kiev [in Russian].
- 1724 г., июня 15. Манифест. О содержании малороссийскими жителями овец по данным наставлениям и о продаже шерсти на суконные фабрики. (1830). *Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*, 1-e izd., VII, 309–310, Sankt-Peterburg [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 12.02.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Мар'яна ЛАХ,

студентка
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: mvlakh.iff20@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8471-5545>

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Maryana LAKH,

Student
of the Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

«Як я люблю англійських лордів...» Сприйняття британської культури українським помісним дворянством XIX ст.: випадок родини Галаганів

У статті йдеться про ставлення українського дворянства (поміщиків Полтавської та Чернігівської губерній) до британської культури Вікторіанської доби на прикладі родини Галаганів. З'ясовано, що сприйняття британської культури українським дворянством відбувалося через вивчення англійської мови, знайомство з англійською літературою і мистецтвом, спілкування з британцями — домашніми вчителями, туристами в континентальній Європі, а також безпосередньо завдяки подорожам до Англії. Показано, що важливим результатом знайомства з британською культурою стало поширення англоманії — ідеалізації британського суспільно-політичного ладу на противагу російському абсолютизму. Англоманія могла сполучатися з іншими формами дворянської опозиційності, зокрема зі слов'янофільством.

Ключові слова: британська культура, українське дворянство, Галагани, міжкультурні комунікації, англоманія.

“How I like English Lords...” Perception of British Culture by Ukrainian Local Nobility of the 19th Century: The Case of the Galagan Family

The article deals with the attitude of the Ukrainian nobility (the landowners of Poltava and Chernihiv governorates) to the British culture of the Victorian era on the example of the Galagan family. Based on the study of diaries, correspondence, and memoirs, it was found that the perception of British culture by the Ukrainian nobility took place thanks to learning English and getting to know English literature and art. In particular, the aesthetics of English romanticism was attractive, which was perceived in a wide range, from admiration for J. G. Byron's poetry to affection for «English parks», according to the model of which the park in Sokyryntsy, the ancestral seat of the Galagans, was laid out. The British were invited to Ukrainian noble families as mentors of children. Communication between tourists from Ukraine and Britain was of great importance while travelling in continental Europe. After all, Ukrainian travellers visited Great Britain, where they could directly get acquainted with its economic achievements and sociocultural structures. Based on these communications Anglomania spread among the highest layers of the Ukrainian nobility, to which the Galagans belonged. It was an idealization of the socio-political system of Victorian Britain, which seemed attractive as an alternative to the bureaucratic absolute monarchy that existed in the Russian Empire. Thus, the Anglomania of the nobility was one of the forms of opposition to absolutism. At the same time,

Anglomania could combine with other oppositional ideologies platforms, in particular with Slavophilism, as shown by the example of Hryhorii Galagan.

Key words: *British culture, Ukrainian nobility, Galagans, intercultural communications, Anglomania.*

У сучасних гуманітарних студіях вельми плідним є дослідження міжкультурних взаємин, зокрема запозичення складників інших культур, як-от етичних та естетичних цінностей, поведінкових моделей, для конструювання власного культурного простору. Напрочуд цікавими такі дослідження можуть бути на українському історичному матеріалі, позаяк терени сучасної України віддавна відзначалися культурною розмаїтістю й динамічною культурною гібридизацією. У цьому проблемному полі дослідників насамперед цікавили взаємини між найближчими сусідами, себто українсько-польські та українсько-російські комунікації. Більш віддаленим культурним просторам приділялося значно менше уваги.

Існує чимало наукових розвідок (статей, дисертацій, монографій), присвячених різнобічним культурним взаєминам Російської та Британської імперій впродовж XIX ст., коли ці дві великі держави відігравали важливу роль в міжнародних відносинах, подекуди як союзниці, а інколи як вороги (Чикалова І., 2017. С. 15–34). Дослідники вже звертали увагу на проблематику, якій присвячується наша стаття, зокрема на образи Англії й англійців, поширені в Росії (Ерофеев Н.А., 1982), на англоманію як соціокультурне явище (Литвинов С.В., 1998; Предтеченский А.В., 1999), на англійців й англійок як домашніх наставників у дворянських сім'ях (Солодянкина О.Ю., 2008). Однак у цих розвідках, написаних росіянами про росіян, не знайшлося місця українському дворянству як регіональній спільноті з істотними культурними особливостями, які його явно виокремлювали у дворянському загалі Російської імперії, відповідно й особливості сприйняття британської культури людьми, що належали до цієї спільноти, не ставали предметом спеціального обговорення.

Метою статті стало дослідження сприйняття британської культури представниками українського помісного дворянства у XIX ст. (ідеться про нащадків козацької старшини — землевласників Полтавської та Чернігівської губерній Російської імперії). Джерелами для наших студій були переважно матеріали багатого архіву Галаганів — родини, яка належала до верхівки цієї спільноти. Ми скористалися его-документами, тобто текстами особового походження — щоденниками, листуванням, мемуаристикою, на підставі яких спробували з'ясувати, яким був образ Британії в картинах світу Григорія Павловича Галагана (1819–1888), його матері Катерини Василівни (старшої) (1784–1868), уродженої графині Гудович, і дружини Катерини Василівни (молодшої) (1826–1897), уродженої Кочубей.

У своєму дослідженні ми шукали відповіді на низку питань. З яких джерел поставали уявлення Галаганів щодо Британії, її політичного та соціально-економічного ладу, духовної та матеріальної культури? Наскільки ці уявлення були стереотипними й зумовлювалися особистим досвідом знайомства з Британією та британцями? Як вони корелювалися з тогочасними ідеологічними трендами? Зрештою, які складники британської культури виявилися затребуваними для перетворення того соціуму, до якого належали Галагани? Маємо сподівання, що наша розвідка сприятиме подальшому поглибленому вивченню соціокультурних процесів в українській історії XIX ст.

Ставлення Галаганів до британської культури було зумовлене поширенням у вищих шарах дворянських спільнот Російської імперії такого цікавого явища, як англоманія. Ідеться насамперед про ідеалізацію політичного й соціального устрою Великої Британії та намагання перейняти стиль життя британської аристократії. Англоманія постала у XVIII ст. і поширилася у XIX як одна з форм опозиції верхівки помісного дворянства до військово-бюрократичної абсолютної монархії, яка склалася в Російській імперії. Частина дворянської еліти в імперії відчувала пригніченість цілковитою залежністю від абсолютистської державної машини, а також тим, що в Росії аристократію позбавили тієї політичної ваги, яка мала би бути наслідком престижного походження, освіченості та статків.

Саме до таких кіл вже замолоду належав Григорій Галаган. Йому припали до душі слова, почуті на лекції в Петербурзькому університеті від проф. Михайла Куторги й записані в юнацькому щоденнику про те, що в деспотичних державах аристократія втрачає свою суб'єктність і перетворюється на сановників, повністю залежних від примх правителя. Куторга промовляв це про Римську імперію доби домінанту Діоклетіана, але Галагану це разюче нагадувало Російську імперію в апогеї самодержавства за Миколи I — «як у нас» (Григорій Галаган, 2020. С. 50¹). Привабливою альтернативою такому стану речей видавалася Велика Британія, де існувала конституційна монархія, яка унеможливлювала деспотизм, не було нічого подібного до російського бюрократизму, а провідну роль у суспільно-політичному житті країни відігравали земельні власники, ленд-лорди та джентрі, залучені до керування державою через парламентське представництво й розвинене місцеве самоврядування. Тож англоманію

¹ Усі цитати наводяться в перекладі з російської мови.

можна визнати своєрідною формою опозиції абсолютизму.

Щоправда, напруження відносин Росії з Великою Британією або ж війна між ними посилювали лояльність українського дворянства до російської монархії, породжуючи англофобію, яка, втім, зазвичай була ситуативною, зумовлювалася швидкоплинною політичною кон'юктурою та не зачіпала глибинних ідеологічних структур, а тому доволі швидко минала, як тільки урядам обох держав вдавалося порозумітися.

Михайло Маркевич, прилуцький поміщик, двоюрідний брат Галагана та його близький приятель, весною 1854 р., на початку Кримської війни, писав йому з обуренням, що сусід, Іван Михайлович Скоропадський, бачив у Петербурзі мапу, на якій було зазначено, як британці планують «скоротити» Росію після її поразки: «Як би добре було, якби государ скоротив Англію, розоривши індійські факторії. Я сиджу один і буквально бішуся на Бульдогів [образливе прізвисько англійців. — *Є. К., М. Л.*]; а ще він мріяв про ляпаса британським політикам Расселу й Пальмерстону «за їх дурні промови»². Проте той же Маркевич восени 1858 р., після завершення Кримської війни, описуючи Галагану роботу Полтавського комітету з селянської справи під головуванням князя Льва Кочубея, Галаганового свояка, людини «чудової та благородної», зазначив, між іншим, що «в комітеті це справжній лорд»³. Отже, «лорд» — гідний епітет для означення поважного та прогресивного громадського діяча в колі українських дворян, до якого належали Маркевич і Галаган.

Англоманія підживлювалася не лише політичною опозиційністю частини дворянства, але й естетичним каноном романтизму, втіленим у літературі та мистецтвах, завдяки яким поширювався привабливий образ британської культури, спроможної, як здавалося, забезпечити гармонійність у стосунках між людьми та взаєминах людини з природою. 21 лютого 1840 р. Галаган, петербурзький студент, занотовує у своєму щоденнику: «Замість того, щоб навчатися, я читаю повісті! Щойно завершив повість “Шотландське сімейство” лорда Елліса, де описано нещастя родини лорда Мельбурна; чудова повість, і змушує чимало грати уяву. Як я люблю англійських лордів, й особливо моральність їх сімейного життя, красу їх замків і парків. Що мені заважає бути лордом у Сокиринцях [родовий резиденції на Прилуччині. — *Є. К., М. Л.*]? Живучи поза службою в чудовому маєтку, як Сокиринці, ах! і маючи чарівну подругу, окрасу замку, чого жадати більше?» (Григорій Галаган, 2020. С. 135).

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. III. Спр. 811. Арк. 2.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45886. Арк. 2.

Юнак мріє про облаштування англійського парку, де людина може поєднатися з природою: «Як же мені до вподоби англійські сади, й особливо розводити їх. Це, мені видається, в мені єдина пристрасть, за яку я не маю себе картати, яку не треба стримувати; вона є такою невинною і притому навіть корисною для проведення часу в селі. Це є те саме, що живопис, скульптура: скільки можна створити чудових місць, яких один вид тишить серце, як вид знаменитої картини або статуї; тут мистецтво найвищого ступеня, там дика природа, відполірована мистецтвом» (Там само. С. 102).

Стереотипними рисами образу британця у молодого Галагана були індивідуалізм, підприємливість, здатність зберігати національну самобутність. Навіть обриси Британії на географічній мапі асоціювалися у нього з таким образом. «Англійці — народ торговий, мореплавці, за те і країна їхня перебуває в найліпшому становищі для цього. Погляньте на англійця, на обличчі його й в усіх справах його відбивається егоїзм вищого ступеня; подивіться тепер на мапу: цей острів стоїть гордовито один, і він в усьому може обійтися без допомоги інших держав», — зазначає він у щоденнику в квітні 1836 р. (Там само. С. 27–28).

Важливою передумовою знайомства з британською культурою було вивчення англійської мови. За традицією, що склалася у XVIII ст., вільне спілкування французькою мовою, усно й письмово, вважалося однією з найважливіших культурних ознак дворянства, проте в першій половині XIX ст. володіння поруч з французькою ще й англійською стало сприйматися як вияв вищого ступеня елітарності. У 1835 р., коли Галагани мешкали в Петербурзі, де Григорій Павлович готувався вступати до університету, до нього та його молодшої сестри Марії почав приходити «англійський вчитель» п. Вебер, який давав по 10 уроків на місяць за 100 руб. Восени того ж року в Галаганів оселилася міс Поттс (Potts), молода англійка-гувернантка⁴, «наша місінька», як пестливо назвав її у своєму щоденнику молодий Галаган. Він згадує, як у прикладах березневого петербурзького дня 1836 р. розповідав міс Поттс і сестрі вигадану ним «фантастичну історію», впевнений, що «це буде для мене практикою для англійської мови» (Там само. С. 24). Його знання англійської було достатнім, аби на початку 1838 р. взятися за написання цією мовою повісті, в якій він збирався зобразити «свій характер, хоча зовсім в інші обставинах поставлений» (Там само. С. 52).

З юності Галагана серед речей, які його оточували, були англійські книги. «Тітонька подарувала мені чудовий англійський альманах», — записав він у щоденнику 1 червня 1836 р.; згодом згадує

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1329. Арк. 7 зв. — 12 зв.

англійський альманах 1833 р. видання, «який лежить відкритий коло мене» (Там само. С. 39, 71). Замолоду Ґалаґан захоплювався творчістю Дж. Г. Байрона, великого англійського поета-романтика, цитував у своєму юнацькому щоденнику рядки з його поеми «Абідоська наречена» мовою оригіналу (Там само. С. 71). Юнаку також подобалися історичні романи Вальтера Скотта — він читав «Анну Геерштейнську» та «Квентіна Дорварда» (Там само. С. 67–68, 168). Англійські друковані видання зустрічаємо в каталозі бібліотеки Ґалаґанів, складеному 1853 р.: художню літературу (твори В. Шекспіра, Д. Дефо, В. Скотта, Дж. Байрона, Т. Мура), праці з історії, декілька словників і підручників англійської мови, плани Лондона XVIII–XIX ст. тощо⁵.

Олександр Романович-Славатинський, вчений-правник, який замолоду, впродовж 1855–1856 рр., був домашнім вчителем дітей Марії Павлівни, сестри Ґалаґана, тоді вже графині Комаровської, мешкав у Сокиринцях і познайомився з тамтешнім товариством, з Григорієм Павловичем, його сім'єю, родичами та сусідами Ґалаґанів, відзначав у своїх спогадах, що англійська мова й англійська література посідали помітне місце в культурних запитах цього кола. Він, зокрема, згадував, що в маленької Катерини Комаровської, доньки Марії Павлівни, була гувернантка-англійка п. Сауті (Southie), котра і йому допомагала вдосконалювати англійську. «З вдячністю згадую цю достойну англійку, — писав Романович-Славатинський, — яка так багато допомогла мені засвоїти англійську вимову» (Романович-Славатинський, 1903. С. 641). Згадав він і юну Ольгу Маркевич, доньку Михайла Маркевича, яка «запоєм читала англійські романи з гр. Комаровською» (Там само. С. 643).

І Григорій Павлович міг підтримувати свою англійську в належному стані завдяки п. Сауті. Мати влітку 1860 р. писала йому: «Я радію, що мадам Сауті з вами буде певний час, і ти, моя душечка, знову почнеш говорити добре англійською, ти зовсім відстав, а через це мені шкода» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 353). Справді, на відміну від французької мови, що регулярно вживалася у вищих колах дворянства, в англійській можна було вправлятися лише принагідно, й присутність в домі англійки була слушною нагодою для цього.

Ґалаґани спостерігали британців під час мандрівок Західною Європою. Ідеться як про їхню подорож до Англії, так і про зустрічі з британськими туристами в континентальній Європі. Приміром, зиму 1841–1842 рр. Ґалаґани проводили в Ніцці, яка на той час ставала фешенебельним курортом, куди з'їжджався цвіт європейської знаті, й з-поміж неї виділялися

британські аристократи, згадані у щоденнику Катерини Василівни (старшої): Вільям Кавендіш, 6-й герцог Девонширський, Джон Лофтус, 2-й маркіз Ілі із синами та ще «безліч інших знатних родин англійців» (Там само. С. 251). Мандрівники з Британії, як і з інших країн, складали своє земляцтво («англійське товариство», як іменувала його Катерина Василівна), для якого важливим представницьким заходом став великий бал з нагоди хрещення принца Валійського, сина королеви Вікторії, під орудою герцога Девонширського, з декількома сотнями гостей, «всі в мундирах, і дами в діамантах». Катерина Василівна на бал не пішла, бо була в траурі після смерті чоловіка (з 1834 р.), проте своє запрошення залишила на пам'ять (Там само. С. 261). Це запрошення на бал означало, що «англійські лорди» впізнавали в «українських панах» людей свого соціального кола.

Крім Ніцци Ґалаґани постійно зустрічали британських мандрівників на туристичних шляхах, якими була оповита Європа XIX ст. Наприклад, молодий Григорій Павлович у своїх подорожах початку 1840-х рр. бачив британців то на палубі пароплава на Рейні, де серед пасажирів англійці складали більшість, і між ними навіть був шотландець, що виділявся своєю «шотландською картатою кепкою» (тож Британія являла себе в культурній та національній розмаїтості), то серед бурхливих розваг римського карнавалу (Там само. С. 25, 127).

Дружні взаємини склалися у Ґалаґанів з англійською родиною Колдвелл (Coldwell). Вони потоваришували влітку 1841 р. на водах в баварському Кіссінгені, потім взимку з'їхалися в Ніцці та навіть разом зустріли новий 1842 р. Це знайомство виявилось тривалим: коли Катерина Василівна (старша) приїхала 1860 р. в Лондон, то зустріч з Колдвеллами виявилася дуже теплою: «вони нас приймали як рідних» (Там само. С. 250–252, 390–392).

З часом на симпатію Ґалаґана до британської культури значно вплинуло знайомство з ідеями московських слов'янофілів. Вони протиставляли Росію Заходу, але не могли не помічати істотних відмінностей між західноєвропейськими країнами, з-поміж яких особливу увагу приділяли саме Британії. «Слов'янофіли були великими англоманами (Франція та Німеччина, навпаки, були їм не до душі) і хотіли б, щоб у Росії була така ж неписана конституція, за якої відносини між монархією і народом регулюються не писаним законом, а звичаєм, коли монархія (в ідеалі) є союзницею трудящих класів, коли бюрократія є нечисленною і слабкою, та коли завдяки природному стану речей держава не обмежує права суспільства займатися власними справами», — слушно зазначив американський історик Річард Пайпс (Пайпс, 1993. С. 350). Проте для слов'янофілів усе-таки

⁵ IP НБУВ. Ф.119. №13. Passim.

Британія була невід'ємною частиною Заходу, себто того «іншого», в опозиції до котрого вони конструювали свою ідентичність.

Слов'янофільські стереотипи далися взнаки під час подорожі Галагана Західною Європою у 1850–1851 рр. Він марив тим, що, мовляв, «захід віджив, що він помер», але Англія, Франція та Німеччина «вмирають» кожна по-своєму: «...Французи давно вже борються в передсмертних стражданнях, і здається, що вмирають раніше за інших; Англію ще тримає сила волі, яку вона розвинула більше, ніж будь-яка країна світу; вже в усіх її нутрощах оселилася руйнація і точить її як шашіль, проте є сильним волею Альбїон і гордовито буде нести голову до самого рокового часу. Німців тривалий час підтримувала філософія практичного життя, в якій виявився весь їх характер, але настав час, ідеї вирости, зміцнилися, взяли гору, й Німеччина вже готова йти пліч-о-пліч з Францією...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 302). Тож якщо Захід і «вмирає», то найсильніше пручаються цьому саме англійці.

Такою суперечливою була слов'янофільська англоманія Галагана, яка залишатиметься з ним до кінця життя. Якщо замолоду він відверто жадав бути «лордом у Сокиринцях», то у зрілому віці це жадання вже приховувалося за слов'янофільською риторикою. Іван Аксаков, московський слов'янофіль, вперше відвідавши Сокиринці влітку 1854 р., був вражений тамтешнім палацово-парковим ансамблем, і відразу йому на думку спало порівняння з Британією: «Поглянувши на дім і на сад, я сказав Галагану, що він не пан, а лорд Галаган, що його дуже засмутило та змусило гаряче виправдовуватися. Насправді, я думаю, і герцог Девоншир був би вдоволенний цим місцем» (Аксаков І., 1994. С. 285). Отже, за те, чого Галаган так бажав у молоді літа, тепер доводилося виправдовуватися, проте водночас це означало, що він має те, про що марив, він є «лордом у Сокиринцях» й інші сприймають його саме так.

Ще раз суперечливість Галаганової слов'янофільської англоманії проявилася у справі виховання його сина-одинака Павла (1853–1869). Галаган-батько бажав, щоб його дитина росла «своєнародною», себто не була ізольованою від української (селянської) культури. Тому хлопчика виховувала няня-українка, сокиринська селянка, він заговорив українською мовою, носив українське народне вбрання (Павел Галаган, 1896. С. 71–72). Проте водночас дитину необхідно було підготувати до умов життя тієї дворянської спільноти, до якої належали Галагани, тому хлопчику довелося вивчати іноземні мови, причому чимало уваги приділялося англійській. Семирічного Павлуса почала навчати п. Сауті, але Григорій Павлович хотів знайти для сина наставника-чоловіка — «дядьку англійця, який би ходив

за Павлусем і навчав його по-англійськи» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 430).

Для цього влітку 1861 р. він їздив до Британії. Посередником у пошуках «дядьки» виступав о. Євген Попов, настоятель православної церкви при російському посольстві в Лондоні. Але дружині Галагана, Катерині Василівні (молодшій), яка не менш за свого чоловіка захоплювалася слов'янофільством, було не до вподоби, що їх сина виховуватиме іноземець. Аби її заспокоїти, Галаган писав: «...Між вихованням [тут і далі виділено автором. — Є. К., М. Л.] і простим доглядом за хлопчиком є величезна різниця. Я вирішив шукати дядьку англійця, *un menin, a tutor*, і ніяк не більше; ось чому той чоловік, якого підшукав було лондонський священик, і котрий, будучи *a clergyman* [кліриком англіканської церкви. — Є. К., М. Л.] і здобувши освіту в Кембриджі, не міг бути ніким іншим, як справжнім гувернером, той чоловік мені не годиться, і я відмовився від нього» (Там само. С. 434). Отець Євген запропонував іншого кандидата — п. Вокера (Walker). Заради зустрічі з ним Галаган з'їздив до Лінкольншира, в Кейсвік, маєток сера Джона Троллопа, тьютором синів якого був п. Вокер. «Він мені сподобався, — писав дружині Григорій Павлович, — чоловік років 32-х, невеликий на зріст, приємної зовнішності, був уже в трьох вельми хороших родинях *tutor*ом і здебільшого готує хлопчиків у колегію в *Eton* [Ітонський коледж, престижна елітарна школа. — Є. К., М. Л.]. Видається, що він без претензій, знає тільки англійську мову, математику та давні мови» (Там само, 434). Однак п. Вокер занедужав і не зміг приїхати в Сокиринці. Попов знайшов йому заміну — магістра Фредерика Роудена (Frederick Rowden) з Нью-Коледжа в Оксфорді, котрий, однак, відмовився від запропонованого йому місця. Згодом о. Євген почав перемовини з третім претендентом — бакалавром, що був, як Попов писав Галагану, «чоловік видний, здоровий, бадьорий [...], та з готовністю бути і вчителем, і *companion* Вашого юнака (за 150 фунтів)»⁶. Нам не відомо, на жаль, чим завершилися ці переговори, але витяги з листування Галагана з дружиною та о. Євгеном щодо тьютора для Павлуса показують, які побажання й обмеження висувалися до педагога-британця в соціокультурному середовищі, до якого належали Галагани. Це була спроба поєднання «своєнародності» з англоманією за допомогою педагогіки.

Зрештою, у Галаганів оселився п. Гаррісон, молодий англієць, котрого Григорій Павлович запросив з Петербурга. Проте він пробув у них лише декілька місяців. «Чоловік доволі освічений та зовсім недурний», як згадувала про нього Катерина Василівна (молодша), але хворобливий,

⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 1272. Арк. 3–4. Спр. 1273. Арк. 5–6.

Гаррісон не зміг порозумітися з Павлусевим вихователем Федором Гур'євим, росіянином з ксе-нофобськими настроями⁷. Згодом з Павлусем займалися київські вчителі англійської мови та й сама мати, але для хлопчика це був уже друго-рядний навчальний предмет⁸.

Після передчасної смерті сина Григорій Павлович вирішив заснувати навчальний заклад, який носив би ім'я небіжчика. Він бажав, щоб за взірць для організації навчання та виховання юнаків у цій школі правили англійські коледжі (Смольницька М.К., 2004. С. 41). Ось як, наприклад, Галаган пояснював свої наміри Михайлу Максимовичу: «Мені хочеться облаштувати особливу колегію (на кшталт англійських) імені мого сина; в цій колегії стипендіати імені мого сина могли би знайти помешкання, утримання та керівництво з боку особливих людей...»⁹. Поєднання британських шкільних традицій з освітньою системою Російської імперії виявилось непосильною справою, але навчальний заклад, відкритий в Києві 1871 р. в пам'ять Павла Галагана, було названо колегією, що принаймні символічно пов'язало його з англійськими коледжами.

Чимале зацікавлення Галаганів викликала соціальна структура вікторіанської Британії, особливо порівняно з тим, що було в них на батьківщині. При цьому, звісно, давалися взнаки їхні особисті уподобання та переконання. І. Аксаков після знайомства в Сокиринцях 1854 р. з Катериною Василівною (старшою) окреслив її вдачу доволі проникливо, як нам видається: «Вона дуже розумна, надзвичайно привітна й люб'язна, добра, ласкава з людьми [слугами. — Є. К., М. Л.] і селянами, побожна, але водночас аристократка в душі й деспотка. Усе робиться за її волею, за її наказом, який віддається лагідним, ласкавим голосом, з приємним, хоч і старим обличчям — і ніхто ніколи не смів і не сміє ослуhatися цієї хударлявенької люб'язної старушки. Я кажу люб'язної, тому що вона саме люб'язна, нагадує люб'язність старовинного світського товариства» (Аксаков І., 1994. С. 286). Це була прибічниця ієрархії та субординації, які склали фундамент її світобачення. Людей саме з такими переконаннями Аксаков називав «аристократами», й цей концепт в його слов'янофільському дискурсі мав негативні конотації. Але наприкінці 1850-х рр. світ з ієрархією та субординацією, до якого звикла Катерина Василівна, почав руйнуватися, бо вже готувалося скасування кріпацтва, а її син брав у цьому безпосередню та якнайактивнішу участь.

Відтак Катерині Василівні на восьмому десятку років життя доводилося шукати опору своїм переконанням, і вона знайшла її у вікторіанській

Британії, з якою познайомилася, провівши разом із сім'єю доньки зиму 1860–1861 рр. в англійському приморському курортному містечку Торкі. Її листи до сина, написані в той час, сповнені численних напрочуд цікавих спостережень за різними боками життя британців, яке загалом було їй до вподоби та повсякчас спонукало поміркувати про те, що залишилося вдома. Особливо цікавими видаються її роздуми щодо британського соціального ладу. Катерині Василівні вельми імпонувала ієрархічність суспільства в Британії, яка виявлялася, зокрема, у зовнішніх ознаках поваги й покірності нижчих вищим. Вона пише синові: «У всій Англії, взагалі як в освіченій нації, народ з дворянством є надзвичайно ввічливим: на кожне слово пана прикладає руку до шляпи — знак поклону, зустрічний те саме робить, велика повага до дворянства, як до свого, так і до іноземного. У нас це тепер не так, на жаль. Англійське дворянство встояло на своєму праві, а наше втрачає його самовільно, без жодної причини» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 396). Це написано в грудні 1860 р., коли скасування кріпосного права стало невідворотним, і в цих словах чується м'який докір сину за те, що через таких «емансипаторів», як він, дворянство втрачає «своє право». Проте їй не спадало на думку, що Британія є прикладом того, як соціальна ієрархія та субординація можуть існувати й без кріпацтва, себто за наявності особистої свободи.

Катерина Василівна прагнула перенести на британську аристократію свої власні уявлення про аристократизм, знайти в ній (чи приписати їй) свої власні чесноти — стриману владність, розважливість, традиціоналізм (виправдання сучасності через минувшину). У січні 1861 р. вона докладно та з явним задоволенням описує в листі синові стиль життя британської аристократичної родини: «Замок величезний, ще предківський, за столом срібла багато, навіть тарілки, але всі старовинні. Меблі, годинники, канделябри — все старовинне, що називають у нас *de l'Empire* [ампір; принагідно зазначимо, що то була зовсім не глибока старовина, адже цей мистецький стиль поширився на початку XIX ст. — Є. К., М. Л.]. [...] Леді вже далеко не молода, але кожного зустрічає, ввічлива з усіма, як і старий лорд. Невимушеність у спілкуванні, ввічливість, пристойність [...]. Вони приймають тричі на тиждень: у понеділок, вівторок та середу. Інші дні залишаються для чищення всього дому й лагодження того, що треба. Неділя же присвячується читанню священних книг, і не лише самі не працюють, але й людям не дозволяють нічого робити, і все вдома. Дітей виховують надзвичайно просто: у них донька 14 років вбрана в простеньку білу сукню. Стіл для дітей найпростіший, з двох чи 3 страв, без солодоців. Діти виховуються дуже добре, але без

⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 95. Арк. 26 зв. — 27.

⁸ Там само. Арк. 27.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 5686. Арк. 14.

найменших розкошів. Як на мене, це справжня аристократія. Кожну предківську річ цінують» (Там само. С. 402).

У цих описах і міркуваннях відзначимо увагу Катерини Василівни до релігії як морально-етичної основи британського суспільства вікторіанської доби. Подібних зауваг в її листуванні можна знайти ще чимало, як-от: «Ще одна риса, що заслуговує на похвалу, це в готелях: тут в кожному номері лежить на столі велика Біблія, щоб приїжджі могли її читати, це богоугодна справа» (Там само. С. 396).

Схожі думки мав і Григорій Павлович. Взагалі релігійність вважалася важливою чеснотою в родині Ґалаганів. О. Романович-Славатинський, уважний спостерігач, писав у своїх спогадах: «Сокиринські поміщики були люди дуже побожні, які шанували церкву» (Романович-Славатинський А.В., 1903. С. 645). Григорій Павлович не мав містичного досвіду пізнання Бога й замолоду навіть відзначався певним релігійним вільнодумством, але з плином часу став вважати православ'я однією з найважливіших ознак своєї ідентичності. Релігійна догматика його мало цікавила, проте він високо цінував естетичний бік богослужіння — величну красу церковних співів тощо. Релігія видавалася йому важливим культурним засобом консолідації суспільства, а для його матері православна церква була невід'ємною частиною того традиціоналізму, який вона так шанувала.

Під час мандрівок європейськими країнами і мати, і син чимало уваги приділяли католицьким і протестантським релігійним практикам, причому для Катерини Василівни важливим показником побожності було те, наскільки шануються неділі й церковні свята. Ми вже відзначили, що протестантська Англія щодо цього видавалася їй взірцевою країною, на відміну від «безбожної» Франції (у Ліоні, де вона побувала 1841 р., виявилось, що французи «не поважають свята» й «працюють по неділях навіть на вулиці» (Там само. С. 244)). Син був згоден з нею. 1842 р. в листі до матері він просить її: «...Якщо можна вам, то змініть спосіб проведення часу по неділях. Ліпше за все, замість того, щоб приймати дармоїдів-сусідів, займатися читанням священних книг; як би добре було збиратися в родинному колі й читати, наприклад, Євангеліє або "Imitation de J. Christ" ["Наслідкування Ісуса Христа» Фоми Кемпійського. — Є. К., М. Л.]. [...] При таких заняттях по неділях здається, що неодмінно прийде думка про добрі справи, а нагода є, тому що всі відпочивають і є вільними. Якщо можна, то будьте ласкаві, змініть неділю з російської на англійську» (Там само. С. 73).

Згодом Григорій Павлович бажав, аби релігійно-етичний досвід вікторіанської Британії став основою виховання юнацтва й навіть викладання

православного закону Божого в Колегії Павла Ґалагана. У травні 1873 р. в його бесіді із Семеном Шафрановим, майбутнім директором колегії, ішлося саме про це. «Щодо цього важливого, але занедбаного у нас взагалі питання він казав мені таку думку, — писав Ґалаган дружині, — що у справі релігії у нас задовольняються катехізичними догматами, так мало зрозумілими для незрілого розуму, але зневажають цілковито *культом*, себто доброю звичкою, щоб богослужіння входили до потреб життя молодих людей (як в розумній Англії, сказав я)»¹⁰. Ось так в його світобаченні британський досвід соціального дисциплінування за допомогою релігії поєднувався з православною побожністю. Це є ще одним прикладом тієї слов'янофільської англomanії, про яку вже йшлося.

Важливе значення у ставленні Ґалаганів до Британії мала економічна проблематика. Вони були великими землевласниками Полтавської та Чернігівської губерній, і сільське господарство було джерелом їхніх статків. Тож не дивно, що передовсім Ґалагани цікавилися аграрним сектором британської економіки. Описи сільських ландшафтів посідають помітне місце в їхніх листах, написаних з Британії. Катерина Василівна (старша) в першому ж листі з Лондона, написаному в грудні 1860 р., розповідає синові про стан англійського сільського господарства, причому в цьому оповіданні відчувається естетичне задоволення: «Земля оброблена чудово, орють тепер і в 3 коня: один за одним запряжені в плуг, виорано як пух. Луки зелені, травосіяння. Скрізь багато саджають хмелю на тичках, який вже зняли. Що є чудовим, так це дерева по луках, хоча листви на них вже немає, але за густотою гілля видно, які вони багатолісті, чарівні» (Там само. С. 390). У Лондоні вона відвідала виставку сільськогосподарських знарядь праці, тварин та рослин. Її вразили розміри биків і корів, овець, свиней, городини, а водночас спадала на думку економічна відсталість своєї країни, мала продуктивність праці українського селянина порівняно з англійським сільськогосподарським робітником. «Але треба поводитися з худобою, як не лише в Англії, але скрізь за кордоном: її утримують в хороших сараях в теплі, годують добре й чистять, як коней. У нас це здалося би важким, і потрібно би чоловіка 3 на 10 чи 15 голів худоби, тут же один за 5 [українських селян. — Є. К., М. Л.] встигає», — писала Катерина Василівна синові (Там само. С. 391). Вона гадала, що англійські методи господарювання можна перенести в українське село, а точніше — до поміщицької економії, принаймні почасті, вибірково, особливо зважаючи на невідворотність докорінної перебудови аграрного ладу після скасування кріпосного права: «Важко, та

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46267. Арк. 2.

й неможливо перейняти все це, але треба помалу, а старатися переймати при майбутніх перетвореннях» (Там само. С. 391).

Катерина Василівна не оминула увагою й економічної сутності великої земельної власності в Англії. Вона зазначила в одному зі своїх листів синові, що великі землевласники отримують ренту від довгострокової оренди, причому це стосувалося, як вона дізналася, не лише сільськогосподарських угідь, але й земель, які відводилися під міську забудову: «Уяви, моя душечка, що навіть в Лондоні чимало будинків споруджено на чужій землі, яка є найнятою на декілька десятків років, навіть і на 100 і більше років, і господар будинку сплачує щорічно визначену платню, потім, коли термін спливе, знову укладають угоду [...]. У лордів та інших тутешніх статечних людей дуже багато землі в Лондоні, забудованої чудовими будинками орендарів, і вони, тобто власники, за цю землю отримують величезні прибутки» (Там само. С. 392). Така подиву гідна допитливість літньої жінки, напевно, була не марною цікавістю, а далекосяжним прагненням оптимізувати використання своїх землеволодінь після здійснення Селянської реформи.

Для Катерини Василівни багато важила британська трудова етика — сумлінне ставлення до праці, ретельність як запорука високої якості виробів і послуг: «Столяр не зробить меблів або чогось іншого сяк-так, коваль теж, і до останнього ремесла все робиться добросовісно, не шкода й дорого заплатити, якщо зроблено міцно» (Там само. С. 396). Усе це, звісно, сприймалося на контрасті з тим, що залишилося вдома.

Зазначимо у підсумку, що політичний, соціальний та економічний досвід Великої Британії вікторіанської доби був важливим орієнтиром для частини вищого прошарку українського помісного дворянства, до якого належали Галагани. Знайомство з британською культурою уможлилювали англійські педагоги,

які виховували дворянську молодь й прищеплювали їй знання англійської мови, а також зустрічі з британськими туристами під час мандрівок континентальною Європою та, зрештою, подорожі до Англії. Осягнення британської культури відбувалося через літературу й мистецтва. Зацікавлення Британією породжувало англоманію, крізь яку проявлявся протест проти російського абсолютизму і яка мала на меті зміцнення громадянського суспільства та звільнення його від бюрократичного етатизму. У такому потрактуванні англоманія сполучалася із соціальними й політичними доктринами слов'янофілів, як це показало дослідження світогляду їх українського прибічника Григорія Галагана. З того, що вікторіанська Британія могла запропонувати українському дворянству, особливо відзначимо, по-перше, релігію як спосіб зберігати вертикальну структуру суспільства й разом з тим підтримувати морально-етичну спільність «верхів» з «низами», по-друге, позитивний традиціоналізм («патріархальність», як висловлювався Григорій Галаган), коли минуле сприймалося як символічний капітал, який страхував суспільство від деструкції, не виключаючи при цьому подальшого розвитку, та, по-третє, вражаючі економічні зрушення, забезпечені капіталістичним способом виробництва, зокрема в сільському господарстві, що особливо цікавило українських поміщиків, зважаючи на підготовку й проведення Селянської реформи, хоча аграрний лад у Британії настільки відрізнявся від українського, що запозичити звідти можна було хіба що деякі прийоми агротехніки.

Подальше дослідження українсько-британських комунікацій, зокрема англоманії, її предтеч й епігонів, причому не лише в колі українського помісного дворянства, але й в інших соціальних верствах, безперечно істотно сприятиме осягненню всього того розмаїття культурних інгредієнтів (концептів, образів, символів), з яких постала сучасна Україна.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Аксаков И.С. Письма к родным. 1849–1856. Москва: Наука, 1994. 653 с.
- Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / упоряд., вступна та прикінцева статті, коментарі: Марина Будзар, Євген Ковальов; за ред. д. і. н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine, 2020. 248 с. («З Галаганівського архіву»).
- Ерофеев Н.А. Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских. 1825–1853. М. : Наука, 1982. 320 с.
- Литвинов С.В. Англомания в России как социокультурное явление, последняя треть XVIII — середина XIX вв.: автореф. дис. ... канд. культурологии. Москва, 1998.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія / упоряд.: Марина Будзар, Євген Ковальов; за ред. д. і. н., професора Ірини Колесник. Київ, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
- Павел Галаган (биографический очерк). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 — 1 октября 1891 г.) / ред. А.И. Степович. Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1896. С. 71–88.
- Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва: Независимая газета, 1993. 421 с.

- Предтеченский А.В. Англomanия. *Предтеченский А.В. Из творческого наследия*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланin, 1999. С. 40–101.
- Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки. *Вестник Европы*. 1903. Кн. 2. С. 606–650.
- Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 pp.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 527 с.
- Солодянкина О.Ю. Иностранные наставники в дворянском домашнем воспитании в России (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.): автореф. дис. ... д. ист. н. Москва, 2008.
- Чикалова И. Великобритания: изучение в Российской империи (XIX — начало XX века). Санкт-Петербург: Алетея, 2017. 576 с.

REFERENCES

- Aksakov, I. S. (1994). *Pisma k rodnym*. 1849–1856. Moscow: Nauka [in Russian].
- Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Ed.). «*My vyikhaly z Sokyryntsv...*»: *trevelohy rodyny Galaganiv: dokumentalna monohrafiia*. Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian].
- Chikalova, I. (2017). *Velikobritaniia: izuchenie v Rossiiskoi imperii (XIX – nachalo XX veka)*. S.-Peterburg: Aleteia [in Russian].
- Erofeev, N. A. (1982). *Tumannyi Albion: Angliia i anglichane glazami russkikh*. 1825–1853. Moscow: Nauka [in Russian].
- Hryhorii Galagan. *Zhurnal (1836–1841)*. (2020). Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian].
- Litvinov, S. V. (1998). *Anglomaniiia v Rossii kak sotsiokulturnoie yavlenie, posledniaia tret XVIII – seredina XIX vv.: avtoref. dis. ... kand. Kulturologii [Anglomania in Russia as a Sociocultural Phenomenon, the last third of the 18th – the middle of the 19th centuries]. (Extended abstract of PhD thesis)*, Moscow [in Russian].
- Pavel Galagan (biohraficheskii ocherk). (1896). In: Stepovykh A. I. (Ed.). *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve (1 oktiabria 1871 – 1 oktiabria 1891)* (pp.71–88), Kyiv: Tip. I. I. Chokolova [in Russian].
- Pipes, R. (1993). *Rossiya pri starom rezhime*. Moscow: Nezavisimaia gazeta [in Russian].
- Predtechenskii, A. V. (1999). *Anglomaniiia*. In: *Predtechenskii A. V. Iz tvorcheskogo naslediiia* (pp. 40–101), S.-Peterburg: Dmitrii Bulanin [in Russian].
- Romanovich-Slavatinskii, A. V. (1903). *Moia zhizn i akademicheskaia deiatelnost. 1832–1884 gg. Vospominaniia i zametki [My Life and Academic Activity. 1832–1884. Memories and Notes]. Vestnik Yevropy — Herald of Europe*, 2, 606–650 [in Russian].
- Smolnitska, M. K. (2004). *Kolehiia Pavla Galagana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Solodiankina, O. Yu. (2008). *Inostrannyye nastavniki v dvorianskom domashnem vospitanii v Rossii (vtoraia polovina XVIII — pervaia polovina XIX v.) [Foreign Mentors in Noble Home Education in Russia (the second half of the 18th — the first half of the 19th century)]. (Extended abstract of Doctoral thesis)*, Moscow [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 07.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Василь ЯБЛОНСЬКИЙ,

завідувач кафедри міжнародних відносин
та міжнародного права Факультету права
та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, доцент,
Київ, Україна

e-mail: v.yablonskyi@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2998-7203>

Vasyl YABLONSKYI,

Head of the Department
of International Relations and International Law,
Faculty of Law and International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Формування та трансформація політичного режиму Директорії УНР наприкінці 1918 — у 1919 рр.

У статті проаналізовано трансформацію політичного режиму Директорії УНР від керівного революційного повстанського органу до верховної державної інституції республіки з особливими повноваженнями. Показано вплив більшовицької ідеології на внутрішньополітичні відносини в республіці та формування органів влади. Розглянуто значні якісні зрушення в сутності цієї форми української державності. Від фактично більшовицьких соціально-економічних гасел і «трудового принципу» було пройдено шлях до ствердження ліберально-демократичних ідей: нарівні з іншими формами власності зберігалася приватна власність, проголошувалися загальне виборче право і гарантії прав людини. Окреслено співпрацю владних інституцій УНР із номінально підпорядкованими органами влади ЗОУНР. У цьому контексті звернено увагу на співпрацю та протистояння політичних партій обох частин України.

Ключові слова: Директорія Української Народної Республіки, «трудовий принцип», загальне виборче право, Акт Злуки, більшовицька агресія.

Formation and Transformation of Political Regime of the Ukrainian People’s Republic Directory at the End of 1918–1919

The transformation of the political regime of the UPR Directory from the leading revolutionary insurgent body to the supreme state institution of the republic with special powers was analyzed. The transition process from the “labor principle” — the left-populist (bolshevik) model of the formation of central and local authorities — to the democratic principle of universal suffrage is studied.

The transformation of the Ukrainian People’s Republic Directory from a collective body with extraordinary powers to an exclusive body of the highest power with authoritarian features was examined. The influence of bolshevik ideology on domestic political relations in the Ukrainian People’s Republic is shown. Relations between the Directory and political parties regarding the formation of government bodies are analysed. Significant qualitative changes in the essence of this form of Ukrainian statehood were considered. The way was passed from the de-facto bolshevik socio-economic slogans and “labor principle” to the implementation of liberal-democratic ideas: along with other forms of property private property was preserved, universal suffrage and guarantees for human rights were proclaimed.

The cooperation between government institutions of the UPR and the nominally subordinated government of the West Ukrainian People’s Republic was described. The peculiarities of the first experience (often negative) (summer-autumn of 1919) of cooperation between the governments and armies of the Dnieper and the Dniestrer Ukraine were outlined. In this context, the attention was paid to the cooperation and confrontation between political parties of both parts of Ukraine.

Taking into consideration the fact that the Directory did not reach its main goal — the strengthening and preservation of the independent Ukrainian state — it is possible to talk about the formal defeat of the Ukrainian liberation movements of 1917–1920. However, they were continued in exile (in emigration), where the traditions of the Ukrainian independent state were preserved in the form of the State Center of the Ukrainian People’s Republic until 1992.

Key words: Ukrainian People’s Republic Directory, “labor principle”, universal suffrage, Reunification Act, bolsheviks aggression.

Для переважної більшості сучасних українців війна з Росією видавалася чимось епізодичним і віддаленим багатьма століттями історичним сюжетом. Незнання, а часто і небажання вивчати свою історію поставило українське суспільство у ситуацію, коли 2014 р. частина військових відмовлялася піднімати зброю проти російських загарбників. Доба Директорії УНР є найбільш близьким періодом до сьогодні, коли велися безкомпромісні бойові дії з військами «червоних» і «білих» росіян. Українська армія, практично не маючи зовнішньої підтримки, до останньої можливості протистояла агресорам. Не в останню чергу це стало однією з причин тотального замовчування і відвертого спотворення історії третьої форми української державності часів революції 1917–1921 рр. в радянській та російській історіографії.

У радянській історичній науці період Директорії висвітлювався здебільшого з позицій боротьби більшовицької Росії з українським національним рухом. Активно нав'язувалася хибна теза про те, що після повалення влади П. Скоропадського «при підтримці англо-французьких імперіалістів була створена буржуазними націоналістами України «Директорія на чолі з Петлюрою та Винниченком» (Никонов А.Д., 1957; Супруненко М., 1951; Лихолат А., 1949, 1954; Рибалка І., 1962; Мусієнко В., 1986). Роботи часів незалежності вигідно відрізняються від своїх попередників концептуальною новизною, насиченістю фактами, їх трактуванням. Зокрема, аналізуються політичні та конституційні процеси, зовнішня політика та боротьба за збереження незалежності УНР (Верстюк В., 1997; Лозовий В., 1998; Яблонський В., 1998; 2001; Гай-Нижник П., 2020).

Заслужують на окрему увагу роботи В. Солдатенка (Солдатенко В., 1999) та Д. Яневського (Яневський Д., 2003; 2010). Їх об'єднує негативістський підхід як до періоду, так і до провідних його постатей. І якщо В. Солдатенко бере за основу своїх методологічних підходів публіцистику Володимира Винниченка з усією її суб'єктивністю, то Д. Яневський відмовляє українській державності доби Директорії у праві на існування. Уникання термінів «державна», «державність» та заміна їх на поняття «політичні системи», «проект Україна», «крах Симона Петлюри» будують досить однобоку історичну картину.

Метою статті є дослідження процесу утворення та розвитку державних і політичних інституцій Директорії УНР у 1918–1919 рр.

Директорія УНР постала в досить критичний період української революції 1917–1921 рр. За весь час свого існування вона перебувала у стані боротьби за державність з різними, в основному зовнішньополітичними, чинниками:

більшовиками, білогвардійцями, Польщею, Антантою тощо.

Варто зазначити, що сама назва «Директорія» в різний час несла різне змістове навантаження. Вона утворилася як орган повстанських сил для боротьби з режимом гетьмана Павла Скоропадського. Пізніше, після приходу до влади, Директорія стала вищим законодавчо-виконавчим органом у відновленій УНР. З подальшим розвитком подій назва цього органу поширилася на весь постгетьманський період української державності періоду революції.

Лідери опозиційного Національного Союзу розуміли, що альтернативою Гетьманатові може стати лише республіка. Однак повернення до «першої УНР» було неможливим. І тому на таємному засіданні Союзу 13 листопада 1918 р. в Києві було обрано Директорію УНР з представників опозиційних гетьманові політичних сил. Як згодом сповіщав часопис «Україна», на зібранні «головавав В. Винниченко; протоколу ніхто не писав. В склад Директорії були вибрані: В. Винниченко — як Голова, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський — як члени, і С. Петлюра — як Головний Отаман українських республіканських військ»¹.

Проте стосовно першого її складу, обраного 13 листопада, навіть у безпосередніх учасників тих подій єдності немає. За свідченням В. Винниченка, «було обрано Директорію в такому складі: Голова Директорії: В. Винниченко. Члени: С. Петлюра й Ф. Швець. Власне Директорія, на думку того засідання, мала бути тільки з трьох чоловік. Двох же було додано тимчасово. Це були А. Макаренко й П. Андрієвський. Але потім це було забуто і Директорія виступала в складі п'яťох чоловік» (Винниченко В., 1990). Такої ж думки дотримувався і Павло Христюк (Христюк П., 1921).

Із повідомлення уряду УНР від 6 січня 1922 р. дізнаємося, що Директорію було обрано у складі «В. Винниченка, С. Петлюри, П. Андрієвського та Ф. Швеця. Пізніше до свого складу Директорія кооптувала А. Макаренка»².

Можна стверджувати, що даний склад Директорії зумовлювався тим, що всю відповідальність за проведення повстання брали на себе фактично дві партії — УСДРП і УПСР. Тому видається логічним, що три постійні члени Директорії репрезентували ці сили. Представники від союзу залізничників (Андрій Макаренко) і від партії соціалістів-самостійників (Опанас Андрієвський) вводилися до складу Директорії для зміцнення широкої коаліції.

¹ На роковини утворення Директорії. *Україна*. 1919. 16 листопада.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 405. Арк. 137.

Звичайно ж, саме такий склад Директорії породжує запитання: чому саме ці люди увійшли до найвищого органу УНР? Невже не було більш авторитетних і більш відомих, за винятком В. Винниченка і С. Петлюри, політичних діячів? Пояснень цьому феномену, на думку автора, існує декілька. Найперше і найголовніше полягає в тому, що значна частина тогочасних українських політиків (представники несоціалістичних партій, соціалісти-федералісти, частина есерів) виступала проти самої ідеї повстання проти гетьмана і його держави. Інша частина політиків, не втаємничених у плани повстання, або не сприймала методів Національного Союзу щодо приходу до влади, або ж не толерувала його лідерів. До того ж не усі ініціатори повстання погоджувалися увійти до Директорії. В останній момент відмовився Микита Шаповал, пославшись на стан здоров'я.

Проблематичність нормального функціонування Директорії була від самого початку зумовлена не тільки наявністю в ній маловідомих політиків, але й тим, що в її складі значилися два широко знані, доволі популярні й до того ж амбітні лідери. В. Винниченко і С. Петлюра, маючи великий вплив та авторитет серед українства (перший завдяки діяльності на чолі уряду у 1917–1918 рр., другий — зростанню власної популярності у війську та селян-повстанців), намагалися проводити самостійну політику. Українські соціал-демократи і прихильники незалежної України розходилися у виборі шляхів досягнення кінцевої мети. «Український більшовик» В. Винниченко був давнім поборником союзу з більшовицькою Росією, а С. Петлюра покладав надії на власні зусилля та порозуміння з Антантою. В. Винниченко постійно хитався між національними інтересами та соціалістичним ідеалізмом, що до певної міри пояснює його непослідовність як політика. С. Петлюра намагався втілити свої ідеали соціальної справедливості та рівності в рамках самостійної України і наполягав на практичному боці боротьби за незалежність. Навколо цих двох постатей створювалися внутрішньодиректоріанські коаліції. Зрозуміло, що існування Директорії у даному складі було можливим лише до перших серйозних випробувань.

Політичні сили, що претендували на владу в УНР, були одностайними лише на час боротьби проти гетьмана. Після успішного завершення повстання кожна партія прагнула нав'язати свої шляхи розвитку країни. Невизначеність щодо принципів нового державного устрою, місцевого самоврядування, зовнішньої політики сприяла процесу розмежування усередині політичних партій.

Найвиразніше це простежується на прикладі партії соціалістів-революціонерів: «На початку 1919 року партія не мала ні ясної сталої програми, ні єдності організаційної. Вона розкололася на

три частини: ліву, центр і правіцю» (Мазепа І., 1992. С. 17). Ці фракції посідали платформи відповідно від «радянської» (більшовицької) до парламентської, демократичної. Саме через це УПСР не мала достатнього впливу на процес формування уряду та проведення державної політики.

Більш згуртованою і впливовою була соціал-демократична партія. Проте і вона не уникла розколу: на шостому з'їзді (січень 1919 р.) чітко окреслилися дві позиції — «радянська» і демократична. Першу обстоювали «кияни»: Михайло Ткаченко, Анатолій Пісоцький, Михайло Авдієнко, другу — «катеринославці»: Ісак Мазепа, Панас Феденко, Іван Романченко (Феденко П., 1992, С. 81). Лідери партії В. Винниченко, Микола Порш, Дмитро Антонович після певних вагань підтримали позицію «катеринославців». Більшість лідерів УСДРП вбачала згубність більшовицької політики і знайшла в собі сили відмовитися від неї.

Не менш важливим чинником полівіння поглядів частини лідерів УНР було утворення прорадянських урядів у Німеччині та Угорщині. «Був майже загальний погляд, що почалася світова соціалістична революція, тому й на революцію на Україні дивилися як на “початкову фазу” світової революції» (Мазепа І., 2003. С. 82).

Цим великою мірою пояснюється компромісна внутрішня і зовнішня політика Директорії. У внутрішній політиці на першому етапі діяльності це проявилось головним чином у створенні урізаної форми і повноважень парламенту (Конгресу трудового народу), скасуванні приватної власності на землю і проведенні фактичної націоналізації великих підприємств із встановленням робітничого контролю³. У закордонній політиці невинуватна компромісність також вела до дестабілізації, розвертаючи зовнішньополітичний курс часом у протилежних напрямках — від Антанти до більшовиків і навпаки.

Така невизначеність роз'єднувала політичні сили, утворюючи «праву» та «ліву» опозиції. Не минули ці процеси й армію. Вже наприкінці січня групи Матвія Григорієва і Зеленого (Данила Терпила) перейшли до більшовиків, а Запорозька група Петра Болбочана шукала контактів з Антоном Денікіним.

Відсутність спільної ідеології стала на заваді виробленню чіткої програми подальшої діяльності. За свідченням І. Мазепа, «на державній нараді у Києві, що відбулася за кілька днів до Трудового Конгресу, панували хаос думок і повна безнадійність. Розійшлися з рішенням: “хай буде все по-старому”, тобто без плану і без системи» (Мазепа І., 1992. С. 17).

Українські політики відчутно програвали популізмові російського більшовизму,

³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1389а. Арк. 3.

заснованого на простих радикальних рішеннях. У суспільстві зростали «радянські настрої». Через більшовицьке вторгнення настала фізична неспроможність продовжувати започаткований Конгресом трудового народу парламентський процес. Вже наприкінці січня 1919 р. Директорія отримала нові повноваження від Трудового конгресу і нового, з огляду на об'єднання українських земель, шостого члена (ним став президент ЗОУНР Євген Петрушевич). Ця кадрова зміна відчутно посилила вплив правих партій у Директорії. Велика коаліція, що складалася з багатьох політичних партій, почала розпадатися. Найбільший розлад стався в соціалістичних партіях. «Або з більшовиками проти Антанти, або з Антантою проти більшовиків — так дивилися на ситуацію українські соціалісти. Оскільки порозуміння з більшовиками відкидалося насамперед з вини самих більшовиків, які виразно йшли на знищення української влади, іншого виходу не залишалось, як використати всі можливості для порозуміння з Антантою» (Мазепа І., 1992. С. 17). Неспроможність соціалістів, що були при владі, досягти перемир'я з більшовиками, а також вимоги представників Антанти змусили піти у відставку голів Директорії В. Винниченка та уряду — Володимира Чехівського. С. Петлюра вийшов зі складу УСДРП і сформував правий кабінет на чолі із Сергієм Остапенком.

Суспільство не завжди встигало за політичними змінами. Так, газета «Республіка» 23 лютого 1919 р. писала: «В складі Директорії зайшли персональні зміни такого характеру: Винниченко вийшов зі складу і виїхав на соціалістичну конференцію, а натомість увійшов Коновалець». Цей часопис наголошує і на тому, що в уряді «домінуючу роль грають» соціалісти-федералісти і соціалісти-самостійники. «Партії (УСДРП та УПСР. — Авт.) постановили не саботувати уряду, а допомагати всіма засобами здійсненню самостійності»⁴. Інформація про входження Євгена Коновальця до Директорії не відповідає дійсності, проте яскраво ілюструвала прагнення частини суспільства до «твердої руки», яка мала б навести лад в УНР.

Період з 9 лютого до 9 травня 1919 р. був характерний не тільки тим, що посада голови Директорії була вакантною, а й тим, що в цей час посилілись намагання правих сил обмежити вплив С. Петлюри на керівництво державою і військом. Було прийнято рішення про головування на засіданнях Директорії всіх її членів по черзі та впровадження в армії посади наказного отамана, який мав здійснювати безпосередній провід військ. Цікавою є роль Є. Петрушевича, який практично до кінця весни не брав прямої

участі у роботі Директорії через відновлення бойових дій з Польщею. Заручившись допомогою О. Андрієвського, який з прихильника С. Петлюри згодом став його запеклим супротивником, а також деяких військових та членів уряду, Є. Петрушевич прагне стати якщо не диктатором всієї України, то хоч привести до влади на Наддніпрянщині свого союзника. На підтвердження цих намірів свідчать збройні виступи проти Головного отамана в Рівному — отамана Володимира Оскілка і в Проскуріві — отамана П. Болбочана. На думку П. Христюка, В. Оскілко справді був пов'язаний з Є. Петрушевичем та О. Андрієвським. Про це свідчать телеграми заколотника згаданим членам Директорії, надіслані ним одразу після початку виступу до Галичини: «Все хвала Богові йде успішно». В одній із телеграм В. Оскілко висловлював бажання, щоб Є. Петрушевич швидше «обняв пост президента з'єдиненої України» (Христюк П., 1921. С. 126). Аргументував він своє прохання тим, що «уряд Наддніпрянської України усунутий за зрадницьку діяльність, яка довела наш край до загибелі. Прохаю негайно прибути до Рівного»⁵.

Наявність змовницьких мотивів у збройному виступі П. Болбочана, на перший погляд, також очевидна. Ця подія сталася в один день — 9 червня — із проголошенням Є. Петрушевича диктатором Східної Галичини. П. Болбочан також належав до правих, певною мірою прогетьманських кіл. Ще одним підтвердженням цього факту є слова Панаса Феденка про те, що «на суді П. Болбочан признався, що він був зняряддям політичного блоку самостійників та хліборобів, якому співчували також так звані народні республіканці» (Феденко П., 1992. С. 94). Прихильники Болбочана стверджують, що суду над полковником не було взагалі. На думку інспектора Запорозького корпусу отамана Гавришка, «цю подію зробили державним переворотом»⁶.

Події з П. Болбочаном показують серйозність і глибину протистояння політичних сил в УНР. Однак, варто зауважити, що цей крок на певний час зупинив спроби військових втручатися у державні справи.

В'ячеслав Липинський, вже після страти П. Болбочана, на знак протесту подав у відставку з поста посла УНР в Австрії. У звіті міністрові закордонних справ А. Ливицькому він пише про безглуздість обвинувачення страченого. Якщо був заколот правих сил, то «чому заарештували тільки Болбочана, а не всіх»? Він виступив проти «безупинного терору (щодо. — Авт.)

⁵ ДАЛО. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1389а. Арк. 1.

⁶ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі — ЦДІА у м. Львові). Ф. 760. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 20.

⁷ ЦДІА у м. Львові. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 21.

опозиційних партій» та за забезпечення реальних політичних прав «від гетьманців до лівих с.-д. включно — тільки тоді появиться спільний ґрунт для співробітництва всіх чесних людей України, тоді врешті буде знайдений може той межиклясовий компроміс, та середня, національна державотворча лінія, без котрої оце два роки б'ємось ми як риба об льод...»⁸.

Обидва заколоти закінчились невдало для безпосередніх учасників та їхніх керівників, чим лише зміцнили становище Директорії.

На цей час стало зрозуміло, що політика цілковитої орієнтації на Антанту себе не виправдала. Не виправдав надій і правий уряд С. Остапенка. Тому 16 березня 1919 р. УСДРП, УСДРП (незалежні) та УПСР, що були фактично усунуті від участі в діяльності уряду, уклали спільний договір та звернулися до Директорії із заявою. В ній пропонувалося створити соціалістичний уряд, припинити переговори з Антантою, шукати союзників у антибільшовицьких колах, розпочати переговори з більшовиками для демонстрації їх окупаційних намірів (Мазепа І., 1992. С. 23). С. Петлюра з огляду на умови зовнішні (незавершені переговори з Антантою) та внутрішні (відступ до кордонів з антисоціалістично налаштованою Галичиною) ігнорував цю заяву.

Однак ситуація продовжувала ускладнюватися. Успішний більшовицький наступ породжував радянофільські настрої. Уряд С. Остапенка майже повністю втратив контроль над ситуацією, так і не досягнувши порозуміння з Антантою. Члени Директорії та уряду (частково через фактичну втрату лінії фронту, почасти через розбіжність політичних поглядів) знаходилися в різних місцях: у Станіславі, Рівному та Кам'янці-Подільському. У Кам'янці також перебували М. Грушевський, Всеволод Голубович, В. Чехівський, І. Мазепа та інші «відставні» українські політики, які вирішили вплинути на політичні процеси і змусити Директорію рахуватися з їхнім баченням виходу із патової ситуації.

У розвиток вищезгаданих подій, 22 березня у Кам'янці-Подільському було утворено Комітет охорони республіки (КОР) під головуванням В. Чехівського. У відозві Комітету декларувалося, що КОР сформовано з метою тимчасового представництва центральної влади республіки для боротьби з можливими заворушеннями і дезорганізацією державного апарату. Першими практичними кроками Комітету були призначення комісарів до всіх міністерств і взяття під свій контроль війська, що перебувало в місті.

З огляду на необхідність захисту УНР від російського більшовизму визначалося за необхідне замість Директорії утворити Раду Республіки із 9 осіб. Цей тимчасовий орган мав

складатися із рівного представництва згаданих партій і в разі потреби міг залишати за собою назву «Директорія»⁹. Відозва КОРу відрізнялася від заяви соціалістичних партій (16 березня) тим, що в ній декларувалося трансформування УНР в УСРР (Лозовий В., 1993. С. 49).

Цей документ проголошував усунення демократичної республіки і закликав до «радянської форми» державності України. Якщо есери йшли на це відповідно до своїх програмових положень, то есдеки — з тактичних міркувань, через привабливість більшовицьких гасел на даному етапі. У разі успіху останні вбачали можливість поступового реформування радянської влади в демократичну республіку через загальне виборче право. Така інфантильна логіка демонструє ілюзорні прагнення частини українських політиків до реформування більшовицької влади.

Першочерговими завданнями Ради Республіки було звільнення території УНР від російських більшовиків, проведення адміністративно-територіальної реформи, утворення Рад селянсько-робітничих депутатів і, нарешті, скликання Конгресу Рад. Виконавча влада покладалася на Раду народних уповноважених, військова — на Головну військову раду з правами Верховного Головнокомандування. Політика згаданих партій мала базуватися на зміцненні самостійності України, трудовому принципі та переході від капіталізму до соціалізму. Всі ці заходи мали набувати чинності і в ЗОУНР (Мазепа І., 1992. С. 23).

Екстремальність ситуації, що покликала до утворення КОРу, привернула до нього дуже різних політиків. Та якщо І. Мазепа вважав, що комітет ставить собі за мету ще раз вплинути на Директорію та відмовитися від орієнтації на Антанту (Мазепа І., 2003. С. 123), то П. Христюк був переконаний, що в разі відмови Директорії КОР повинен брати владу в свої руки (Христюк П., 1921. С. 113).

Члени Директорії Є. Петрушевич, О. Андрієвський та інші прихильники правої орієнтації збирали сили для ліквідації самозваного Комітету. За наказом П. Андрієвського, до Кам'янця було направлено військову частину на чолі з отаманом Хомодовським, який став військовим комендантом міста. 28 березня, вже після саморозпуску КОРу, Хомодовський заарештував членів Комітету і найбільш активних есерівських діячів.

Однак цей конфлікт за наказом С. Петлюри було залагоджено посередництвом Федора Швеця та А. Макаренка. Тоді ж, наприкінці березня, голова Директорії оголосив про утворення нового кабінету. Представники соціал-демократів та есерів виїхали до Рівного для консультацій з Директорією щодо його складу. Тому вже

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 1.

9 квітня на основі есдеківсько-есерівської коаліції постав уряд Бориса Мартоса. За деякими даними, Є. Петрушевич, П. Андрієвський та Ф. Швець взагалі нічого не знали про зміну уряду. Тільки пізніше Ф. Швець погодився з С. Петлюрою і підтримав його рішення¹⁰.

Віднайти спільний знаменник партіями, які ще два місяці тому займали досить різні позиції з головних питань внутрішньої та зовнішньої політики, було необхідною умовою подолання кризи в УНР.

Програмою уряду стала проголошена 12 квітня урядова декларація. У ній наголошувалося на прагненні УНР до замирення з ворожими силами — «польським панством» і російським «комуністичним більшовицьким військом» за умови невтручання їх у внутрішні справи республіки. Акцент тепер робився на зміцненні своєї армії та союзи із «селянами і робітниками, поставшими по той бік фронту»¹¹. Вперше з часу появи Директорії український уряд робив ставку на власні сили. Окрім того, «всякі переговори з чужими державами Народне Правительство заключатиме тільки на основі визначення ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи»¹².

У внутрішній політиці новий уряд прагнув до зміцнення демократичного ладу. Тут простежувалося чітко виражене намагання організувати на місцях робітничо-селянські трудові ради «для контролю над діяльністю місцевих властей»¹³. Це було значною поступкою есерам і незалежним есдекам з боку ЦК УСДРП, за якою простежувалася головна мета — створити єдиний внутрішній фронт. Ця ж декларація підтверджувала, що селянам передається без викупу поміщицька земля. Гарантом таких перетворень мала стати держава. За свідченням І. Мазепи, після одного з перших засідань новосформованого уряду С. Петлюра та Б. Мартос дійшли висновку, що це перший український уряд, який обговорює плани своєї роботи (Мазепа І., 1992. С. 28).

Відсутність правових норм, які регулювали б відносини між Директорією і партіями, але водночас глибоке розуміння їх необхідності призвели до укладення джентльменської угоди про розмежування повноважень. Принципово було узгоджено те, що Директорія мала затверджувати закони лише після їх ухвалення урядом, а члени Директорії зобов'язані видавати розпорядження тільки через міністерства. Однак згодом ця домовленість порушувалася.

Визначення негласних «правил гри» цим не обмежилось. Зміна курсу призвела до чергової

угоди щодо зміни складу Директорії. Як стверджує І. Мазепа, «згідно з Рівненською умовою Директорія мала надалі складатися із Петлюри, Макаренка і по одному представникові від Галичини і партій с.-д. і с.-р.» (Мазепа І., 1992. С. 28).

Потреба у зміні персонального складу Директорії виникла майже від самого початку діяльності цього органу. Відсутність серед членів Директорії політичної єдності щодо методів подальшого розвитку УНР не була таємницею ні для армії, ні для населення. З огляду на постійні екстремальні умови діяльності вищих органів влади УНР факт затвердження кандидатур Трудовим конгресом мало брався до уваги. «В різні моменти есери до складу Директорії висували кандидатури Аркадія Степаненка і Дмитра Одрини, а с.-д. — Д. Антоновича, Андрія Ливицького та ін. Але до конкретних рішень ні разу не доходило. Кандидати були або невідповідні, або потрібні для праці в уряді, або деякі з них знаходилися за кордоном і не було надії на скорий поворот їх на Україну» (Мазепа І., 1992. С. 29). Окрім цього, С. Петлюрі потрібно було зберегти своє керівне становище в армії та державі. А з появою нових людей ситуація могла б вийти з-під контролю Головного Отамана.

Зміцнив становище С. Петлюри вихід зі складу Директорії П. Андрієвського та Є. Петрушевича у травні-червні 1919 р. Під різними приводами, але через ті ж самі причини — прихід до влади соціалістичних партій, зміну політичного курсу та неспроможність вплинути на нього — ці державні діячі переходять до табору опозиції. Формальний привід П. Андрієвського — незгода з методами С. Петлюри щодо призначення нового уряду. П. Андрієвський звинуватив уряд у некомпетентності та корумпованості окремих його членів. Відмову від праці в уряді деяких колишніх урядовців — державного секретаря М. Корчинського та «державного контролера» Дмитра Симоніва — він пояснює якраз цим фактором¹⁴. 22 квітня Д. Симонів у заяві до Директорії про відставку звинуватив міністра земельних справ Олександра Ковалевського у розтраті 5 млн карбованців, а в. о. міністра військових справ Григорія Сиротенка — у дилетантстві¹⁵. П. Андрієвський дорікав С. Петлюрі за одноосібне рішення, яким той призначив лівий уряд за згодою одного лише А. Макаренка¹⁶. Також П. Андрієвський дорікає С. Петлюрі просоціалістичною орієнтацією і нехтуванням правовими нормами в державному житті¹⁷.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33.

¹¹ Там само. Арк. 10.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк. 10–10 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 33.

¹⁵ Там само. Арк. 8 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 33.

¹⁷ Там само. Арк. 33–34.

Вказуючи на протиправні дії С. Петлюри, він говорить про каральні органи Директорії та осіб, які є безпосередніми порушниками прав людини. «Першим кроком кабінету Мартоса було утворення чрезвычайки на чолі з товаришем Міністра Няньчуром, котра негайно перекинулася із Рівного на Галичину, щоб там ловити українську інтелігенцію, котра не співчуває урядові... При Вашому (С. Петлюри. — *Авт.*) штабі була і є чрезвычайка на чолі з Чеботарьовим, котра Вашим іменем творить розправу над неповинними людьми»¹⁸. Як приклад наводяться факти арешту С. Остапенка, К. Мацієвича, М. Шаповала та ін.

Однак чи не найбільшим злочином П. Андрієвський вважає обшук власного помешкання, замовчуючи свою участь в антидержавних діях. У згаданому листі П. Андрієвський оцінює дії Директорії як «маленький державний переворот» і виступає проти того, що хтось, окрім Трудового конгресу, може позбавити його прав члена Директорії. «Мене не послухали, Кабінет Мартоса створили виключно з есерів та есдеків, та ще й самих невдалих, це примусило мене де-факто не брати участі в роботі Директорії, бо не міг я підписуватись і відповідати за те, співтворцем чого я не був»¹⁹.

Це зізнання було вдало використане керівництвом УНР. 13 травня 1919 р. постановою Директорії за підписами С. Петлюри, Ф. Швеця та А. Макаренка було ухвалено вважати П. Андрієвського «вибувшим» з її складу²⁰. На думку Андрія Яковліва, яку він висловлює у полеміці з М. Шаповалом, «...Андрієвський відмовився від праці і відповідальності, тим самим він позбавив себе прав і титула, себто вийшов з Директорії. Андрієвський сам по своїй волі odmовився від обов'язків і позбавив себе прав» (Яковлів А., 1964. С. 43). На тому ж засіданні було прийнято постанову про те, що рішення Директорії надалі будуть чинними у разі скріплення їх підписом голови Директорії²¹.

Є. Петрушевич фактично вийшов зі складу Директорії після того, як 9 червня 1919 р. Державним секретаріатом його було проголошено диктатором ЗОУНР. І навіть пізніше, після переходу галицького уряду й армії за Збруч, коли С. Петлюра та Є. Петрушевич знову дійшли порозуміння, останній брав участь у засіданнях Директорії та уряду УНР вже не як член Директорії, а лише як лідер ЗОУНР. Щоправда, стосовно Є. Петрушевича ніхто спеціального рішення не ухвалював, однак і Директорія, і він сам вважали, що його вихід зі складу Директорії

стався 9 червня. Є. Петрушевич остаточно втратив вплив на Директорію 16 листопада 1919 р., коли виїхав із залишками свого уряду з Кам'янець-Подільського до Відня (Огієнко І., 1968. С. 19).

Події, що розгорталися у кам'янецьку добу, призвели до повільної трансформації режиму Директорії. Першим таким кроком були часткові зміни в уряді Б. Мартоса. Передував їм перехід уряду ЗОУНР та УГА на територію, підконтрольну УНР. Сам прихід галичан, незважаючи на його вимушеність, був дуже важливим для Директорії — він зупинив наступ більшовиків і практично подвоїв чисельність армії. Разом з тим він подвоїв і кількість проблем.

Співпраця між урядовими структурами УНР та ЗОУНР розпочалася після проголошення Акту Злуки (особливо під час урядування С. Остапенка). Однак слід розуміти, що це були досить різні інституції. Уряд ЗОУНР репрезентував правий політичний спектр, до якого місцеві соціалісти перебували в опозиції. На Наддніпрянщині все було з точністю до навпаки. Ситуація ускладнювалася ще й тому, що Директорія не визнавала диктаторство Є. Петрушевича. Для співпраці із Західною областю було утворено спеціальне міністерство на чолі із Семеном Вітиком. Цей політичний діяч, лідер галицьких соціал-демократів, мав більший авторитет на Наддніпрянщині, де він фактично виконував обов'язки голови Трудового конгресу, ніж на Галичині. Згідно з прийнятим законом, через це міністерство мали здійснюватися всі урядові контакти із ЗОУНР.

На практиці все складалося інакше. Промовистим є прецедент, який стався ще навесні 1919 р. На засіданні уряду УНР 28 березня голова Ради державних секретарів Ізидір Голубович на достатньо високих тонах небезпідставно звинуватив деяких урядовців УНР у недостовірній інформації про діяльність і становище уряду ЗОУНР.

Не названі ним високопоставлені наддніпрянські чиновники говорили про можливий арешт державних секретарів і заміну їх більш лояльними²² (малися на увазі соціалісти. — *Авт.*). Цей факт серйозно зашкодив роботі Державного секретаріату як у моральному плані, так і в практичному: було зірвано переговори про постачання УГА з однією із європейських компаній.

Однак не враховувати реальні політичні та військові сили об'єднаних правих стало неможливо. Після прийняття Директорією умов лівих — створення трудових рад — праві чинили тиск на уряд з вимогою їх ліквідації. Консультації Б. Мартоса як з правими, так і з лівими до конкретних результатів не привели. Есери не йшли на проголошення загального виборчого права, а представники ЗОУНР і опозиція, яка об'єдналася в Український національно-демократичний союз,

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1429. Арк. 34.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3809. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 33.

²⁰ Постанова Директорії УНР. *Вістник державних законів УНР*. 1919. Вип. 29. С. 3.

²¹ ЦДАВО України. ф. 3696. Оп. 2. Спр. 405. Арк. 136.

²² ЦДІА у м. Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1–2.

критикували уряд за непоступливість. Окрім того, існувала можливість нової спроби правого перевороту. «Уперто кружляли слухи, що на пропозицію декого з наших правих Петрушевич мав зробити державний переворот. На одному із засідань ради міністрів прем'єр Мартос напівжартом радив міністрам не ночувати дома» (Мазепа І., 1992. С. 47). За таких умов есдеки поставили есерам ультиматум — погодитися на «принцип парламентаризму» і дати згоду на введення представників правих партій до уряду. Есери погодилися.

Паралельно з політичною опозицією і майже з ідентичними вимогами виступили українські земці. Вони вимагали «реконструкції уряду...суто демократичними колами», уряд мав «відкинути всякі радикально-большевицькі лозунги» і «скликати парламент на основі загального виборчого права», «необхідності самого тісного контакту в роботі представників влади обох частин України»²³.

Усі ці виступи спонукали уряд внести зміни до рівненської платформи і проголосити Декларацією від 12 серпня 1919 р. намір скликати парламент та об'єднати всі демократичні сили: «Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного й пропорціонального виборчого права» (Мазепа І., 2003. С. 242). Однак ухвалення цього надважливого документа не усунуло усіх причин урядової кризи. Несприйняття багатьма політичними силами Б. Мартоса на посту прем'єра, підсилене конфліктом уряду з Директорією, призвело до його відставки²⁴.

Зважаючи на невдоволення Б. Мартосом і правих, і есерів, 27 серпня його замінив І. Мазепа. Разом з тим до уряду був запрошений і Іван Огієнко (Іванис В., 1991. С. 112–113), що само по собі на певний час також покращило взаємини наддніпрянців і наддністрянців. Урядова Декларація засвідчила кардинальну зміну політики: відхід від «трудового принципу» (різновиду більшовизму) до загального виборчого права. Цей крок часто не береться до уваги дослідниками, але він засвідчує зміну ціннісних орієнтирів, які сповідувала демократична Європа. Це важливе положення обстоювалося урядами УНР і у 1919–1920 рр., і на еміграції.

Однак дуалізм влади тривав і надалі, ставши одним з чинників листопадової катастрофи 1919 р. Опинившись перед проблемою втрати держави і території, керівництво УНР дійшло висновку про доцільність перебування членів

Директорії Ф. Швеця та А. Макаренка за кордоном. Їм надавалися формально широкі повноваження: брати участь у міжнародних урядових конференціях, стверджувати всі військові й економічні угоди, укладені посадовими особами УНР в межах своїх повноважень, контролювати діяльність усіх урядових інституцій та окремих осіб, які перебувають за кордоном за дорученням уряду. Однак фактично це була добровільна відставка.

У документі також зазначалося, що «у випадку припинення фізичного існування Верховного уряду УНР на території України, вживати всіх заходів для збереження державного майна і коштів УНР за кордоном, для чого заключати і підписувати відповідні акти від імені УНР»²⁵. Постанову підписали голова Директорії С. Петлюра, голова уряду І. Мазепа та державний секретар Леонтій Шрамченко 15 листопада 1919 р.

Того ж дня було прийнято іншу постанову Директорії, яка робила С. Петлюру одноосібним лідером УНР: «На час відсутности на території Української Народної Республіки членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця Верховне Керування Справами Республіки покладається на Голову Директорії п. Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів»²⁶.

На думку А. Яковліва, «постановою 15 листопада 1919 року Директорія оформила порядок законодавства, який не був означений Трудовим Конгресом (в арт. 3-му закону 28 січня було сказано лише, що Директорія має... “видавати закони”), але який було встановлено *via facti*, а саме: закони й постанови виготовляла й ухвалювала Рада Нар[одних] Міністрів, а затверджувала іменем У.Н.Р. Директорія» (Яковлів А., 1964. С. 45–46). Таким чином, цим документом Директорія розвинула і удосконалила механізм ухвалення законів у Республіці.

Згадана постанова і далі удосконалювала закон Трудового Конгресу, частково передбачаючи механізм заміщення вищої державної посади у країні. У постанові йшлося про те, що на випадок смерті голови Директорії його обов'язки повинні виконувати інші члени Директорії до обрання «представництва від українського народу»²⁷.

1919 р. завершився для української влади втраченою практично усієї території, ліквідацією ЗОУНР, значної частини армії та підготовкою контроверсійного союзу з Польщею, який ще на рік продовжив збройну боротьбу за самостійну УНР. С. Петлюра згодом також писав про

²³ Відбулася нарада земства. *Україна*. 1919. 13 серпня.

²⁴ Димісія Голови Ради Народніх Міністрів. *Україна*. 1919. 16 серпня.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 45.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

своє бачення української визвольної боротьби, зокрема періоду Директорії. «Я прийшов до керуючої ролі в проводі української політики пізно, тоді, коли не можна було направити пороблених іншими блудів і недоглядів... Для мене, як для реального політика, який базує свою діяльність на підрахункові дійсних сил, як своїх, так і ворожих, було вже ясно в кінці 1918 року, що ми свою справу на деякий час програли» (Петлюра С., 1993. С. 329).

Отже, головним завданням Директорії при її створенні були демонтаж гетьманського режиму та встановлення республіканської форми устрою. Директорії вдалося перевиконати початковий план — вона легітимізувала свою владу і стала головною державною інституцією. Разом з тим політична практика показала неефективність цього колективного державного органу і вже з листопада 1919 р. Директорію репрезентував лише її голова — С. Петлюра.

Представницький законодавчий орган був відсутній, а голова Директорії фактично виконував функції авторитарного лідера: його повноваження зростали із зменшенням кількісного складу Директорії. Феномен С. Петлюри полягає в тому, що він ступив на найвищий щабель державної ієрархії УНР, не прагнучи диктаторських повноважень.

Система державного правління Директорії трансформувалася із соціалістичних «трудових рад» в авторитарне правління з ознаками перетворення його в президентську республіку. Попри задекларованість «трудового принципу» чи принципу загального виборчого права визначальними завжди залишалися авторитарні методи правління. Постійні запобіжні заходи і дії диктували відповідні воєнному часу методи державного правління Директорії і не давали можливості створити сталу, задекларовану в програмних документах систему.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія. *Сучасність*. 1997. Ч. 6. С. 55–64.
- Виниченко В. Відродження нації. Київ: Політвидав України, 1990. Ч. III. 537 с.
- Гай-Нижник П. Утворення Директорії УНР та формування її військових підрозділів під час антигетьманського заколоту (листопад–грудень 1918 р.). *Гілея: науковий вісник*, 2020. № 5 (156). С. 12–33.
- Іванис В. Симон Петлюра — Президент України. Дрогобич: Бескид, 1991. 256 с.
- Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. Москва: Госполитиздат, 1949. 216 с.
- Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине в 1917–1922 гг. Москва: Госполитиздат, 1954. 656 с.
- Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. / пер с англ.; вступ. ст. [с. 5–23] и послесл. А.Д. Никонова. Москва, 1957. Т. 1. 658 с.
- Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки: дис. канд. іст. наук / Інститут історії України НАНУ. Київ, 1998. 192 с.
- Лозовий В. Комітет Охорони Республіки. *Матеріали 6-ї Всеукр. наук. конфер. з історії краєзнавства*. Луцьк, 1993. 49–50 с.
- Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 р.). *Збірник пам'яті Симона Петлюри*. Київ: МП Фенікс, 1992. С. 16–76.
- Мазепа І. Україна в огні та бурі революції / передмова та коментарі В. Яблонського. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
- Мусиенко В.В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (окт. 1917 г. — 1920 г.). Киев, 1986. 268 с.
- Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег: Волинь, 1968. 94 с.
- Петлюра С. Лист до Ю. Гуменюка. *Симон Петлюра. Статті*. Київ: Дніпро, 1993. 325–331 с.
- Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної директорії на Україні. Харків: ХДУ, 1962. 187 с.
- Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ: Либідь, 1999. 975 с.
- Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 343 с.
- Феденко П. Повстання нації. *Збірник пам'яті Симона Петлюри*. Київ: МП Фенікс, 1992. С. 75–106.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 р. Відень, 1921. Т. 3. 160 с.
- Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ: Альтерпрес, 2001. 160 с.
- Яблонський В. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: дис. канд. іст. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 184 с.

- Яковлів А. Основи конституції УНР. Нью-Йорк, 1964. 64 с.
- Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр. Спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і літера, 2003. 767 с.
- Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. Харків: Фоліо, 2010. 315 с.

REFERENCES

- Fedenko, P. (1992). Povstannia natsii [Uprising of the Nation]. *Zbirnyk pamiaty Symona Petliury*, Kyiv: MP Feniks [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. (2020). Utvorennia Dyrektorii UNR ta formuvannia yii viiskovykh pidrozdiliv pid chas antyhetmans'koho zakolotu (lystopad-hruden 1918 r.) [Establishment of the UNR Directory and the Formation of Its Military Units during the Anti-Hetmanian Putsch (November-December 1918)]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 156 (№5), Kyiv, 12–33 [in Ukrainian].
- Ivanys, V. (1991). Symon Petliura — Prezydent Ukrainy [Simon Petliura — President of Ukraine]. Drohobych: Beskyd [in Ukrainian].
- Khrystiuk, P. (1921). Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 r. [Notes and Materials on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1920]. Vol. 3 [in Ukrainian].
- Lozovyi, V. (1993). Komitet Okhorony Respubliky [Committee for the Protection of the Republic]. *Materialy 6-i Vseukr. nauk. konfer. z istorii kraieznavstva*, Lutsk [in Ukrainian].
- Mazepa, I. (1992). Tvorena derzhava (Borotba 1919 r.) [Created State (Struggle of 1919)]. *Zbirnyk pamiaty Symona Petliury*, Kyiv: MP Feniks [in Ukrainian].
- Mazepa, I. (2003). Ukraina v ohni ta buri revoliutsii. Peredm. ta koment. V. Yablonskoho [Ukraine in the Fire and Storm of the Revolution]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Ohienko, I. (1968). Riatuvannia Ukrainy. Na tiazhkii sluzhbi svoiemu narodovi [Saving Ukraine. In hard service to his people]. Vinnipeg: Volyn [in Ukrainian].
- Likholat, A. (1949). Razgrom burzhuažno-natsionalisticheskoi Direktorii na Ukraine [The Defeat of the Bourgeois-Nationalist Directorate in Ukraine]. Moscow, Gospolitizdat [in Russian].
- Likholat, A. (1954). Razgrom natsionalisticheskoi kontrrevoliutsii na Ukraine v 1917–1922 gg. [The Defeat of the Nationalist Counter-Revolution in Ukraine in 1917–1922]. Moscow, Gospolitizdat [in Russian].
- Lloid Dzordzh, D. (1957). Pravda o mirnykh dogovorakh [The Truth About Peace Treaties]. Vol.1, Moscow [in Russian].
- Lozovyi, V. (1997). Ahrarna polityka Dyrektorii UNR [Agrarian Policy of the UPR Directorate]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 68–76 [in Ukrainian].
- Lozovyi, V. (1998). Kamianetska doba Dyrektorii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky [Kamianetska Era of the Directorate of the Ukrainian People's Republic]. (*Candidate's thesis*), Kyiv [in Ukrainian].
- Musienko, V. (1986). Na zashchite zavoevanii Velikogo Oktiabria Kompartiiia Ukrainy vo glave borby trudiashchikhsia za ustanovlenie Sovetskoi vlasti i zashchitu ee zavoevanii (okt. 1917 g. — 1920 g.) [On the Defense of the Gains of the Great October Revolution: The Communist Party of Ukraine at the head of the struggle of the working people for the establishment of Soviet power and the defense of its gains (October 1917–1920)]. Kiev [in Russian].
- Petliura, S. (1993). Lyst do Yu. Humeniuka [Letter to Yu. Humeniuk]. *Symon Petliura. Statti*, Kyiv, Dnipro [in Ukrainian].
- Rybalka, I. (1962). Rozghrom burzhuažno-natsionalistychnoi dyrektorii na Ukraini [The Defeat of the Bourgeois-Nationalist Directorate in Ukraine]. Kharkiv: KhDU [in Ukrainian].
- Soldatenko, V. (1999). Ukrainska revoliutsiia: kontseptsiiia ta istoriografii (1918–1920 rr.) [Ukrainian Revolution: Concept and historiography]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Suprunenko, M. (1951). Ukraina v period inozemnoi voiennoi interventsii i hromadianskoi viiny [Ukraine during the Period of Foreign Military Intervention and Civil War]. Kyiv: Derzhpolityvydav URSS [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (1997). Symon Petliura i Dyrektoriiia [Simon Petliura and Directorate]. *Suchasnist*, 6, 55–64 [in Ukrainian].
- Vynychenko, V. (1990). Vidrozhennia natsii [Renaissance of the Nation]. Vol. 3, Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V. (2001). Vid vlady piatiokh do dyktatury odnogo. Istoryko-politychnyi analiz Dyrektorii UNR [From the Rule of Five to the Dictatorship of One. Historical and Political Analysis of the UPR Directorate]. Kyiv: Alterpres [in Ukrainian].
- Yablonskyi V.M. (1998). Dyrektoriiia UNR: Formuvannia zasad ukrainskoi derzhavnosti v 1918–1920 rr. [Directory of the National People's Republic of Ukraine: Formation of the foundations of Ukrainian statehood in 1918–1920]. (*Candidate's thesis*), Kyiv [in Ukrainian].

- Yakovliv, A. (1964). *Osnovy konstytutsii UNR* [Fundamentals of the Constitution of the Ukrainian People's Republic]. New-York, Hoverlia [in Ukrainian].
- Yanevskyi, D. (2003). *Politychni systemy Ukrainy 1917–1920 rr. Sproby tvorennia i prychny porazky* [Political Systems of Ukraine 1917–1920. Attempts to Create and Causes of Defeat.]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Yanevskyi, D. (2010). *Proekt «Ukraina», abo Krakh Symona Petliury* [Project «Ukraine», or the Collapse of Simon Petliura]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 05.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Суспільно-політичні умови діяльності літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр.

У статті розглядається розвиток української культури раннього тоталітарного періоду 1920-х рр. Утвердження режиму визначально впливало на культурну сферу загалом і на літературно-мистецьку діяльність зокрема. Наголошується, що політика українізації, хоча і прискорила розвиток української культури, проте не створила умов вільного розвитку, а була контрольованим більшовицькою партією процесом. Проблему розглянуто у трьох площинах: інтелігенція в ідеології більшовицької партії; новації державної політики більшовиків щодо літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр.; загальні способи і методи взяття під контроль більшовицьким режимом літераторів і митців.

Ключові слова: літературно-мистецька інтелігенція, 1920-ті рр., тоталітарний режим, Микола Хвильовий.

Social and Political Conditions for Intellectual's Literary-Art Activities in 1920s

This paper analyses the most important processes of Ukrainian culture development in early totalitarian period of 1920s. The fundamental approach for assessing this period was the fact that the formation of the totalitarian regime had the primary influence on the cultural in general and literary-art activities in particular and was transforming it in the way the regime saw the "cultural revolution".

The 1920s were marked as the period of the soviet policy against intellectuals. Same concerns the policy of "ukrainisation", despite it caused the acceleration of the Ukrainian culture development, in its essence has not created a freedom of development and was a controlled by bolsheviks' party process of the regime adaptation to the reality of national republics. Thus the analysis of a change in approaches to intellectuals and their role in society, which was living through the heavy transformations of forced character, is important aspect of totalitarian USSR regime development.

The subject matter of this paper is the analysis of social and political conditions for the literary and artistic intellectuals in 1920s in motion and analysis of the connections with the political processes in USSR.

Mass social oppression and social engineering are the aspects specific for the soviet regime. The issue of literary-art activities is analysed in three aspects: intellectuals in soviet ideology; state politics innovations against literary and artistic intellectuals in 1920s; general soviet approaches to conquering and controlling the Ukrainian literature and art representatives in the USSR. We have identified that social and political conditions had significant differences with the Russia and USSR in general. This was due to the fact that the national character of intellectuals was creating a tension between the center and republics. We explored the fact that the soviet policy against literary and artistic intellectuals had a non-linear character and had the peculiarities different to the general political processes.

Key words: literary and artistic intellectuals, 1920s, totalitarian regime, Mykola Khvyliovyi.

Соціальні трансформації та розвиток української культури більшовицького періоду у 1920-х рр. є складними та взаємопов'язаними. Засадничим підходом до оцінки цього часу є те,

що утвердження тоталітарного режиму визначально впливало на культурну сферу загалом і на літературно-мистецьку діяльність зокрема та трансформувало їх у потрібному для режиму спрямуванні «культурної революції». Водночас

впродовж 1920-х рр. відбувалися суттєві зміни і корективи більшовицької політики щодо інтелігенції. Так само і політика українізації хоча і прискорила розвиток української культури, проте не створила умов вільного розвитку, а була контрольованим більшовицькою партією процесом адаптації режиму до умов національних республік. Тому вивчення змін у політиці та підходах до інтелектуалів і їхньої ролі у суспільстві, яке переживало складні трансформації насильницького характеру, є важливим аспектом дослідження розвитку тоталітарного режиму в УСРР.

Найпершими об'єктивну картину діяльності української літературно-мистецької інтелігенції 1920-х рр. розкрили вчені української діаспори, які не були обтяжені ідеологічними стереотипами. Зокрема, Юрій Луцький у книзі «Літературна політика в радянській Україні 1917–1934», перевиданій в Україні у 2000 р., ґрунтовно висвітлив суперечливі процеси в цій царині у 1920–1930 рр. (Луцький Ю., 2000). Цінною є і вступна стаття Тамари Гундорової до даного видання, де вона дає цікаві концептуальні оцінки подій 1920-х рр. і називає літературу того часу «контрольованою літературою» (Гундорова Т., 2000). В аналогічному руслі написана й робота німецького вченого Йорга Баберовскі «Червоний терор. Історія сталінізму», де досліджуються також і соціокультурні зміни (Баберовскі Й., 2007). Становище літературно-мистецької інтелігенції згаданої доби стало предметом дослідження й вітчизняних вчених у період незалежності. Так, у роботі Т. Комаренко та М. Шипович «Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст.» показано трансформацію політики більшовицької партії щодо інтелектуалів (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999). Виваженими підходами до оцінки тематики вирізняються праці Лариси Якубової (Якубова Л., 2021) та Яни Примаченко (Якубова Л., Примаченко Я., 2016).

Метою статті є визначення основних підходів більшовицького режиму щодо залучення інтелігенції до суспільно-політичних перетворень та взяття під контроль владою літературно-мистецьких кіл радянської України.

Масове соціальне насилля і соціальна інженерія — це риси, притаманні більшовицькому режиму. Вважаємо, що продуктивним підходом у вивченні поставлених завдань буде розгляд не тільки становлення більшовицького режиму як тоталітарного (у такому випадку соціальні спільноти виглядають пасивними), але й активної ролі літературно-мистецької інтелігенції у взаємодії із владою. Проблема умов діяльності інтелектуалів розглянемо у трьох площинах: інтелігенція в ідеології більшовицької партії; новації державної політики більшовиків щодо літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр.; загальні способи та методи взяття під контроль

більшовицьким режимом літераторів і митців в УСРР.

1. Інтелігенція в ідеології більшовицької партії. Головним теоретиком і вищим авторитетом більшовицької партії вважався В. Ленін. Його підходи були визначальними. Степан Величенко слушно зауважив, що, на думку В. Леніна, відокремлення будь-якої території від Російської імперії має бути тимчасовим. В. Ленін відверто засуджував розмови про відокремлення робітників однієї нації (читай — російської) від робітників інших націй (маються на увазі ті, які входили до Російської імперії). Разом з тим він ніколи не стверджував, що така ж доля має чекати європейські імперії та їх заморські колонії (Величенко С., 2017. С. 87). Звідси випливало ставлення до української інтелігенції як супротивника, який очолював українське державотворення 1917–1921 рр.

Серед верхівки більшовиків на початок 1920-х рр. загалом не було єдності стосовно політики в умовах, коли частина інтелігенції емігрувала, а частина найчастіше була налаштована антибільшовицьки. Більшість рядових членів партії негативно ставилась до інтелектуалів загалом, але невелика, проте впливова частина «вождів» партії (Ленін, Бухарін, Троцький) усвідомлювала необхідність співробітництва зі «старою» інтелігенцією (Якубова Л., Примаченко Я., 2016. С. 292). Утім, останній підхід був вимушеним, бо не існувало інтелектуалів, які забезпечували б продукування і поширення більшовицької ідеології. За визначенням Л. Якубової, інтелігенція перетворилась на загрозу для режиму, оскільки «генерувала смислові альтернативи комуністичній доктрині...». Крім того, краще за решту більшовики «розуміли, на що здатне згуртоване угруповання однодумців, озброєних радикальною ідеологією» (Якубова Л. а, 2021. С. 548).

Неприязно ставився до інтелігенції й Ленін. Як передає сказані йому більшовицьким вождем слова художник Ю. Анненков: «Взагалі, до інтелігенції, як ви, напевне, знаєте, я великої симпатії не маю, і наш лозунг “ліквідувати неграмотність” зовсім не потрібно тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції». Цей лозунг потрібен лише для того, щоб кожен селянин чи робітник міг самостійно читати більшовицькі декрети, мета — вповні практична (Анненков Ю.П., 1991. С. 270).

Відповідно конфлікт з інтелігенцією був немінучим, особливо в національних республіках, які боролися за власну державність та були провідниками цієї боротьби і програли більшовикам. Це зіткнення було закладено намаганням більшовиків створити «нову людину», за вдалим висловом Й. Баберовскі, «для якої минуле життя більше нічого не означало» (Баберовскі Й., 2007. С. 78). Соціальна ж функція інтелігенції є протилежною. Фактично інтелігенція перетворилась

в Україні на одну з опозиційних груп. До того ж з нею було легше боротись режиму, оскільки вона перебувала на легальному становищі на відміну від лівих політичних груп анархістів, меншовиків та ін. Також духовна еліта, інтелектуали були небезпечні для більшовицького режиму, бо мали здатність критично мислити, аналізувати. Тому більшовики намагалися цю незначну кількісно, але суспільно важливу групу інтелектуалів маргіналізувати, а потім звести до стану пасивної більшості (Кантор Ю.З., 2013. С. 220). Тому більшовики застосовували насилля. Це була спроба модернізації із застосуванням соціальної інженерії. Утім, зауважимо, що цей процес мав окремі цикли, різні функції та кілька типів у різних сферах суспільного життя.

2. Новації державної політики щодо літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. Політика українізації, проголошена більшовицьким керівництвом у 1923 р. була вимушеним кроком. Оскільки енергія державного і культурного відродження в 1917–1921 рр. не могла бути зупинена миттєво, тоталітарний режим намагався використати її в літературно-мистецькій галузі на свою користь. Лариса Якубова дуже влучно назвала це явище «коренізація: дволикій Янус більшовицького інтернаціоналізму», і причиною запровадження українізації, на її думку, було те, що «десятки мільйонів людей, силоміць загнані в буденність комуністичного штурму, категорично відмовлялися втратити ще й самоусвідомлення, визначальним в якому на той час були релігійна та національна приналежність» (Якубова Л. 6, 2021. С. 500). Це усвідомлювали і найбільш прокомуністично налаштовані літературні критики. Так, В. Коряк писав, що українська інтелігенція «перебувала лише в лабетах дрібнобуржуазної націоналістичної ідеології, але, вже здекласована спролетаризована, вона мусила йти в прийоми до кляси переможця й вірно служити йому» (Лейтес О., Яшек М., 1928. Т. 2. С. 63-64). Політика українізації давала можливість компромісу, хоча б тимчасового.

Утім, варто враховувати ще одну обставину — із започаткуванням політики коренізації/українізації, партія змушена була дезавувати проголошену високопоставленим партійним функціонером Д. Лебедем теорію «двох культур», яка хоча і йшла в розріз з «партійною лінією», все ж відображала погляди значної частини партійної номенклатури УСРР. Українізація поєднувалась із нехтуванням української національної культури частиною комуністів, які були з Росії, та русифікованими. У їх розумінні комуніст — той, хто відмовився від української ідентичності.

Як слушно зазначає Т. Гундорова, у 1920-х рр. у культурній політиці більшовиків, з одного боку, була лєнінська теорія партійності і сталінська теорія «соціалістичної за змістом і національної

за формою літератури», а з іншого — формува-лася національно-культурна програма Миколи Скрипника, Олександра Шумського, Миколи Хвильового. Злиття літератури з політикою мало завданням не лише тенденційне виховання «нової людини», але й формування нового модусу буття літератури, так званої «пролетарської літератури» (Гундорова Т., 2000. С. 11). На нашу думку, можна вказати і ширше — «пролетарської культури». У цьому протиборстві та, вірогідно, взаємовпливі й слід розглядати особливості становища літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. Т. Гундорова стверджує: «Але у ХХ сторіччі естетика і влада, мистецькі й соціальні експерименти тісно, фатально переплелися. Гра літератури з політикою вилілася в соціально-політичний феномен т. зв. «контрольованої літератури» (виділено Т. Гундоровою. — Авт.)» (Гундорова Т., 2000. С. 12). Саме в умовах українізації формується в українських письменників і митців уявлення про можливість поєднання мистецтва і політики, свободи творчості і лінії партії, офіціозу і приватності, націоналізму і комунізму, авангарду і «пролетарської літератури». Т. Гундорова називає цю ілюзію найбільш трагічною за всю історію мистецтва (Гундорова Т., 2000. С. 16).

Помилковим вважаємо твердження про те, що терор не має стосунку до культури. Адже у 1920-х рр. і згодом терор справляв потужний вплив на культурний процес. І якщо цей час позначений революційним запалом літературно-мистецької інтелігенції, то це не дає нам права визначати подвійність процесів репресій та ентузіазму, оскільки тоді виокремлюється можливість суто позитивної оцінки ранньототалітарного періоду, що є хибною тезою. Особливо це стосується періоду реалізації більшовицької політики коренізації/українізації.

3. Взяття під контроль більшовицьким режимом українських гуманітаріїв (загальні способи та методи). Особлива роль в обґрунтуванні насилля і контролю інтелігенції, запровадженні відповідних механізмів належить В. Леніну. У вересні 1922 р., вже важко хворим, він викликав до себе керівника ОДПУ Ф. Дзержинського і дав директиви щодо інтелігенції. Після цього Дзержинський виклав у листі до заступника голови ДПУ Уншліхта план дій: всю інтелігенцію належало розділити на групи для обліку; всі відомості мали стікатись у спеціальний відділ ОДПУ по інтелігенції; на кожного інтелігента повинна бути заведена справа; відомості мали перевірятися із різних джерел. Задачею відповідного відділу мала бути не тільки висилка, але й внесення в їхні ряди розбрату та висунення тих, хто готовий був без обмовок підтримати радянську владу (Вьсылка, 2005. С. 24). Так стали можливими події в Росії та Україні з висилання з країни відомих

інтелектуалів, які отримали назву «філософський пароплав».

Загалом низький культурний рівень як членів партії, так і більшості її керівників давав змогу інтелігенції стояти осторонь і вводити в оману партійну верхівку. І тому партія ініціювала створення системи доносів і обліку всіх здатних мислити, а не лише інакодумців.

У травні 1921 р. ДПУ створило «цілком таємну» інструкцію про організацію Бюро сприяння Секретному відділу ОДПУ в усіх центральних, державних, громадських, кооперативних закладах і підприємствах, такі бюро організувалися також у вишах. До них залучались комуністи зі стажем не менше 3 років. Через окремих членів бюро було охоплено всю структуру закладу. «На весну 1923 р. каральні механізми боротьби з інакодумством, ініційовані, законодавчо розроблені і затверджені більшовицькою партією і втілювані з допомогою ВНК-ОДПУ, були повністю сформовані і тотально випробувані на практиці» (Кантор Ю.З., 2013. С. 225). Нейтралізація духовної еліти давала можливість безкарно маніпулювати масовою свідомістю, в чому влада і була успішною у наступні десятиліття.

Якщо із закінченням воєнного комунізму і червоного терору більшовицький режим лібералізував сферу економіки, то ідеологічна сфера навпаки зазнала ще більшого тиску. Намагання встановити тотальний контроль над літературно-мистецьким життям продовжилося і в часи непу.

Запровадження українізації та повернення з еміграції частини літераторів і митців більшовицький режим намагався використати для роз'єднання сил еміграції та покращення іміджу більшовизму у світі. Це можна також вважати одним із способів контролю процесів у літературно-мистецькому середовищі.

На нашу думку, влада, яка застосовує терор проти громадян власної країни в мирний час, виявляє власну нездатність управляти чи впливати на соціокультурні процеси, відмовляється від законних і гуманних способів вирішення проблем.

Більшовицький режим серед головних методів тиску на суспільство в різних галузях використовував збирання інформації і її облік. Те ж відбувалось і у сфері мистецькій. Так, Л. Троцький улітку 1922 р. запропонував матеріально і морально стимулювати молодих письменників (створити видання, де вони могли б друкуватись), поєднавши це з обліком при Головному цензурному управлінні в Москві та Петрограді. «Кожен поет повинен мати своє досьє, де зібрані біографічні свідчення про нього, його теперішні зв'язки літературні, політичні й т. ін. Дані повинні бути такими, щоб: а) вони могли орієнтувати цензуру при пропусканні відповідних творів; б) вони

могли допомогти орієнтові партійних літературних критиків у напрямку відповідних поетів, і в) щоб на підставі цих даних можна було приймати ті чи інші заходи матеріальної підтримки молодих письменників». Як метод впливу він пропонував «індивідуалізований» гонорар (Счастье литературы, 1997. С. 9–10). Такі організаційні матеріальні методи згодом суттєво вплинули на весь подальший розвиток літературно-мистецької сфери.

І в Україні згаданий журнал було створено. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1923 р. започатковано громадсько-політичний часопис «Червоний шлях». Але українські письменники не бажали співпрацювати з ним. Тому, як розповідав його головний редактор О. Шумський, вдалося Г. Хоткевича залучити до публікації, зацікавивши суттєвим гонораром. Після його публікації почали з'являтися твори П. Тичини та багатьох інших письменників і поетів (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 9).

Оскільки література і мистецтво, культура загалом, вважались тереном ідеології, тому і методи боротьби були ідеологічними. Постійне втручання партійно-радянського керівництва в художній процес підривало свободу творчості (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 3). До того ж цей контроль був спрямований не тільки на вплив на ідейну спрямованість творчості, її інструменталізацію та перетворення на пропагандистський засіб, але й на створення партійного та державного апарату для контролю над всіма складовими творчого процесу. Створення «нової інтелігенції» було також формою такого контролю.

14 грудня 1920 р. створено при НКО Головний політико-освітній комітет, завданням якого було здійснювати керівництво «в боротьбі з буржуазним мистецтвом, його теоріями, ідеологією і тенденціями та систематичний контроль над публічними його проявами і демонстрацією» (Культурне будівництво, 1959. С. 180). Також у червні 1922 р. при Головополітосвіті створені ще й Художній сектор та Вища художня рада, а згодом Науково-репертуарна комісія та Вища репертуарна рада, до яких входили комуністи. Логічно, що всі ці органи підпорядковувались Відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У (Агітпроп) (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 4–5). На думку Т. Гундорової, літературний процес, зосереджений на ідейності й організації, та «пролетаризація літератури» прикривали вбогість самої літературної творчості. І тому М. Зеров, С. Єфремов та інші вважали, що це більше «шумовиння», відсутність літературної освіти та усвідомлення кращих мистецьких зразків (Гундорова Т., 2000. С. 39).

Контроль здійснювався і опосередковано, як-от маніпуляція настроями в літературно-мистецьких угрупованнях, не даючи жодній

організації першості. Це підігрівало амбіції окремих груп, що вбачали в прихильності партії можливість гегемонії у цій сфері. «Фатальним було і штучне розмежування письменників на “пролетарських”, яким відкривалася “зелена вулиця”, і на “попутників”, перетворених офіційною критикою на об’єкт запідозрення в контрреволюції або саботажі» (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 23).

Ще одним засобом контролю літературно-мистецького життя було визначення в інтересах режиму дискурсу важливих для України тем. Зокрема, можна згадати ідеологічні маніпуляції навколо національних почуттів. Так, влада скористалася ім’ям і спадщиною Т.Г. Шевченка, «інтерпретувавши її стосовно свого розуміння класової боротьби й народної революції» (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 10–11).

Як і в інших галузях суспільно-політичного життя, тоталітарний режим практикував ще один спосіб контролю — публічне засвідчення лояльності до режиму. Політбюро ЦК КП(б)У брало активну участь у підготовці декларації української інтелігенції про визнання радянської влади. В окремій папці політбюро ЦК КП(б)У засвідчено «гібридний» характер впливу партійних органів. Так, на засіданні від 7 квітня 1924 р. було вказано на необхідність організації декларації інтелігенції, але вирішено «вважати недоцільним, щоби декларація носила певний комуністичний характер і ніяких нажимів в цьому сенсі не здійснювати»¹.

Ще одним напрямом контролю стала важлива для літераторів і митців сфера видання та продажу їхніх творів. Жорстко регламентувався продаж книг і книгорозподіл. Торгівля книжками дозволялась лише особам з довідкою про відсутність судимості за політичними мотивами. На межі 1922–1923 рр. заборонявся імпорту друкованих видань. На митницях запроваджувались контрольні пункти Головного управління у справах друку, створеного в середині 1922 р., які за списками вилучали продукцію². ДПУ також мала цензурний відділ та відділ військово-політичної цензури.

Особлива увага приділялась контролю над приватними видавництвами. У 1923 р. їх залишилось лише 5. Створене акціонерне товариство для «радянської літератури» «Гарт» базувалося на літературній праці однойменної спілки письменників. До середини 1920-х рр. М. Могилянський, А. Ніковський та інші, яких називали «внутрішні емігранти», контролювали видавництва «Рух», «Слово». Вони мали вплив і чинили пасивний

опір радянській владі, але врешті втратили свої позиції.

З 1925 р. посилювався тиск на українську інтелігенцію і літературно-мистецьку зокрема. Досягнення українізації, діяльність літературних організацій і спілок, літературна дискусія, що почалась, викликали дедалі більшу занепокоєність партійної верхівки. Ті обставини, які раніше допомагали розвитку, стали його гальмом. Так, підтримка О. Шумським М. Хвильового після виступу першого проти Л. Кагановича і звернення листом до Сталіна про недостатність поступу українізації і необхідність кадрових змін призвела до тиску і цькування письменників та митців, їх організацій.

Сталін вважав ідеї М. Хвильового «немарксистською спробою» відриву від російської культури. Зауважимо, що на пленумі ЦК КП(б)У у червні 1926 р. від О. Шумського вимагали визнання помилок і незгоди з позицією М. Хвильового. Але він відмовився і заявив, що письменник щирий комуніст і «культурний пролетар» (Гундорова Т., 2000. С. 53). Це мало наслідком усунення колишнього боротьбиста з посад і засудження партійним керівництвом за «ухил». У свою чергу, в 1927 р. під тиском партійних органів О. Досвітній, М. Хвильовий, М. Яловий змушені були опублікувати у «Вістях» каяття і визнати відходом від пролетарського інтернаціоналізму гасло орієнтації на «психологічну» Європу (Лейтес О., Яшек М., 1928. Т. 2. С. 205–206). Вони були виключені із ВАПЛІТЕ.

Водночас літературна дискусія 1925–1928 рр. свідчить про те, що партійним органам не вдалося ще взяти під повний контроль літературно-мистецьке середовище. Юрій Луцький назвав цю подію «останніми вільними дебатами» (Луцький Ю., 2000. С. 70). Але вона допомогла виявити немарксистські погляди у цій частині інтелігенції та зберегти вирішальне слово за партією у питаннях культурної політики.

Т. Комаренко і М. Шипович пропонують таку періодизацію еволюції політики більшовицької влади щодо літературно-мистецької інтелігенції в Україні: 1) 1920–1924 рр., коли в умовах розгортання непу та українізації розпочалося національно-культурне відродження, влада створила систему жорсткого політико-ідеологічного контролю над духовним життям України; 2) 1925–1928 рр. — час розквіту діяльності величезної кількості молодих талантів в літературі та мистецтві. Поряд із цим стрімко набирала силу лінія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», ярликманії, необ’єктивних ідеологічних звинувачень, використовуючи розпалену режимом ідеологічну боротьбу, вишукуючи серед творців українського ренесансу ідеологічно ненадійних союзників; 3) 1929–1930 рр. — нещадне

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2. Арк. 26.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1771. Арк. 5.

внищення інтелігенції (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 52–53).

Ми пропонуємо власну періодизацію:

1) 1921–1922 рр. — боротьба більшовиків з ідейними противниками режиму: висилка найбільш авторитетних та небезпечних для нього інтелігентів. Початок реорганізації системи освіти, зокрема вищої, для створення «нової» інтелігенції. А в Україні ще й розстріли та інші репресії активних учасників підпілля та повстанського руху. Взяття на облік всіх, хто був причетний до розбудови української держави чи війська. Встановлення контролю за видавничою діяльністю;

2) 1923–1924 рр. — початок українізації та розширення можливостей для діяльності літераторів та митців. Встановлення оперативного нагляду спецорганів за інтелігенцією. Опора на лояльну інтелігенцію.

3) 1925–1929 рр. — посилення репресій та тиску у зв'язку із закінченням відбудови та

необхідністю модернізації. Поступове придушення вільнодумства та виявлення таких вільнодумців у межах літературної дискусії 1925–1928 рр. Встановлення монополії Сталіна у партії призвело до перемоги його найбільш жорстоких підходів у питаннях соціокультурних трансформацій. Реорганізація і політико-ідеологічний тиск на всі галузі літературно-мистецького життя.

Таким чином для літературно-мистецької інтелігенції суспільно-політична ситуація в УСРР 1920-х рр. суттєво відрізнялась від ситуації в Росії і СРСР загалом. Її національний характер створював додаткову напругу у відносинах центру і республіки. Політика більшовицької партії щодо літературно-мистецької інтелігенції мала нелінійний характер, їй були притаманні особливі риси, відмінні від загальнополітичних процесів. Розуміння циклів (хвиль), функцій та типів соціального насилля дає можливість розкрити природу і сутність тоталітарного радянського режиму і сталінізму зокрема.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Анненков Ю.П. Владимир Ленин. *Дневник моих встреч. Цикл трагедий: в 2 т.* Т. 2. Москва, 1991. С. 253–283.
- Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. Київ: К.І.С., 2007. 248 с.
- Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925) / пер. з англ. С. Серяков, наук. ред. В. Склокін, С. Серяков. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 376 с.
- Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923. Москва, 2005. 544 с.
- Гундорова Т. Інтелектуальна дистопія Юрія Луцького. *Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934.* Київ: Гелікон, 2000. С. 9–16.
- Кантор Ю.З. «На каждого интеллигента должно быть дело». Методология борьбы с инакомыслием в первые годы советской власти. *История сталинизма: жизнь в терроре.* 2013. С. 218–225.
- Комаренко Т.О., Шипович М. А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». Київ: Інститут історії України, 1999. 63 с.
- Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр. 36. документів. Т. 1. (1917 — червень 1941 рр.). Київ, 1959.
- Лейтес О., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). Інститут Тараса Шевченка. [Харків]: Держвидав України, 1928. Т. 2. Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури. 440 с.
- Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ: Гелікон, 2000. 248 с.
- «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925–1938 гг. Документы / сост. Д. Бабиченко. Москва, 1997. 335 с.
- Якубова Л. а) «Національна за формою, соціалістична за змістом»: українська культура в лабетах більшовицької ідеології. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.:* у 3 кн. Кн. 1: Україна і українці в 1917–1939 рр. / НАН України, Інститут історії України. Київ: ТОВ «Кліо», 2021. С. 547–573.
- Якубова Л. б) Національне питання: більшовицькі рецепти. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.:* у 3 кн. Кн. 1: Україна і українці в 1917–1939 рр. / НАН України, Інститут історії України. Київ: ТОВ «Кліо», 2021. С. 500–546.
- Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

REFERENCES

- Annenkov, Yu. (1991). Vladimir Lenin, *People and Portraits. A Tragic Cycle*, 2, pp. 253–283, Moscow, Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- Baberovski, Y. (2007). *Chervonyi teror. Istoriia stalinizmu*. Kyiv: K.I.S, 248 p. [in Ukrainian].
- Hundorova, T. (2000). Intelektualna dystopiia Yuriia Lutsokho. *Lutskiy Yu. Literary Politics in the Soviet Ukraine. 1917-1934*, pp. 9–16. Kyiv: «Helikon» [in Ukrainian].
- Kantor, Yu. Z. (2013). «Na kazhdogo intelligenta dolzhno byt delo». Metodologiya borby s inakomisliem v pervyie gody sovetsoi vlasti. *Istoriia stalinizma: zhizn v terrore*, pp. 218–225, Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Komarenko, T. O., & Shypovych, M. A. (1999). *Vlada i literaturno-mystetska intelihentsiia radianskoi Ukrainy: 20-ti roky XX st.*, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. Vazhlyvi rishennia Komunistychnoi partii i Radianskoho uriadu. 1917-1959 rr.*, zbirnyk dokumentiv, Vol. 1, (1917–cherven 1941 rr.), Kyiv [in Ukrainian].
- Leites, O., & Yashek, M. (1928). *Desiat rokiv ukrainskoi literatury (1917–1927)*. Vol. 2, Orhanizatsiini ta ideolohichni shliakhy ukrainskoi radianskoi literatury, [Kharkiv]: Instytut Tarasa Shevchenka, Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- Lutskiy, Yu. (2000). *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917-1934*. Kyiv: «Helikon» [in Ukrainian].
- Babichenko, D. (comp.) (1997). «Schastie literatury». *Gosudarstvo i pisateli. 1925-1938 gg. Dokumenty*. Moscow [in Russian].
- Velychenko, S. (2017). *Imperializm i natsionalizm po-chervonomu: ukrainska marksystska krytyka rosiiskoho komunistychnoho panuvannia v Ukraini (1918–1925)*. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].
- Vysylka vmesto rastrela. Deportatsiia intelligentsii v dokumentakh VChK–GPU. 1921-1923*. (2005). Moscow [in Russian].
- Yakubova, L. a) (2021). «Natsionalna za formoiu, sotsialistychna za zmistom»: ukrainska kultura v labetakh bilshovytskoi ideolohii. *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina i ukraintsi v XX – na pochatku X st.*, Vol. 1, pp. 547–573, Kyiv: TOV «Clio» [in Ukrainian].
- Yakubova, L. b) (2021). Natsionalne pytannia: bilshovytski retsepty. *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina i ukraintsi v XX – na pochatku XX st.*, Vol. 1, pp. 500–546, Kyiv: TOV «Clio» [in Ukrainian].
- Yakubova, L., & Prymachenko, Ya. (2016). *V obnimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Дмитро КОЛОМІЄЦЬ,

студент-магістр
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Dmytro KOLOMIETS,

Master's Student of the Faculty
of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: dmytrokolomiets@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-3607-1689>

Житлово-комунальне господарство Києва в період німецько-радянської війни, за матеріалами окупаційної преси (вересень 1941 — вересень 1943 рр.)

Стаття присвячена висвітленню становища житлово-комунального господарства в Києві на сторінках окупаційних періодичних видань «Українське слово», «Нове українське слово», «Останні вісті». Окреслено стан житлового фонду та комунальної інфраструктури від вступу окупаційних військ до міста й до моменту згорання діяльності німецької адміністрації. Виявлено інформацію стосовно статистичних підрахунків руйнувань у Києві, діяльності з локалізації та ліквідації таких наслідків тощо. Простежуються пропагандистські штампи, викривлення та гіперболізація інформації стосовно стану справ міського житлово-комунального господарства.
Ключові слова: Київ, житлово-комунальне господарство, німецько-радянська війна, періодична преса, «Українське слово», «Нове українське слово», «Останні вісті».

Housing and Communal Services of Kyiv during the German-Soviet War Based on the Materials of the Occupation Press (September 1941 — September 1943)

The article is dedicated to the state of housing and communal services in Kyiv as covered in the periodicals «Ukrainske Slovo», «Nove Ukrainske Slovo» and «Ostanni Visti» during the period of German occupation. Analysis of the newspapers' materials made it possible to outline the state of the housing stock and communal infrastructure from the entry of the occupying forces into the city until the end of the German administration's activities. The newspapers' pages contain information on statistical calculations of the destruction in Kyiv, as well as activities related to the localization and elimination of these consequences. The materials reveal propaganda clichés, distortion, and exaggeration of information regarding the state of affairs in housing and communal services. For the mentioned aspect, it is possible to reflect the common and distinct features of German propaganda in the periodicals used in all the territories where it was active. This includes the use of "soft power" by the occupying press to instill new political beliefs, friendliness towards Germans in the population of Kyiv. In particular, appealing to the destruction of housing and critical infrastructure of the city by the Soviets. Attention to the materials of the occupation press and their objective evaluation not only allows for determining the degree of distortion of the information provided in the context of the historical time reviewed but also in comparison with the activity of such presses in the modern world. Russian occupation administrations currently use the full spectrum of mass media, including the press, to distort reality and conduct political propaganda on temporarily occupied territories in Ukraine. In many respects, the occupiers adhere to similar or identical forms of the fascist regime of reflecting non-existent reality, including issues related to housing and communal services destroyed or damaged by themselves in the territories they occupy.

Key words: Kyiv, housing and communal services, German-Soviet War, periodical press, «Ukrainske Slovo», «Nove Ukrainske Slovo», «Ostanni Visti».

Житлово-комунальна сфера є головною у забезпеченні якісного життя міського населення. Порухення Росією звичаїв війни під час повномасштабного військового вторгнення,

численні акти тероризму проти мирного населення України, зокрема у вигляді знищення критичної інфраструктури та житлового фонду, довели трагічність наслідків порушення роботи сталої системи функціонування комунального сектора.

Попри відмінну систему цінностей та пріоритетів 80 років тому, сфера комунального господарства відіграла для киян не менш значну роль, ніж сьогодні.

Детальним дослідженням стану справ в окупованому німцями Києві, зокрема у житловій сфері, присвячені праці Тетяни Заболотної (Заболотна Т., 2006; 2008). Опосередковано інформація з окупаційної періодики міститься у низці робіт, зокрема у згадках очевидців окупації (Кузнецов А., 1991). Підтвердити чи спростувати інформацію, що публікувалася в окупаційній періодики, дають змогу згадки свідків початку війни та боїв за місто (Стаценко А., 2020).

Метою статті є дослідження стану житлово-комунального господарства у захопленому під час німецько-радянської війни Києві на основі аналізу діяльності окупаційних органів влади та підконтрольного їм міського самоврядування за матеріалами міської періодики.

Реконструювати стан житлово-комунального господарства в тогочасному Києві дають змогу матеріали періодичної преси, що видавалася силами окупаційної адміністрації з вересня 1941 до вересня 1943 р. Зокрема, це газети «Українське слово», «Нове українське слово», «Останні вісті». Звіти, статистичні огляди, хроніки, оголошення, коментарі допомагають відстежити становище міського господарства з початку окупації міста до моменту, поки здійснення сталої діяльності окупаційних органів влади, зокрема підпорядкованого їм видавництва, не було припинене у зв'язку з наближенням до міста радянських військ.

Аналізуючи насамперед матеріальні, демографічні та фінансові втрати в роки війни, дослідники окремо розглядають аспекти руйнування міської забудови. Очевидною є значуща роль житлово-комунального господарства міста як першочергового у забезпеченні життєдіяльності міста, включно з житловим фондом, на долю якого припало найбільше руйнувань. За описом, проведеним новоствореною окупаційною адміністрацією, загальний обсяг житлових площ Києва складав 2483 тис. м², тобто 4252 садиби, до яких належали 8799 будинків¹. Це 80 % від загальної кількості, що складала 11 322 споруди². Перші підрахунки виявили, що від вибухів та пожеж було знищено близько 130 садиб, тобто 360 окремих будинків загальною площею 416 тис. м², з якої 250 тис. м² складала житлова³. Пізніше міською управою була опублікована єдина зведена міська

статистика, яка вказувала на руйнування 211 та пошкодження 87 садиб⁴.

У матеріалі не буде детально аналізуватися пропагандистська складова, попри факт прямого впливу такої на збільшення чи зменшення показників статистики тощо. Як виняток, аби отримати уявлення про масштаби можливих викривлень, звернемось до праць Тетяни Заболотної, яка в своїх дослідженнях виявила знищеними внаслідок пожеж 600 будинків загальною площею 1764 тис. м² (з неї житлової площі — 338 тис. м², нежитлових приміщень — 756 тис. м², підвалів — 380 тис. м²) (Заболотна Т., 2008. С. 111). Різниця вбачається й виходить далеко за межі поняття «статистична похибка», тому подану з періодики інформацію безперечно треба сприймати як таку, що потребує перевірки.

За матеріалами преси, вщент зруйнованими виявилися вулиці Хрещатик, Миколаївська (нині Архітектора Городецького), Прорізна, Мерінгівська (нині Заньковецької), Фундуклеївська (нині Богдана Хмельницького) та Думська площа (нині Майдан Незалежності)⁵. Пошкоджено забудову вулиць Ольгінської, Інститутської, Лютеранської, Пушкінської (нині Євгена Чикаленка)⁶. Більшість з ушкоджених будівель знаходилась у центральній частині міста, в Богданівському районі, перейменованому німцями з Ленінського (нині частина Шевченківського). Там нараховувалося більше 106 зруйнованих садиб⁷. Така зосередженість знищеного житлового фонду зумовлена його якістю. З 995 багатоповерхових будівель, тобто вище трьох поверхів, найбільша кількість знаходилась саме в Богданівському районі — 258⁸. Це були взірці київського зодчества, індивідуалізовані пам'ятки архітектурного мистецтва. Також слід розуміти, що попри евакуацію частини населення, велика кількість мешканців залишилась у своїх домівках. За приблизними оцінками управи, кількість киян, які не покинули місто, складала 423 тис. осіб⁹. У результаті мешканці центральної частини міста постраждали найбільше й втратили своє житло першими (Заболотна Т., 2006. С. 161). Це підтверджується й тим, що за жовтень 1941 р. саме Богданівська районна управа видала

¹ Житлова справа в Києві. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 6 трав. № 102. С. 4.

² У Міському житловому відділі. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 1 груд. № 280. С. 4.

³ Цифри, які нам слід пам'ятати. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 10 квіт. № 80. С. 4.

⁴ Житлова справа в Києві. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 6 трав. № 102. С. 4.

⁵ Цифри, які нам слід пам'ятати. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 10 квіт. № 80. С. 4.

⁶ Наслідки пожежі в Києві. *Українське слово (Київ)*. 1941. 21 жов. № 36. С. 4.

⁷ Як працюють районні управи. *Останні вісті (Київ)*. 1941. 17 лист. № 1. С. 5.

⁸ У Міському житловому відділі. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 1 груд. № 280. С. 4.

⁹ Населення міст. *Останні вісті (Київ)*. 1941. 8 груд. № 4. С. 5.

найбільшу кількість ордерів на переселення осіб, які втратили житло, — 4087¹⁰.

Підготовка до планомірного знищення інфраструктури Києва почалася за декілька тижнів до відступу радянських частин. Ілля Мощанський із цього приводу пише: «Одним из самых ответственных мероприятий по организации эвакуации Киева являлось обеспечение своевременного взрыва мостов через Днепр. Саперы 37-й армии при непосредственном участии командования 4-й дивизии НКВД закончили подготовку мостов к взрыву еще в первых числах сентября» (Мощанский И., 2008. С. 116–117). Логічним є припустити, що вказані підрозділи НКВС, за участю саперних частин РСЧА, також займалися підготовкою до знищення інших міських об'єктів. На це в них було від двох тижнів часу й значна кількість вибухонебезпечних ресурсів, які неможливо було евакуювати, але необхідно було використати, що загалом відповідало усталеній для радянського командування тактиці «випаленої землі». Обґрунтуванням для таких дій було й розуміння того, що німецька верхівка разом з низкою керівних структур вермахту буде розміщена саме в центрі міста.

На шостий день після початку німецької окупації в дію була приведена вибухівка на Хрещатику. Як згадується у пресі, першою запалала крамниця «Дитячий світ», що знаходилася на розі Прорізної та Хрещатику, в будинку 28/2¹¹. Другий та третій вибухи знищили готель «Спартак»¹² та кондитерську Абрикосова в будинках 30/1 та 27 відповідно (Кузнецов А., 1991. С. 55). Споруди для знищення були обрані не випадково. В «Дитячому світі» розміщувалась німецька жандармерія, де приймали радіоприймачі у киян, а в готелі «Спартак» — військова комендатура (Стаценко А., 2020. С. 616). У центрі міста зайнялась пожежа, що стрімко перекидалася на суміжні споруди. Дерев'яні перекриття у приміщеннях, легкозаймисті речовини на горищах та пошкоджена система водогону сприяли швидкому поширенню вогню. Щільні та компактні лінії забудови не були підготовлені до надзвичайних ситуацій такого рівня.

Необхідно згадати, що міська пожежна охорона станом на вересень 1941 р. була відсутня повністю. Повідомлялося лише про одну вцілілу пожежну машину¹³. У підсумку за п'ять днів вогонь знищив п'ять кінотеатрів, Театр юного глядача, Театр КОВО, Радіотеатр, Консерваторію, музичну школу, Центральний поштамт, будинок

міськради, два універмаги, п'ять ресторанів та кафе, цирк, міський ломбард, п'ять найбільших готелів («Континенталь», «Савой», «Грандотель» та ін.), центральну міську залізничну станцію (квиткові каси), Будинок архітектора та вчених, два пасажі, друкарню, восьму взуттєву фабрику, середню школу, понад 100 найкращих крамниць¹⁴. Щодо переліку готелів, два з п'яти, що не зазначені в періодичних матеріалах, ймовірно, відповідають готелям «Спартак» на Хрещатику та «Палас» на бульварі Шевченка. Окремі будинки зазнали пошкоджень ще задовго до пожежі, в результаті бойових дій. Таким був житловий будинок на Хрещатику, 56. В результаті влучення снаряду, вірогідно німецького, був зруйнований дах та пошкоджена цілісність будинку¹⁵.

Спроби продовжити пожежу, зруйнувати окремі споруди траплялися й у наступні дні. В ніч з 27 на 28 жовтня були спроби підпалів Житнього, Володимирського та Галицького базарів, 30 жовтня будівель на вулиці Олександрівській (нині це частина вулиць Михайла Грушевського, Петра Сагайдачного та Володимирського узвозу), зокрема й будівлі Верховної Ради¹⁶. Окремі пожежі спалахували й за побутових причин. 21 грудня пожежею було охоплено триповерховий будинок на вулиці Васильківській, що на Деміївці¹⁷. Причиною став перегрів труби опалення. Але відновлення пожежної інфраструктури, повернення до експлуатації водогонів, комплектування пожежних частин добровольцями дозволило прищвидшити ліквідацію осередків займань.

З початком 1942 р. районні управи провели аудит в територіальних межах своєї компетенції. Насамперед це було зроблено для підбиття статистики руйнувань та визначення стану споруд. Відповідно до висновків приймалося рішення про ремонт чи ліквідацію аварійних будівель¹⁸. Можливо простежити, що зі збільшенням відстані від центру, в приміських районах зокрема, стан збереженості житлового фонду був кращим. Наприклад, у Святошинському районі вказано фактичну наявність 240 садиб з 406 будинками, з яких лише вісім пошкоджені вибухами і не підлягають відбудові¹⁹.

Пошкодження об'єктів цивільного призначення продовжувалося і в контексті наступальних

¹⁴ Наслідки пожежі в Києві. *Українське слово (Київ)*. 1941. 21 жов. № 36. С. 4.

¹⁵ Історія одного будинку. *Українське слово (Київ)*. 1941. 30 лист. № 71. С. 4.

¹⁶ Хроніка пожежі. *Українське слово (Київ)*. 1941. 4 лист. № 48. С. 4.

¹⁷ Через порушення протипожежних заходів. *Нове українське слово (Київ)*. 1941. 21 груд. № 7. С. 4.

¹⁸ Про розбирання аварійних будинків. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 6 черв. № 128. С. 4.

¹⁹ Звіти районних управ. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 14 бер. № 58. С. 4.

дій радянських угруповань в 1943 р. Так, в ніч з 10 на 11 травня радянською авіацією було проведено бомбардування центральних районів міста²⁰. Завдяки дослідженням Дмитра Малакова, обґрунтованим документами Державного архіву Київської області, вдалося не лише визначити кількість жертв поіменно, але й фактичне місце їх проживання. Відповідно є можливість зрозуміти локальні межі руйнувань. Будинки № 11, 13, 15 та 17 на вулиці Ботанічній (нині Микільсько-Ботанічна) були майже зруйновані, будинки № 8, 10 та 12, що розташовувалися на протилежному боці, отримали значні пошкодження. В аварійному стані виявився будинок на вулиці Саксаганського, 62, пошкоджено забудову на Театральній, 1 (нині Лисенка)²¹. Хоча достеменно мета радянського рейду залишається невідомою, слід зазначити малоймовірність навмисного одноразового прицільного бомбардування житлових кварталів. Вказані вулиці знаходяться досить близько до стратегічного залізничного вузла міста, бомбардування якого було б достатньо логічним, але в контексті обставин та наявності розгорнутої німецької ППО не було здійснено коректно.

Власне, крім житлового фонду, в результаті підривної діяльності відступаючих радянських військ значно постраждали об'єкти критичної інфраструктури, складові сфери життєзабезпечення житлово-комунального господарства, які повинні були безперервно задовольняти потреби міста в електроенергії, водопостачанні та зв'язку. Аби відстежити долю окремих об'єктів інфраструктури та краще зрозуміти обсяги руйнувань, розглянемо газетні повідомлення про німецьку відбудову. За два тижні роботи німецької адміністрації в місті було частково відновлено роботу київської електростанції²². Хоч і не конкретизовано місцезнаходження об'єкта, вірогідно, що йдеться про КРЕС ім. Сталіна (нині переобладнана в ТЕЦ-2), найбільшу на той час, розташовану на Рибальському півострові (нині вулиця Електриків, 11). Також згадано про ремонт турбін на ЦЕС-1 (вулиця Андріївська, 19), електроенергія якої використовувалася для живлення міських трамвайних ліній²³. Загалом до кінця 1941 р. перевірено та відновлено 260 км кабелю, 340 трансформаторних кіосків, 2 підстанції²⁴.

²⁰ Над могилою жертв большевицького бандитизму. *Нове українське слово (Київ)*. 1943. 15 трав. № 113. С. 1.

²¹ Пам'яті киян, загиблих від бомб своїх. *День*. 2013. 25 квіт. № 76. С. 9.

²² Пущено в хід електровню. *Українське слово (Київ)*. 1941. 5 жов. № 23. С. 4.

²³ Як відновлюється господарство нашого міста. *Українське слово (Київ)*. 1941. 12 жов. № 29. С. 4.

²⁴ Київські електрики. *Нове українське слово (Київ)*. 1941. 31 груд. № 15. С. 4.

Паралельно проводилася робота з відновлення тепломереж та теплоелектроцентралей. Більше 175 будинків та 10 лікарень мали потребу в забезпеченні теплом²⁵, що спонукало до відновлення пошкодженої ТЕЦ-2 (нині переобладнана в СТ-1), розташованої на вулиці Жаданівського, 85 (нині Жилянська)²⁶. Реконструювалася головна магістраль міської тепломережі, що пролягала по вулицях Фундуклеївській, Тимофіївській (нині Михайла Коцюбинського), Саксаганського, Назарівській, Караваївській (наразі зникла)²⁷.

Інфраструктура міської системи водопостачання також була пошкоджена. За повідомленнями управи, першочергового відновлення потребували 48 артезіанських свердловин та 5 насосних станцій, які генерували до 120 тис. м³ води на добу. Найбільш пошкодженою виявилася Дніпровська водопровідна станція (нині вулиця Дніпровська, 1А)²⁸. Проте вирішити проблеми міського водопроводу та каналізації в бажаному обсязі не вдалося. Вже осінню 1942 р. припинилася подача води у внутрішню водопровідну мережу будинків, обмеживши користування ресурсом лише через водорозбірні крани у дворах²⁹. Був введений режим економії води, вказувалося на порушення роботи каналізації³⁰.

Наявною була проблема телефонного та радіозв'язку. В довоєнний час в Києві діяло 4 автоматичні телефонні станції, розраховані на 21 тис. абонентів. Відступаючи, радянські війська евакуювали апаратуру, розраховану на 15 тис. абонентів, іншу знищили або пошкодили. Відновлення потребувала й кабельна мережа, замінити необхідно було близько 3 тис. пар кабелю³¹. Був пошкоджений міський радіотрансляційний вузол, понівечена апаратура, вибухами та пожежею знищено рупори в центральній частині міста³².

З комунальної сфери необхідно виокремити питання міського сполучення. Зазнали пошкоджень та були знищені повністю мостові переходи через Дніпро, транспортні шляхопроводи в місті, трамвайні колії та троллейбусні контактні мережі, техніка.

²⁵ Коли буде теплоелектрострум. *Українське слово (Київ)*. 1941. 7 лист. № 51. С. 4.

²⁶ Теплоенергія для міста. *Українське слово (Київ)*. 1941. 21 жов. № 36. С. 4.

²⁷ Там само.

²⁸ Водогін працює нормально. *Українське слово (Київ)*. 1941. 30 жов. № 44. С. 4.

²⁹ Оголошення. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 18 серп. № 190. С. 4.

³⁰ Про шляхи столиці. *Нове українське слово (Київ)*. 1941. 19 груд. № 5. С. 3.

³¹ Телефонний зв'язок. *Українське слово (Київ)*. 1941. 28 жов. № 42. С. 4.

³² Говорить Київ. *Українське слово (Київ)*. 1941. 4 лист. № 48. С. 3.

Як вже було згадано, першочерговим завданням радянських військових угруповань було мінування саме мостових переходів через Дніпро. Загалом в періодичній пресі не конкретизується стан руйнувань окремих мостових переходів, надається лише суха статистика у вигляді руйнування 80 % поверхневої частини київських мостів³³. Але відомості про фактичний перелік та стратегічну цінність мостових переходів ми можемо отримати, ознайомившись з Доповіддю штабу Південно-Західного фронту про стан охорони та оборони переправ через р. Дніпро на 20 липня 1941 р. (Сборник боевых документов Великой Отечественной Войны. Вып. 38, 1959. С. 53–54). В тогочасних межах Києва розташовувалися наступні переправи: Петрівський залізничний міст (переправа № 6), міст Євгенії Бош та Русанівський міст (переправа № 7), понтонний міст на Передмостову слобідку (переправа № 8), наводницький міст (переправа № 9) та Дарницький залізничний міст (міст Аманда Струве) (переправа № 10)³⁴.

У результаті відступу радянських військ всі згадані переправи були знищені. В подальшому німцям вдалося відновити частину мостових переходів залізничного та цивільного призначення. Капітальної відбудови, враховуючи стратегічну важливість, зазнали Петровський та Дарницький залізничні мости, згадувані в газетах як Північний та Південний. Для їх відбудови німецькою адміністрацією було оголошено набір працездатного населення міста за різними робітничими спеціальностями³⁵. Пріоритетність таких робіт проявлялася й в тому, що на момент їх проведення для працівників міської залізниці не застосовувалося примусове відправлення на роботи в Німеччину. Мости цивільного призначення загалом були тимчасовими, у вигляді понтонних переправ³⁶. Хоча для встановлення більш стабільного сполучення з лівобережною частиною міста німцями був зведений низьководний міст Шарнгорста, що також більше виглядав як тимчасова укріплена переправа. Про його якість свідчить той факт, що вже до березня 1942 р. його було розібрано в результаті пошкоджень після весняного льодоплаву, а населенню запропоновано «на власну відповідальність» користуватися дорогою по льоду, або як виняток у визначені години Південним залізничним мостом³⁷. В самому місті також велось відновлення зруйнованих

шляхопроводів. Вказувалося на необхідність відбудови мостів на Повітрофлотському шосе та Теличці, Ковельського та Гаванського мостів на Житомирському шосе (нині частина Берестейського проспекту)³⁸.

Наступним питанням є знищення транспортного устаткування. На початок листопада 1941 р. транспортний ресурс міста був у скрутному становищі. Транспортний парк міста складав лише 40 машин³⁹. З 15 газогенераторних машин було відремонтовано 6, також до ладу доведено 5 автобусів⁴⁰. Восени, у вересні 1943 р. автопарк зріс до 213 машин, було відремонтовано низку автомастерень, шиноремонтний та акумуляторний заводи⁴¹. Частково відновлено тролейбусний рух від Караваївської площі (нині Льва Толстого) до Олександрівської та Пушкінської вулиць⁴².

Враховуючи масштаби, питання трамвайної мережі нами розглядається окремо. Передусім було відновлено роботу пошкоджених 1, 3, 4, 7, 11, 13 та 16 колій, заплановано відновлення 2 та 14 колій, кільцевих колій «А» та «Б»⁴³. Вже за місяць робіт відновлено рух на 45 км маршрутів. Як вказує хроніка, щодня трамвайне сполучення міста забезпечувало перевезення до 100 тис. пасажирів⁴⁴. Капітального ремонту зазнала колія на Бульварно-Кудрявській та заокруглення на Сінному базарі (нині Львівська площа). Після забезпечення енергопостачання був запланований пуск лівобережної трамвайної мережі в межах Слобідки (мається на увазі Микільська Слобідка), а також з Дарниці в Бровари. Окремо вказується на проблему відновлення маршрутів на Святошинському напрямі, адже крім пошкодженої колії було знищено шляхопроводи⁴⁵, про що вже згадувалось раніше. Через проблеми, пов'язані з пошкодженням обладнання електромереж, не одразу вдалося відновити роботу 18 колії, що поєднувала Печерськ та Телички з центром міста⁴⁶. Попри це обов'язково варто зазначити, що знищення й відновлення роботи трамвайних мереж здійснювалось обома сторонами конфлікту зовсім не заради унеможливлення переміщення цивільних осіб. Така транспортна

³⁸ Управління міських залізниць. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 6 січ. № 4. С. 4.

³⁹ Транспорт. *Українське слово (Київ)*. 1941. 8 лист. № 52. С. 4.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Міський транспорт. *Нове українське слово (Київ)*. 1943. 19 вер. № 221. С. 8.

⁴² Незабаром відновиться тролейбусний рух. *Українське слово (Київ)*. 1941. 22 жов. № 37. С. 4.

⁴³ Трамвайний рух відновлено. *Українське слово (Київ)*. 1941. 19 жов. № 35. С. 4.

⁴⁴ На міській залізниці. *Українське слово (Київ)*. 1941. 14 лист. № 57. С. 4.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Відновлення руху по 18 колії. *Українське слово (Київ)*. 1941. 6 груд. № 75. С. 4.

³³ На відбудові мостів. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 17 лют. № 37. С. 3.

³⁴ Там само.

³⁵ Відозва. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 4 лист. № 257. С. 4.

³⁶ В київській міській управі. *Українське слово (Київ)*. 1941. 12 груд. № 80. С. 4.

³⁷ Оголошення. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 19 бер. № 62. С. 3.

павутина, залишки якої ми можемо споглядати в Києві сьогодні, на той час являла собою мало не єдиний ефективний спосіб вантажних перевезень. Інакше необхідно було залучати вантажну військову техніку, що було доволі затратно. Тому в умовах, коли місто не могло забезпечити достатньо електроструму для цивільних та вантажних потреб одночасно, окупаційна адміністрація без роздумів тимчасово припиняла роботу цивільного трамвайного устаткування для вивільнення ресурсу вантажам⁴⁷. Обсяг таких перевезень сягав до 8000 тонно-кілометрів⁴⁸. Вантажні трамваї перевозили лісоматеріали, залізо для будівництва мостів та залізниць, вугілля для електростанцій, борошно, хліб, використовувалися у заходах санітарного очищення міста. Для стабільного постачання місцевого палива у вигляді торфу німецькою адміністрацією розпочато будівництво дев'ятикілометрової залізниці між Пущею-Водицею та Бучею, котра мала з'єднати

⁴⁷ Київський трамвай відзначає свій 50-річний ювілей (1832–1942). *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 17 трав. № 112. С. 4.

⁴⁸ Там само.

ЦЕС з Бучанською торфорозробкою⁴⁹. Для такого проєкту, котрий мав свою стратегічну цінність, було погоджено навіть будівництво мосту через річку Ірпінь.

Отже, окупаційна періодика значною мірою висвітлює життя міста під окупацією, зокрема у сфері ЖКГ, та дає змогу утворити загальне бачення стану справ у тогочасному Києві. В матеріалах присутні елементи пропаганди, односторонність, гіперболізація досягнень міської управи та окупаційної адміністрації. Найвні тенденції до викривлення інформації, що є характерним у контексті будь-якої війни та суттєво не відрізняє в прийомах обидві сторони тогочасного протистояння. Варто зазначити, що безпосереднє втручання в налагоджену роботу систем життєдіяльності міста, знищення житлового фонду, головних комунальних та транспортних вузлів зупинило міське життя, завдало невідновних втрат, спричинило хаос, жертвами якого стали не частини вермахту чи РСЧА, а насамперед пересічні кияни.

⁴⁹ Будівництво торфовозної залізниці. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 24 квіт. № 92. С. 4.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Заболотна Т.В. Житлова проблема в окупованому Києві. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 158–173.
- Заболотна Т.В. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941 р.). *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. Київ, 2008. № 11. С. 107–116.
- Кузнецов А.В. Бабий Яр. Роман-документ. Москва: Советский писатель — Олимп, 1991. 336 с.
- Моцанский И.Б. 1941. Битва за Киев. 7 июля — 26 сентября. Москва: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. 208 с.
- Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 38. Москва: Воениздат, 1959. 320 с.
- Стаценко А.П. «Киев бомбили...» Оборона столицы Советской Украины. Москва: Пятый Рим, 2020. 688 с.

REFERENCES

- Kuznietsov, A. V. (1991). *Babii Yar. Roman-dokument*. Moscow: Sovetskii pisatel — Olimp [in Russian].
- Moshchanskii, I. B. (2008). *1941. Bitva za Kiiev. 7 iulia — 26 sentiabria*. Moscow: Yauza, BTV-Kniha, Eksmo [in Russian].
- Sbornik boievvykh dokumentov Vielikoi Otiechiestviennoi voiny. Vyp. 38.* (1959). Moscow: Voienizdat [in Russian].
- Statsenko, A. P. (2020). «*Kiiev bombili...*». *Oborona stolitsy Sovietskoi Ukrainy*. Moscow: Piatyi Rim [in Russian].
- Zabolotna, T. V. (2006). Zhytlova problema v okupovanomu Kyievi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 158–173 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. V. (2008). Povsiakdenne zhyttia kyan v umovakh natsystskoi okupatsii (veresen – hruden 1941 r.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, pp. 107–116 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 21.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана САЛАТА,

завідувачка кафедри історичної
та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana SALATA,

Head of the Department of Historical
and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.salata@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції, відображена на сторінках окупаційного часопису «Українське слово»

У статті розкривається діяльність творчої інтелігенції в умовах окупованого нацистськими військами Києва через призму окупаційної періодики, зокрема часопису «Українське слово». Здійснено аналіз статей та повідомлень, представлених на сторінках часопису, архівних матеріалів і спогадів очевидців. Виявлено, що автори статей, опублікованих у часописі, не завжди відображали реальну дійсність, натомість показували події у пропагандистському аспекті під цензурним тиском окупаційної адміністрації. Показано, що представники творчих професій, зокрема актори, композитори, постановники та режисери, перебуваючи у складних умовах окупаційного режиму, допомагали населенню пережити нацистську окупацію, не втратити віру у перемогу.

Ключові слова: творча, мистецька інтелігенція, нацистський окупаційний режим, періодичні видання, стратегія виживання.

The Cultural and Educational Activities of the Ukrainian Intelligentsia Reflected on the Pages of the Occupation's «Ukrainske Slovo» (“Ukrainian Word”) Journal

The article reveals the activities of the creative intelligentsia in Kyiv occupied by Nazi troops in occupation periodicals, in particular the «Ukrainske Slovo» (“Ukrainian Word”). Methodologically, the author examines the activities of the intelligentsia in two aspects: their professional activities and educational activities aimed at supporting people and preserving their national traditions. The author emphasises the differences between the two groups of intellectuals in the same period. In specific historical conditions, representatives of this social group acted differently, depending on their goals and vision of the situation. Each group chose its own strategy of survival and self-realization in the extremely difficult conditions of wartime. The author also points out the relevance of studying this phenomenon for the preservation of the state idea of Ukraine. The articles and reports presented on the pages of the journal, archival materials and eyewitness accounts are analysed. It was found that the authors of the articles published in the journal did not always reflect the real reality, but instead showed events in a propagandistic way, often under the censorship of the Nazi occupation administration. Cultural centres created by representatives of the Ukrainian intelligentsia were used by the local occupation administration to propagandize the benefits of the German regime among the population. It is shown that representatives of creative professions, in particular actors, composers, producers, and musicians, living in difficult conditions of the occupation regime, helped the population survive the Nazi occupation without losing faith in victory. In the context of the Russian-Ukrainian war, it is extremely important to understand the role of the intelligentsia in the process of creating the Ukrainian state, its leading generating role.

Key words: creative, artistic intelligentsia, Nazi occupation regime, periodicals, survival strategy.

Період окупації території України німецькими військами у 1941–1944 рр. став часом

важкого випробування для народу. Частина населення була евакуйована у глиб Радянського Союзу, зокрема фахівці, яких потребував уряд для

виготовлення оборонної продукції. Чимало українців залишилось на окупованих гітлерівською армією територіях. Наразі у Києві значна частина мешканців мусила виживати у надзвичайно складних умовах. Серед інших у місті залишилась інтелігенція, представники якої до початку Другої світової війни займались творчою працею на культурній, науковій та освітній ниві.

В умовах нинішньої російсько-української війни з більшою силою постало питання ролі інтелігенції, зокрема, колаборації, поширення знань, культурних та моральних цінностей. А найголовніше — її роль у підтримці та піднятті духу власного народу. Від завершення Другої світової війни минуло майже 80 років, але значення консолідуючої ролі творчої інтелігенції в житті суспільства є актуальним і сьогодні.

Серед досліджень, здійснених українськими науковцями, маємо праці, де висвітлюється культурно-просвітницький аспект діяльності української інтелігенції в умовах нацистського окупаційного режиму. Зокрема, це роботи В. Гайдабури (Гайдабура В., 1998), В. Гінди (Гінда В., 2008), Л. Бідочи (Бідоча Л., 2007), Т. Заболотної (Заболотна Т.В. 2013), В. Шайкан (Шайкан В.О., 2005), М. Срібної (Срібна М.А., 2015). Проте життя і діяльність творчої інтелігенції показані переважно у контексті подій Другої світової війни, ми ж прагнемо подивитись на них через призму окупаційної преси, яка формувалась під тиском цензури німецької влади.

Мета статті — показати відображення діяльності інтелігенції, яка відчула супротив народу та підтримала його національний дух у складні часи окупаційного режиму, на сторінках часопису «Українське слово».

Збагнути умови, в яких здійснювали свою діяльність митці та науковці, нам допоможе періодика — окупаційні газети та часописи. Зокрема, цікавим, у цьому контексті є вивчення публікацій часопису «Українське слово», який видавався у Києві. Окремі твори, що друкувалися на сторінках цього часопису, були написані під впливом пропаганди, яка здійснювалася окупаційною владою. Але більшість із них випромінювала любов до Батьківщини, свого народу, це був відчайдушний крик душі, що виривався назовні попри на неймовірно складні умови.

Друк періодичних видань був одним із засобів запровадження політики Третього рейху на захоплених територіях. Міністерство народної освіти і пропаганди Німеччини спільно з Міністерством східних окупованих територій створювало необхідні умови для підготовки й видання таких засобів масової інформації. Кадровий склад для редакцій газет добирався з числа української інтелігенції, більшість якої залишилась на окупованій території з вірою у можливість створити й розбудувати нову власну державу.

На території Києва, як і на всій території рейхскомісаріату «Україна», періодичні видання перебували під пильним контролем завойовників. Незважаючи на жорстку цензуру окупаційної влади, на їх шпальтах дозволялося друкувати літературні доробки українських поетів та письменників рідною мовою, інформацію про діяльність просвіт та музеїв. Користуючись цим дозволом, інтелігенція, щоб хоч якось морально підтримати місцеве населення, постійно пропонувала редакціям газет і журналів свої твори. Досить часто редактори газет і часописів самостійно формували необхідні просвітницько-пропагандистські рубрики, присвячені ювілейним датам тих чи інших українських митців. Так, наприклад, в усіх без винятку періодичних виданнях на початку березня третя сторінка, іноді й усі чотири, були присвячені творчості видатних українських письменників, поетів та державних діячів.

З метою налагодження життя в окупованому місті співробітники Київської міської управи намагалася відновити роботу окремих культурних та просвітницьких осередків. Багато довелося працювати над тим, щоб відновити діяльність кінотеатрів, театрів, музеїв та інших культурно-просвітніх закладів. Забезпечення їх діяльності було досить важливим і для окупаційної влади. Ці культурні осередки місцева окупаційна адміністрація, як свого часу і радянська влада, планувала використовувати з метою пропаганди серед населення переваг німецького режиму.

Поступово, як свідчили статті та повідомлення на сторінках часопису «Українське слово», почалося відновлення наукового і культурного життя всього міста, зокрема спроби поновити діяльність Української академії наук (далі — УАН), Київського університету, Київського політехнічного інституту та інших закладів. Науковці, які вели науково-дослідну роботу в Музеї-архіві переходової доби, працювали також у цих навчальних і наукових установах. За даними, які наводить у своїй праці історик І. Верба, у Києві в цей час налічувалося 1139 науковців, серед них: 3 академики, 180 професорів, 253 доценти та ін. (Верба І., Самофалов М., 2007. С. 101–116).

Оцінюючи діяльність українських науковців, що перебували на окупованих німецькою армією територіях, необхідно зазначити, що частина з них залишилася в окупації свідомо, будучи щиро переконаними в тому, що тепер вони отримують можливість більш повноцінно реалізувати власний науковий потенціал на користь української науки. Такі переконання, на нашу думку, мали місце тому, що чимало з них, зокрема ті, хто працював у галузі суспільних наук, в період панування радянського режиму були репресовані або ж зазнали ідеологічних переслідувань.

Крім науковців та дослідників у Києві залишились актори та інші театральні діячі. Зі сторінок

газети¹, ми бачимо, що у місті розпочав свою діяльність музично-драматичний театр. У статті розповідається про те, що щодня до дирекції театру приходять багато артистів. Усі вони горять бажанням негайно розпочати роботу на сцені, віддати всю майстерність, хист на благо свого народу. Досить швидко укомплектувався чудовий енергійний перспективний колектив. До його складу увійшли досвідчені майстри української сцени К. Лучицька, Л. Сагатовський і М. Садовський, Р. Лісовський, Г. Кінський, група здібних молодих акторів, висококваліфікований симфонічний оркестр у складі 67 осіб та хор зі ста осіб².

Автор статті подає цю інформацію як бажання окупаційної влади відродити діяльність українських театрів. Насправді влада планувала використовувати театр як платформу для постійної пропаганди серед населення, зокрема серед інтелігенції, яка, на думку окремих представників нацистської влади, була ненадійною, і чекати на її підтримку навряд чи можна було. Щодо того, що «всі актори горіли бажанням» працювати на окупаційну владу, то тут великі сумніви, переважна більшість погоджувалась працювати у театрі, щоб вижити. Тут можна навести спогади Федора Пігідо-Правобережного про те, що голод, який почався у Києві взимку 1941–1942 рр., призвів до «пасивного» масового знищення населення, зокрема й інтелігенції, не лише у Харкові, але й у Києві. У таких умовах актори та освітяни змушені були шукати хоч якусь роботу, щоб вижити самим і зберегти родину (Пігідо-Правобережний Ф., 2002. С. 224).

Попри ідеологічний тиск та постійний контроль окупаційної адміністрації Київський державний музично-драматичний театр поставив перед колективом першочергове завдання запропонувати глядачеві високохудожні твори української та світової класики, а також кращі твори сучасної західноєвропейської драматургії; якнайактивніше сприяти відродженню українського національного мистецтва, творячи свій власний український театральний стиль, вільний від нищівного впливу російського та більшовицького. Колектив театру прагнув перетворитися на справжню творчу лабораторію нового покоління українських драматургів, згуртувавши їх навколо себе. У перший сформований репертуар увійшли такі п'єси, як «Богдан Хмельницький», «Про що тирса шелестіла», «Утоплена», «Катерина», «Вій», «Лимерівна», «Сорочинський ярмарок», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка

Полтавка» та ін. Останні чотири спектаклі були представлені у найближчі чотири дні³.

Актори колективів ансамблю Радіокомітету, ансамблю при Філармонії та капели «Думка» об'єдналися та створили Українську національну державну хорову капелу під керівництвом відомого диригента П. Гончарова. Під його управлінням капела підготувала репертуар для великого концерту з двадцяти українських національних пісень, більшість яких була заборонена більшовицькою владою. У неділю 19 жовтня відбувся перший концертний виступ нової капели з творів українських композиторів: «Чуєш, брате мій», «Живи, Україно», «Слава Україні»⁴.

Важливою стала участь інтелігенції міста у відновленні роботи 9 кінотеатрів, які залишились у місті після відходу радянських військ. Власними зусиллями було відремонтовано апаратуру для проєкції, переглянуто і перевірено електропроводку, налагоджено опалення⁵.

Поступово у Києві відкрився Київський міський театр ім. Т.Г. Шевченка. Його колектив одразу ж розпочав підготовку першої вистави «Титарівна» М. Кропивницького. Через деякий час репертуар збагатився п'єсами видатних українських класиків, як-от «Бондарівна» Карпенка-Карого, «Сватання па Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського, «Наталка Полтавка» Котляревського. Було взято в роботу п'єси «Сава Чалий», «Лісова пісня» Л. Українки, «Затоплений дзвін» Гауптмана. Наразі театр не обмежувався лише творами українських класиків. За мету ставили показати глядачеві ще цілу низку творів європейської драматургії. Враховуючи цензуру окупаційної влади, це були переважно твори німецьких драматургів. Крім того, при театрі існував театралізований жіночий хор під керівництвом К. Студинського, що мав у репертуарі 15 пісень українських композиторів, а також багатосольні номери. Театр планував поряд з виставами серйозних п'єс давати вечори українського водевілю та концерти, а також мав бажання виїжджати час від часу по селах та давати там вистави. Саме тому очевидним було те, що актори та композитори присвячували своє мистецтво насамперед українському народові⁶. Водночас театр перебував у досить важкому стані: приміщення, зокрема, зала, де відбувались репетиції, не опалювалися, актори не мали ідальні, театр взагалі не мав ніякої матеріальної бази. Проте колектив твердо переконаний,

³ Там само.

⁴ Створено Хорову капелу. *Українське слово*. № 34 від 18.10.1941. С. 4.

⁵ Відновлення роботи кінотеатрів. *Українське слово*. № 34 від 18.10.1941. С. 4.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 353. Арк. 100.

¹ У світі київський митців. *Українське слово*. № 22 від 03.10.1941. С. 3.

² У театрі імені Садовського. *Українське слово*. № 73 від 03.12.1941. С. 3.

що український народ, на користь якого працює театр, всілякими засобами допоможе йому вижити із цього скрутного становища⁷.

Не залишалась осторонь і налагоджувала свою роботу й столична опера. Тут йшла підготовка до початку нового сезону. Керівництво здійснювало велику організаційну роботу з добору творчого колективу, який міг би дати високохудожні вистави. Театр підготував прем'єру «Катерини» М. Аркаса та «Тараса Бульби» М. Лисенка. За спогадами киянки М. Гурської, опера діяла нерегулярно у зв'язку з епідемією висипного тифу. Найбільше їй запам'яталися опери «Травнева ніч» та «Мадам Баттерфляй»⁸ (Гурська М.). А зі спогадів І. Хорошунової ми дізнаємося, що у київській опері демонстрували «Травіату», «Корнелівські дзвони», «Кармен» та балет «Коппелія». Вона відзначила, що всі вистави в опері йшли українською мовою (Хорошунова І. 1942, 1943). Оскільки серед глядацької аудиторії була значна частина нацистського офіцера, керівництву театру необхідно було ставити класичні західноєвропейські, переважно німецькі твори⁹. Уже 27 листопада в оперному театрі відбувся концерт, який показав добрі наслідки великої підготовчої роботи всього колективу театру. У програмі була кантата М. Лисенка «Б'ють пороги» з оркестром, уривки з балету різних опер, картина опери «Аїда». Виступали соло талановиті актори Г. Безпалова, А. Мартиненко та ін.¹⁰

Варто зазначити, що редакція газети «Українське слово» не лише систематично висвітлювала питання, пов'язані з діяльністю інтелігенції, але й, як уже зазначалося вище, ювілеї відомих українських діячів та митців. Так, зокрема, з наближенням ювілею Миколи Лисенка на сторінках газети висвітлювались роздуми професора Д. Ревуцького щодо його діяльності. Ревуцький розкривав свої плани щодо закінчення великої монографії про життя та діяльність композитора з характеристикою й оглядом його творчості та упорядкування збірника спогадів про нього, до якого увійшли спогади Олени Пчілки, Людмили Старицької-Черняхівської та ін. Тобто фактично ті спогади, які були заборонені радянською владою¹¹.

У цьому ж часописі була розміщена ще одна стаття, присвячена вшануванню пам'яті Миколи Лисенка, де висвітлювались питання з організації ювілею, зокрема видання вибраних творів композитора та його автобіографії великим накладом

⁷ Київський міський театр імені Т.Г. Шевченка. *Українське слово*. № 61 від 19.11.1941. С. 4.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 353. Арк. 117.

⁹ В оперному театрі. *Українське слово*. № 62 від 20.11.1941. С. 6.

¹⁰ Концерт в оперному театрі. *Українське слово*. № 70 від 29.11.1941. С. 4.

¹¹ Там само.

для учнів народних шкіл та гімназій¹². Автор статті наголошував, що потреба у цих виданнях надзвичайно велика. На його думку, конче потрібно відтворити музей М. Лисенка, який був організований у 1927 р. при Академії наук. Зазначався неприпустимим факт, що в місті, де проходило найбільш інтенсивне творче життя та громадська діяльність М. Лисенка, досі немає гідного пам'ятника відомому українському композиторові. Також, на його думку, необхідно встановити погруддя Миколи Лисенка у с. Гриньки, де народився композитор. Пропонувалось у всіх великих містах України створити філії комітету для вшанування пам'яті М. Лисенка¹³.

Висловлювався жаль, що до підготовчої роботи приступили поки тільки окремі мистецькі діячі. Зокрема, професором Д. Ревуцьким готується перша наукова праця, присвячена славетному композиторові. Єдиний за часів радянської влади популяризатор фортепіанної творчості композитора піаніст Б. Щупак започаткував серію концертів, виключно з творів М. Лисенка. Мистецький колектив української національної капели підготував цілу низку його творів. Разом з тим зазначалося, що не всі творчі та мистецькі колективи позитивно оцінюють творчість композитора. Наразі колектив оперного театру проявляє свідомо негативне ставлення до пам'яті М. Лисенка. Його дирекція (п. Шереметьєв), художнє керівництво (п. Тараканов) за півтора місяця роботи, незважаючи на неодноразові нагадування, не включились зовсім до відзначення ювілею українського композитора. Неприпустиму байдужість, на думку автора, виявляє і Музично-драматичний театр ім. Затиркевич-Карпинської, не включивши до свого репертуару ні драми М. Старипького «Остання ніч», чудову музику до якої створив М. Лисенко, ні музичних феєрій «Чарівний сон» та «Відьма», ні опер «Енеїда» та «Утоплена». Тому редакція звернулася до установ, організацій, товариств і окремих осіб із закликом подавати інформацію про перебіг підготовки до ювілею М. Лисенка для розміщення у часописі¹⁴.

Згідно з повідомленням у цьому ж номері журналу, 25 листопада розпочав свою роботу й Театральний інститут. Відбулася перша нарада викладачів з приводу складання програм і початку навчання майбутніх акторів і режисерів. Викладацький колектив ставив перед собою завдання виховати українського національно свідомого мистця з глибокими загальноосвітніми знаннями і фаховими навиками¹⁵.

¹² Ювілей наближається. *Українське слово*. № 71 від 30.11.1941. С. 4.

¹³ Там само.

¹⁴ У театрі імені Садовського. *Українське слово*. № 73 від 03.12.1941. С. 4.

¹⁵ Там само.

У перші місяці окупації нацистська влада вдавала, що лояльно ставиться до культурницької та просвітницької діяльності української інтелігенції, тому значна частина української інтелігенції була переконана, що тепер зможе відродити українську державність. Насправді ж рейхсміністр Німеччини ставив за мету використати пропагандистську складову для протидії Радянському Союзу.

Окупаційною владою було дозволено функціонування кінотеатрів, оскільки ця індустрія могла стати ефективним інструментом поширення пропаганди і необхідної інформації серед місцевого населення¹⁶. З огляду на це пріоритетною стала робота Київської кіностудії й для українських режисерів, які почали виробництво українських національних кінофільмів. На кіностудії було організовано три знімальних групи, одна з яких працювала над хронікою, та роботу великої художньої студії, в якій було об'єднано художників, скульпторів та графіків міста.

Щоб підтвердити, який великий попит мала культурна діяльність серед населення Києва, у часописі було опубліковано лист одного з мешканців міста:

«Я, старий мешканець Києва, не раз ставив собі таке справедливе, на перший погляд, і природне запитання: чому в Києві, центрі української культури я ні разу не бачив виставки чи музею, де б можна було ознайомитись з сучасною творчістю, а також з величезною спадщиною українських майстрів малюнка, графіки та скульптури. Я пам'ятаю непоодинокі виставки картин таких майстрів, як Репін, Верещагін, Серова та інших; я пам'ятаю чужоземних художників, але ніколи не бачив у Києві, за часів панування більшовизму, рідної національної продукції малярства та скульптури. А треба гадати, що така спадщина, що такі майстри, напевно, є. Ось зараз саме час поставив наголос на новій широкій хвилі розвитку суто національної української скульптури та малярства»¹⁷.

Зі сторінок часопису ми дізнаємось про те, що всі бібліотеки Києва, які не були зруйновані, готуються до відкриття: упорядковують книги, складають каталоги тощо. У бібліотеках одразу ж з відкриттям фактично розпочалась велика наукова та просвітницька робота. Автор зазначає те, що Київська міська управа та окупаційна

адміністрація прискіпливо переглядала та вилучала з бібліотек радянську літературу.

У відділі пропаганди Київської міської управи було створено сектор наочної пропаганди, який об'єднав визначних майстрів пензля. За погодженням з Церковною радою та сектором наочної пропаганди кілька художників написали зразки ікон. Враховуючи величезний попит населення, було намічено видрукувати такі ікони в дуже великій кількості. Повідомлялося про закінчення роботи над оригіналами, з яких друкуватимуться образи Ісуса Христа та Матері Божої, затвердження до друку зразка образу князя Володимира Великого, оригінали портретів Тараса Шевченка та Івана Франка. Щоб забезпечити якісне виконання цієї роботи, планувалося видати серію портретів видатних історичних діячів України¹⁸.

На базі колишнього театру мініатюр у столиці було створено мистецький колектив «Веселий театр». Мета його — показати киянам веселу одноактну оперету, водевіль, де глядач зможе також почути виконання сольних номерів пісні та побачити класичний український танок. Автор пише про те, що нині театр підготував оперету Лекока «Зелений острів», готує твір А. Оверченка в перекладі на українську мову «Жоржик». Крім того, готуються до виконання українські пісні й танці. Заплановано підготувати український оригінальний водевіль. Певне місце відведене також німецькому репертуару, який має виконуватися німецькою мовою. Весь колектив театру бажає якнайшвидше показати свої досягнення¹⁹.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що, судячи з повідомлень і статей часопису «Українське слово», культурне життя Києва на початку окупації було достатньо жваве, значній частині інтелігенції можливість продовжувати творчу кар'єру здавалася ледь не відродженням театрального та мистецького життя. Але, пам'ятаючи, що вся періодика, яка функціонувала на окупованій території, знаходилася під пильним наглядом та цензурою окупаційної влади, маємо визнати, що багато з того, про що писали нехай і українські автори, було перебільшенням, а часто й просто пропагандою життя під нацистською окупацією. Натомість перед періодичними виданнями ставилося завдання показати, як важко жило українство під владою більшовиків і наскільки добре з приходом режиму Третього рейху.

¹⁶ Підготовка до відкриття клубів. *Українське слово*. № 34 від 18.10.1941. С. 3.

¹⁷ Розбудувимо мистецтво. *Українське слово*. № 33 від 17.10.1941. С. 3.

¹⁸ Київський «Веселий театр». *Українське слово*. № 80. 12.12.1941. С. 4.

¹⁹ *Українське слово*. № 80 12.12.1941. С. 4.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бідоча Л. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 72–81.
- Верба І., Самофалов М. Кость Штепа: роки окупації (1941–1943). *Історичний журнал*. Київ, 2007. № 4. С. 101–116.
- Гайдабура В. Театр захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). Київ, 1998. 222 с.
- Гінда В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 14. Серія: Історія. Вінниця. С. 284–289.
- Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія і практика. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 94–113.
- Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Київ: Смолоскип, 2002. 224 с.
- Срібна М.А. Українське оперне мистецтво в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Гілея*. 2015. Вип. 97. С. 58–61.
- Хорошунова Ирина. Второй и третий год войны. Записи от 17 сентября 1942 г.; 26 мая, 7 сентября 1943 г.
URL: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm;
<http://telegrafua.com/261/history/4140/>
- Шайкан В.О. Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.

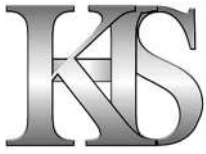
REFERENCES

- Bidocha, L. (2007). Ukrainska intelihtentsiia v period nimetskoï okupatsii: sotsialnyi portret ta istorychna dolia. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 11, Kyiv [in Ukrainian].
- Haidabura, V. (1998). *Teatr zakhovanyi v arkhivakh: Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii (1941-1944)*, Kyiv [in Ukrainian].
- Hinda, V. (2008). Ukrainska intelihtentsiia v period nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*, 14, 284–289, Vinnytsia [in Ukrainian].
- Khoroshunova, Iryna (1942, 1943). Vtoroi i tretii god voiny. Zapisi ot 17 sentiabria 1942; 26 maia, 7 sentiabria 1943 [in Russian].
http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm
<http://telegrafua.com/261/history/4140/>
- Pihido-Pravoberezhnyi, F. (2002). Velyka Vitshyzniana viina. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Shaikan, V. O. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reiskomisariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny. Kryvyi Rih: Mineral [in Ukrainian].
- Sribna, M. A. (2015). Ukrainske operne mystetstvo v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.). *Hileia: naukovyi visnyk*, 97, 58–61 [in Ukrainian].
- Verba, I., & Samofalov, M. (2007). Kost Shtepa: roky okupatsii (1941–1943). *Istorychnyi zhurnal*, 4, 101–116 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. V. (2013). Stratehii vyzhyvannia miskoi intelihtentsii Ukrainy v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.): teoriia i praktyka. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 16, 94–113 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Джерелознавство

Sources Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.112>
УДК 94(477)«17»

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археології
та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytskyk2002@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Два невідомих листи Івана Сірка

У статті представлені документи з польських архівів, передусім листи кошового отамана Івана Сірка. У них йдеться про зміцнення польсько-українських воєнних зв'язків перед обличчям ворожої навали, про дії запорожців проти Османської імперії. У додатках наводиться, зокрема, лист гетьмана Юрія Хмельницького, який засвідчує його добре знання культури античної Греції.

Ключові слова: Гетьманщина, Січ, Річ Посполита, кошовий отаман, листи.

Two Unknown Letters of Ivan Sirko

The article presents documents from Polish archives, first of all, the letters of the Kish ataman Ivan Sirko. They talk about describes the strengthening of Polish-Ukrainian military ties in the face of the enemy onslaught, about the actions of the Zaporizhzhia against the Ottoman Empire. The appendices include, in particular, a letter from Hetman Yurii Khmelnytskyi, which testifies to his good knowledge of the culture of ancient Greece.

Key words: Hetmanship, Sich, Polish-Lithuanian Commonwealth, kish ataman, letters.

Іван Сірко є найяскравішою по-статтю запорозького козацтва другої половини XVII — XVIII ст. Тривалий час про нього знали лише з літописів, хронік та легенд. Однак із публікацією 15-томної серії «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», де було вміщено понад 20 листів Сірка, пролилося світло на його військову діяльність, стало можливим провести повноцінне дослідження біографії кошового отамана. Цю важливу справу здійснив видатний козакознавець Дмитро Яворницький (Evarnickij D.I., 1894). Після жовтневого перевороту 1917 р. на вивчення

постаті Івана Сірка було накладено табу. Лише в самостійній Україні з'явилися окремі статті, вийшла і наша монографія (Мицик Ю., 2010), яка базувалася, зокрема, на документах польських архівосховищ. У той же час нами було опубліковано всі відомі листи козацького провідника (Листи Івана Сірка, 1995).

На початку 2023 р. нам вдалося здійснити архівні пошуки у Польщі і виявити ще чимало нових джерел з історії України XVII–XVIII ст., у тому числі чотири листи Івана Сірка і лист до нього короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У даній статті публікуємо лише два із цих листів.

Вони були написані польською мовою восени 1679 р. і, що цікаво, в один день: 30 (20) вересня. Адресовані листи білоцерківському коменданту, ім'я якого не згадується. Вони збереглися в копіях кінця XVIII ст. у складі знаменитих «тек» Адама-Станіслава Нарушевича (1733–1796). Останній був католицьким єпископом у Луцьку, професором академії у Вільні та Варшаві, істориком і поетом. Саме з його ініціативи було створено понад 200 рукописів, котрі містили копії з оригінальних документів, в основному XVI — першої половини XVIII ст. Ці рукописи нині зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки князів Чарторийських у Кракові (далі — БЧ, ВР). У «теках» вміщені копії документів з історії Речі Посполитої, включно з Україною та Білоруссю. Особливо цінним є те, що вони у своїй більшості скопійовані з оригіналів, які зберігалися, зокрема, в архіві останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського, також в архіві Станіслава Хоментовського (1673–1728) та ін. Ці зібрання, як і багато інших, загинули в роки Другої світової війни і тільки у копіях з «тек» Нарушевича збереглася принаймні частина з них. Оскільки листи Сірка дійшли в копіях, можливо, й зняті були з копій, деякі місця не зовсім зрозумілі, а слова, які не вдалося прочитати, позначені нами (...)*. Тут подаються тільки наші переклади з польської. Латинські фрагменти переклав Максим Мешковий, котрому я щиро вдячний.

Даючи оцінку діяльності Івана Сірка, слід сказати про політичну ситуацію в Україні цього періоду. У 1667 р. було укладене сумнівне Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою і Московією. Вони розділили між собою Гетьманщину (кордон йшов по Дніпру) і посилили наступ на її автономію. Запорозька Січ формально була передана під протекторат обох цих держав. Ситуація в Україні погіршувалася і в зв'язку з наступом Османської імперії, яка у 1672 р. захопила Кам'янець-Подільський і більшу частину Поділля. Потім наступ було продовжено на Чигирин. Якщо у 1677 р. його було відбито військами Лівобережної Гетьманщини і Московії, то у 1678 р. гетьманську столицю внаслідок фактичної зради московитів було взято турками. Це завдало потужного удару Правобережній Гетьманщині. Турки поставили новим гетьманом Юрія Хмельницького, який вже тримав булаву у 1659–1662 рр., і готували новий наступ.

Забігаючи наперед скажемо, що цього разу турки рушили проти імперії Габсбургів і зазнали під Віднем тяжкої поразки від об'єднаних німецько-польсько-українських сил. Але у 1679 р. напрямок майбутнього походу Османської імперії ще не був відомим, тож Річ Посполита вживала заходів безпеки, насамперед шукала союзників, зокрема серед запорожців. Ще

наприкінці 60-х років на противагу гетьману Петру Дорошенку вона підтримала Михайла Ханенка. Однак останній врешті перейшов на бік Московії у 1674 р. Тепер же на противагу Юрію Хмельницькому Річ Посполита звернулася на Січ до Івана Сірка. Туди було відправлено білоцерківського протопопа о. Семена Зарембу з кількома білоцерківцями. Формально це була ініціатива міського коменданта. Але ясно, що вона фактично належала урядовим колам Речі Посполитої, адже Заремба діяв з ініціативи холмського старости і самого короля Яна III Собеського. Діставши відповідні інструкції, він після завершення своєї місії відзвітував королю і був ним нагороджений, про що свідчить його лист до монарха зі Львова від 18.12.1679 р. Про самого Зарембу майже нічого невідомо. Ясно, що він був прихильником орієнтації на Річ Посполиту і у 1682 р. сприяв секретній місії королівського секретаря Василя Іскрицького (племінника гетьмана Павла Тетері) на Лівобережну Гетьманщину, щоб перетягти козаків на бік Яна III. 29.09.1682 р. з коронної канцелярії Зарембі було видано спеціальну інструкцію (Мицик Ю., 2005).

Запорозький Кіш і в першу чергу Іван Сірко добре сприйняли Зарембу, тим більше у другій половині 70-х років, особливо в часи турецьких походів на Чигирин, зв'язки Січі з Варшавою були фактично перервані. В листах до білоцерківського коменданта Сірко натякнув на недостатню увагу Варшави до Січі («думали, що ми навіки цілком відділені від милості дідичного нашого монарха і всієї Речі Посполитої Корони Польської»). Він також коротко відзвітував про хід боїв коло турецьких замків у пониззі Дніпра і про те, що через недостатню царську допомогу довелося звідти відступити («Низ Дніпра є для нас закритий»). Із Січі до Білої Церкви були відправлені запорозькі представники Григорій Івановський і Трохим Тимошевський, які мали усно поінформувати коменданта про ситуацію на Січі і, очевидно, обговорити питання про посилення зв'язків Січі з королівським урядом. На жаль, ще не виявлено джерел про результати місії, але з огляду на участь запорожців у битві під Віднем ця місія була успішною. Про це свідчить і згаданий лист Заремби до Яна III Собеського, в якому йдеться про нагороду Зарембі від короля, і лист останнього до Сірка від 25.03.1680 р., в котрому король пропонує утримувати при своєму дворі сина кошового отамана, що і сталося. У окремому листі під тією ж датою до запорожців король виявляє до них приязнь і відзначає, що вже писав їм у грудні 1679 р. під час свого перебування в Жовкві. Слід сказати, що деякі слова не вдалося прочитати і ми поставили там знак (...)*, а пропущені нами фрагменти позначили [...].

У додатках ми наводимо деякі листи з тих же «тек». Вони створені в той самий рік, адресовані

тим самим особам і містять у собі цікаву інформацію. Насамперед це лист Юрія Хмельницького. Тут впадає у вічі його обізнаність з мислителями і культурою античної Греції, бо згадуються і «Одіссея» Гомера, й історик філософії Діоген Лаертський (180–240), і філософ Платон (427–347 до н.е.). Це, поза сумнівом, свідчить про добрі знання, отримані Юрієм Хмельницьким у Києво-Могилянському колегіумі та від його домашнього вчителя, видатного письменника й богослова Йоаникія Галатовського. Юрій Хмельницький підписується як князь, водночас неодноразово підкреслював, що раніше писався

як «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький». Трохи дивує прохання прислати когось із знавців польської мови на посаду писаря. Вочевидь, це пояснюється необхідністю мати під рукою людину, яка вела б листування з представниками Речі Посполитої. Самі гетьмани не часто писали власноруч універсали й листи, воліли їх тільки підписувати.

Отже, ці листи дають змогу розширити уявлення про ситуацію в Україні другої половини XVII ст., стосунки між Річчю Посполитою і Запорозькою Січчю та біографію знаменитого кошового отамана Івана Сірка.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Листи Івана Сірка. Матеріали до Українського дипломатарію. Київ, 1995. 82 с.
Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2005. Вип. 5. С. 572–575.
Мицик Ю. Іван Сірко. Київ, 2010. 159 с.
Эварницкий Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный козацкий атаман Войска запорожских низовых козаков. Санкт-Петербург, 1894. 123 с.

REFERENCES

- Evarnitskii, D. I. (1894). Ivan Dmitrievich Sirko, slavnyi kozatskii ataman Voiska zaporozhskikh nizovykh kozakov. Sankt-Peterburg [in Russian].
Lysty Ivana Sirka. (1995). *Materialy` do Ukrainskoho dyplomatariiu*. Kyiv [in Ukrainian].
Mytsyk, Yu. (2019). *Ivan Sirko*. Kyiv [in Ukrainian].
Mytsyk, Yu. (2005). Z dzherel do sekretnoi misii Vasylia Iskrytskoho 1682 roku. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 5, 572–575 [in Ukrainian].

ЛИСТИ

№ 1

1679, вересня 30 (20). Лист кошового отамана Івана Сірка до білоцерківського коменданта

«20ma 7mbris. Ex m.s.arch.Stan. Aug.regis.

Kopia listu Sierkowego, atamana Wojsk Zaporozkich, do kommandanta bialocerkiewskiego.

Gdy z woli najaśnieszego krola j. mści a za ordynansem najwyższych h[etman]ów koronnych wyprawiwszy listem swoim wielebnego ojca Zarębę, protopopa bialocerkiewskiego, zezwalasz dowiadywać się o naszym Zaporozkim Wojsku i powodzeniu, tedy pomieniony ojciec Zaręba prześciem króla j. mści obecnie tu na Zaporozach bywszy nie tak w pisaniu od nas danym, jako i z posłańcami naszymi Hregorym Iwanowskim i Otrochimem Tymoszeski ustnie i obszerniej relacją odniosą. My jednak dla uczciwości tym posłom króla j. mści ku nam prostującym i dla bezpiecznego ku nam przez pola onym przejście umyślnie tu na nasze pomienione towarzystwo z tym że panem Zarębą oznajmiwszy i z po tak roczym naszym po szczęśliwie nad turczynem wygranem tego roku powiedali przed czasem obiecanych posiłków carskiego wieliczeństwa nam w Zaporozu nie ordynowano lubo małym orszakiem Wojska naszego Nizowego Zaporozkiego i częścią przysłanej ku nam 500 moskwy dwa razyśmy się mocowali mężnie pod zamkami, nie dopuszczając drugich tych nowych fortifikować. Ale że bardzo przeciwko ich basurmańskich sił daleko nasza szczupłość mniejsza nie mogła tym nieprzyjacielom naszym tego zabronić, popowracaliśmy się do kosz, dwakrotnie odprawiwszy te drogę. Tym czasem od pana hetmana zadnieprskiego ordynowano ku nam na Zaporozie Mirhorodzkiego pułku 1000 kozaków za tym przybyciem tureckie wojska wnet

uwolniwszy się od tych robot swoich koło fortec pospołu z ordami wzięli byli ku nam podsiecz (?) drogę. A wiedząc te miejsca ku ochronie (...) * wygodne, sprowadziliśmy się w Niz Dnieprem na strzelanie z armaty w miejsce mocniejsze (...) * i te pierwsze miejsce nie bez ludzi ustawiliśmy na potym już część tych obiecanych posiłków 1000 moskwy do nas pośpieszyło. O czym one tureckie siły posłyszawszy, iż my na odparcie jemu o gotowość wojenną mamy, zaraz nazad gdzie mieli swoje zimowanie, zawrócili się, po odchodzie w swoją ziemię wojsk tureckich one ku nam ordynowane moskiewskie i (...) * posiłki przed tym przyslanej 500 moskwy z nami znajdując się do którego czasu tak rozumiemy i ci z nami nie będę zimować, ponieważ prowiantu [...]bowego zgoła nie mają. Tymi tylko na ten czas w[...]pana winszuje, a na kosztów (?) najjaśniejszego króla j. mści ze wszystkim Wojskiem Nizowym Zaporozkim ochotnie oczekiwamy i ku przysłudzie jego najjaśniejszemu młściwego króla j.mści na całość naszą i na przysługę (?) wszystkiego chrześcijaństwa ku nam osłów swoich posłańników gotowi będziemy wyprawić. O łaskawe jednak tych naszych posłańców w. mć. pana przyjęcie upraszamy. Zyczę zawsze o dobrym w. m. pana zdrowiu słyszeć i personaliter pokłoniwszy się cierpieć. Nie wątpiąc o tym azali da P[an] Bóg jakiego kołwiek czasu uprzejmie moje i wszystkiego Wojska Zaporozkiego załecić przyjaźń dobremu w. m. pana affektowi zostający w.m. pana życzliwy przyjaciel i służyć gotow Iwan Sierko, attaman koszowy Wojska Zaporozkiego z towarzystwem.

Z Kosza d. 20 ma zmbri 1679 anno».

(БЧ, ВР, № 177, арк. 943. Копія кінця XVIII ст.)

Переклад:

«20-го вересня. З рукопису архіву короля Станіслава Августа.

Копія листа Сірка, отамана Військ Запорозьких, до білоцерківського коменданта.

Коли з волі найяснішого короля й. мості і за наказом найвищих коронних гетьманів ми відправили зі своїм листом велебного отця Зарембу, білоцерківського протопопа, то зволиш довідатися про наше Військо Запорозьке і його дії. Згаданий отець Заремба приходом (?) короля й. мості нині перебуває тут, на Запорожжі. Не так з листа даного від нас, як від наших посланців Григорія Івановського і Трохима Тимошевського, дістанеш усно і розлого реляцію. Ми однак для вшанування тих послів короля й. мості, які йдуть до нас, і для безпечного їх проходу через поля спеціально повідомили згадане товариство з цим же паном Зарембою. Після річниць нашої щасливої перемоги над турком ми цього року сказали про раніше обіцяну нам підмогу його царської величності. Але нам в Запорожжя не послано (майже нічого) і малими силами нашого Війська Низового Запорозького і з частиною присланих до нас 500 московитів ми два рази мужньо билися під замками, не дозволяючи укріпляти нових замків. Але тому що бусурманських сил було набагато більше ніж наших, ми не могли заборонити цього і повернулися до коша, двічі відбувши цю дорогу. Тим часом від пана задніпровського гетьмана послано до нас на Запорожжя 1000 козаків Миргородського полку. Після цього прибуття турецькі війська одразу припинили ці свої роботи біля фортець і разом з ордами рушили до нас, перерізаючи (?) шлях. Але знаючи ці місця до оборони (...) *, ми вдало пройшли Дніпром на Низ на постріл з гармат в місце укріплене (...) 8 і це перше місце залишили не без людей, залишивши вже частину цієї обіцяної допомоги, 1000 московитів до нас поспішило. Почувши про це турецькі сили, що ми маємо воєнну готовність до відсічі, зразу повернули назад туди, де мали зимувати. Після відходу у свою землю турецьких військ була прислана до нас московська допомога і (...) * раніше прислані 500 московитів знаходились до певного часу з нами. Думаємо, що вони не будуть з нами зимувати, бо зовсім не мають провіанту [...]bowого. Тільки з цим зараз вітаю в. м. пана. Ми з усім Військом Низовим Запорозьким дуже чекаємо на кошти найяснішого короля його мості і до послуги найяснішого милостивого короля його мості, на нашу цілість і на прислугу (?) всього християнства ми готові послати своїх посланців. Однак просимо в. м. пана про ласкаве прийняття цих наших посланців. Завжди зичу чути про добре здоров'я в. м. пана і персонально вклонитися. Не сумніваючись у тому, що Господь Бог колись дасть мою і всього Війська Запорозького люб'язно віддати приязнь доброму афекту в. м. пана. Залишаюсь в. м. пана зичливий приятель і готовий до послуг Іван Сірко, кошовий отаман Війська Запорозького з товариством.

З Коша д. 20-го вересня 1679 року».

№ 2

1679, вересня 30 (20). Лист кошового отамана Івана Сірка до білоцерківського коменданта

«20ma 7mbris. Ex m.s.arch.Stan.Aug.regis.

Sierko, ataman Wojsk Zaporozkich, do j. m. pana kommandanta bialocerkiewskiego.

Przez tak niemale czasy i przez bisurmańskie na chreścijańskiego zawzięcie nie wiedząc o powodzeniu najjaśniejszego krola j. mści i wszystkiej Rzeczypltej Korony Polskiej, w rozmaitym rozmyślaniu

zostawaliśmy i prawie jako nas z Zadnieprza zachodziły awizy, rozumieliśmy siebie całe oddzielonych być na wieki od łaski dziedzicznej naszego monarchy i wszystkiej Rczpltej Korony Polskiej. Teraz gdy osobliwa łaska Boską znamienitym przejściem najjaśniejszego króla j. mści wielebny ojciec Zaręba, protopopa białocerkiewski, jako ochoczy na wszelakie posługi monarsze swemu przy niemniejszej odwadze z kilku człowieka białocerkiewskimi tak daleko do nas dziakami i niebezpiecznymi polami całe zdrowo na kosz nasz dawny zaporozki przybył i list w. m. pana nam podał. W którym wyczytaliśmy i z ustnej ojca Zaręby relacyi znajdujemy ucieczkę ponieważ najjaśniejszego króla j. mści o nas wiedzieć jest łaskawą wolą. Czyż odnowiwszy się, wielce jesteśmy wdzięczni wszystkim wspólnie i (...) * naszego z bisurmaninem częścią w. m. pana oznajmuje, który tak rok łaską Boga Wszzechmogącego i szczęściem obojga chrześcijańskich naszych monarchów w Nyze (?) Dnieprowym nam za pomyślną swoją nad bisurmany odprawił odwagę. Łecz z terazniejszego roku za nieprędkością ku nam caskiego wieliczeństwa posiłków ufortifikowaniem tureckich zamków Dniepr jest nam na Niz zamknięty. Boskiemu to dopuszczeniu przypisujemy a staraniu o poprawie naszego mieszkania monarchom naszym obojgu chrześcijańskim i najwyższym głowom Korony Polskiej porzucamy. Kto też z chreścianstwa, zwłaszcza blizkiej ojczyzny Korony Polskiej, mianowicie na Zadnieprzu nie życzy dobrego Koronie Polskiej. Bóg wszystko widzi, mieli go sadić (?) albo obrocic (?) ku dobremu upamiętaniu. Jednak my i Wojsko Zaporozkie Nizowe po starodawnemu swemu obyczaju synowsko garniemy się ku łaskawości najjaśniejszego króla j. mści i najjaśniejszych stanów Korony Polskiej i Rczpltej, a żebyśmy wiedzieli jakowemu rozkazaniu k. j. mści wygadzać w[ielebnego] ojca Zarębę odpuszczamy i przy nim w pomoc swoich do w.m. pana posłańców posyłając, ochotnie j. kr. mści obiecanych posłańców, z łaskawym jego monarszym słowem ku sobie na Zaporozie oczekiwamy, tuż wzajemnej mojej przyjaźni w.m. pana affekt i najpowolniej się służby ja sam offiaruje i całe Wojsko Zaporozkie swoje usługi załecają jako życzliwi w. m. panu wszego dobra służyć gotowiśmy. Iwan Sierko, attaman kozzowy Wojska Zaporozkiego Nizowego z towarzystwem.

Z Kosza d. 20 ma zmbri 1679 anno».

(БЧ, ВР, № 177, арк. 945. Копія кінця XVIII ст.)

Переклад:

«20-го вересня. З рукопису архіву короля Станіслава Августа.

Сірко, отаман Військ Запорозьких, до й. м. пана білоцерківського коменданта.

Протягом немалого часу і через бусурманське завзяття на християн не знаючи про становище найяснішого короля й. мості і всієї Речі Посполитої Корони Польської, ми залишалися з різними думками і вважає, як нас із Заднілля доходили авізи, думали, що ми навіки цілком відділені від милості дідичного нашого монарха і всієї Речі Посполитої Корони Польської. Тепер коли з особливої Божої милості знаменито прийшов (від імені) найяснішого короля й. мості велебний отець Заремба, білоцерківський протопоп, як охочий до всіляких послуг своєму монарху. При не меншій відвазі з кількома білоцерківськими людьми так далеко до нас дикими і небезпечними полями цілком здоровий прибув на наш давній запорозький кіш і лист в. м. пана нам подав. Котрий ми прочитали і з усної реляції отця Заремби знайшли втіху (?), оскільки є милостива воля найяснішого короля й. мості знати про нас. Чим відновившись, всі ми дуже вдячні і (...) * нашого з частиною бусурман повідомляємо в. м. пану, котрий вже рік з милості Всемогутнього Бога і щастям обох наших християнських монархів в Низі (?) Дніпровим нам за свою вражаючу відвагу над бусурманами. Але з нинішнього року через нешвидку до нас допомогу царської величності [й] укріплення турецьких замків Низ Дніпра є для нас закритий. Це приписуємо попущенню Божому й доручаємо старанню, щоб поліпшити наше мешкання, обох наших християнських монархів і найвищих голів Корони Польської. Хто теж з християнства, особливо близької вітчизни Корони Польської та на Заднілля не зичить добра Короні Польській? Бог все бачить, мали б його суд (?) або обернутися до доброго опам'ятання. Однак ми і Військо Запорозьке Низове за своїм стародавнім звичаєм синівські горнемся до милості найяснішого короля й. мості і найясніших станів Корони Польської і Речі Посполитої, а щоб ми знали який наказ к. й. мості виконати, відпускаємо велебного отця Зарембу і при ньому охоче посилаємо в поміч своїх посланців до в. м. пана, і чекаємо на Запорозжі обіцяних посланців й. кор. мості з його милостивим монаршим словом до себе. Тут же взаємної моєї приязні в. м. пана афект і найпокірніші служби я сам офірую і все Військо Запорозьке віддають свої послуги як зичливі всього добра і в. м. пану готові служити. Іван Сірко, кошовий отаман Війська Запорозького з товариством.

З Коша д. 20-го вересня 1679 року».

ДОДАТКИ

№ 1

1679, серпня 17. Лист білоцерківського коменданта до руського воєводи

«1679 d. 17 augus. Ex m.s. bibl. Brzoskowie (?)».

Excerpt z listu pana kommandanta białocerkiewskiego do pana wojewody ruskiego die 17 aug. 1679.

Z ordynansu w. m., m. pana i dobrodzieja, wysłałem do Kjowa, a nie znajdując między officerami sposobnego, zażyłem na tę drogę wielbego księdza Brożyckiego, kapellana mego, aby się z bojarzynami i zadniepskim hetmanem w punktach, zleconych ad mentem listownej informaczej w. m., w.m. pana i dobrodzieja, ustnie rozmówił stanął tam trzynastego augusti przyjęty dość pięknie zrazu. List do rąk bojarzyna wojewody smoleńskiego kniazia Piotra Wasilewicza Szeremeta oddał, w pięć jednak godzin (acz miał zosobna listy do Michała, kniazia Czerkawskiego, między bojrzynami najprzedniejszego za Dnieprem z niemalym wojskiem zostającego, więc i do bojarzyna wojewody kijowskiego, i hetmana zadnieprskiego) wyjeżdżać mu bez obiecaney audyencyej i expedycey nazad z obozu kazano. Sprawił to jako zewsząd dochodzę hetman zadnieprski, który gdzie może, przyjaźń naszą z Moskwą miesza i podejrzane czyni, grontownej i całej nie życząc. Miał okazać do tej sprawy z niedobitkow dla rozboju świeżo po księdzu kapellanie moim w godzinie z pogromu powrócili, ex quo tych nasi jako rozbojników znieśli, statem (?) persvasit, iż polacy Moskwie nie sprzyjają z kozakami, hostiliter się obchodząc i mnie do nieprzyjaźni daje zadatki, koni nam przez kozactwo ukradkiem zabierając, pasieki łupiąc, ludzi po pasiekach męcząc i jakoby Białocerkiew podejść sposobami robiąc».

(БЧ, ВР, № 178, с. 787. Копія кінця XVIII ст.)

Переклад:

«1679 д. 17 серпня. З рукопису бібліотеки Бжосковської (?)»

Витяг з листа пана білоцерківського коменданта до пана руського воєводи дня 17 серпня 1679.

З наказу в. м., мого пана і добродія, послав (людину) до Києва. Не знайшовши між офіцерами здібного, послав у цю дорогу велебного ксьондза Брожицького, мого капелана, щоб з боярами і задніпровським гетьманом по пунктах, викладених до розуму не дослівно, а у листовній інформації в. м., в. м. пана і добродія, усно розмовляв; став там тринадцятого і зразу був прийнятий серпня досить тепло. Лист до рук боярина, смоленського воєводи, князя Петра Васильовича Шеремета віддав, однак о п'ятій годині (а мав листи зокрема до Михайла, князя Черкаського, найпереднішого між боярами, який стоїть за Дніпром з немалим військом, також і до боярина київського воєводи і задніпровського гетьмана) йому було наказано виїжджати назад з табору без обіцяної аудієнції і негайної відправи. Це вчинив як звідусіль доходить, задніпровський гетьман, котрий де може, тепер нашої приязні з Московією перешкоджає і підозріло чинить, не зичачи ґрунтовної приязні. Мав оказію до цієї справи з недобитків для розбою, за годину після мого ксьондза капелана повернулися з погрому, на котрому їх наші як розбійників розгромили, переконав, що поляки Москві не сприяють, з козаками вороже обходяться і мені до неприязні дає задатки, коней нам через козацтво тихцем забирають, грабують пасіки, людей на пасіках катують і ніби хоче хитро підійти під Білу Церкву.

№ 2

1679, жовтня 1 (вересня 21). Ясси. Постскрипtum з листа невідомого до невідомого

«1679 d. 21 7bris. Ex m.s. bibl. Brzostovie (?)».

Kopia postscriptu z Jas datowanego d. 21 septembris anno Domini 1679.

Wojska tureckie z seraskierem od Ingułu, rzeczki jakie się tam w polach znajdują trzy, do Wielkiego Ingułu powróciły. A tam w Ingułu zaszedł mandat od Porty, żeby znowu i trzeci zamek budowali na Andrzejowym ostrowie na Bohu. Andrzejowym ostrowem zowią kozacy fortetu, kiedy naturalna kozaków jeziorami z Bohu i trzcina niedobyta i te miejsce już skrzydłem państwa Ottomańskiego teraz się staje. Posłał seraskier excuzacją do Porty na Ułuk, że już późno i robotnicy wniwec się obrócili, zastanowić się jednak na Ingułe musiał. A że pierwsze dwa zamki, gdzie już stanęli, rozumiem, że constat w. m. pan, bom i ja pisał tam o nich, że jeden naprzeciw zamku, który Szaszkiermenem nazywają, na samym brzegu Dnieprowym, drugi na drugiej odnodze Dnieprowej, także na samym brzegu naprzeciw zamku Dogangieczetem nazywa się. Batyrsza-murza jeden z krymskich murzow w kilka tysięcy na moskwę pod Kijowem uderzył, jako posiadają, że wielkie w wojsku moskiewskim uczyniwszy zamieszanie, kilkudziesiąt żywcem wziąwszy i tyjąc koni powrócił, jaka fortuna w tym roku expedycyi».

(БЧ, ВР, № 177, арк. 951. Копія кінця XVIII ст.)

Переклад:

«1679 д. 21 вересня. З рукопису бібліотеки Бжостовської (?).

Копія постскриптуму з Ясс, датованого 21 д. вересня року Божого 1679.

Турецькі війська з сераскером від Інгулу, три річки, котрі там у полях знаходяться, до Великого Інгулу повернулися. А там в Інгулі прийшов мандат від Порти, щоб знову і третій замок будували на Андрієвому острові на Бузі. Андрієвим островом козаки називають фортецю, коли (укріплена) природою озерами з Бугу і очеретом, не була здобутою козаками і це місце вже тепер стає крилом Оттоманської держави. Послав сераскер вибачення до Порти на Улук (Ułuk), що вже пізно і робітники внівеч обернулися, тому змушений був зупинитися на Інгулі. А що перші два замки вже постали, думаю про це відомо в. м. пану, бо і я писав про них. Один — напроти замку, котрий називають Шахкерменом (Szaszkiermenem), на самому березі Дніпра, другий — на другому річищі Дніпра, також на самому березі напроти другого замку, називається Догангечетом (Dogangieczetem). Батирша-мурза, один з кримських мурз з кількома тисячами вдарив на московитів під Києвом. Як кажуть, що учинивши у московитському війську велике замішання, взяв у полон кілька десятків і повернув тисячу коней, така фортуна в поході цього року».

№ 3

1679, грудня 28 (18). Львів. Лист намісника білоцерківського коменданта Семена Заремби до короля Речі Посполитої Яна III Собеського

«D. 18a 10bris. Ex m.s.arch.Stan.Aug.regis.

J. m. pan komendant białocerkiewski do je. k. mci.

Ukontentowany łaską w. k. mci i zachęcony gorliwszą tym większą chęcią do usługi w. k. mci jakom deklarował w. k. mci ustną mową, tak i teraz pismem deklaruje, nie tylko wszystkimi memi siłami i sposobami, lecz i zdrowiem samym o to usiłuje starać się nieprzestane, aby zaczęte rzeczy mogły swój szczęśliwy wziąć skutek. Za którym i ja deklarowany przez pana w[oje]wode chełmińskiego przy samym skutku skuteczniejszej obietnicy będę wyglądał szczęśliwości. A teraz nizko podziękowawszy w.k.m. za łaskawy i miłościwy dar, obowiązuje się wiernie i życzliwie usługi moje jakom się obligowa[m]i[ajes]t[a] towi w. k. mci wyświadczać, zostając w. k. mci, pana mego mi[ł]o[ści]wego wiernym poddanym i służą Semion Zaręba, namiestnik białocerkiewski. We Lwowie d. 18va 10mbris 1679 anno».

(БЧ, ВР, № 177, арк. 1243. Копія кінця XVIII ст.)

Переклад:

«Дня 18-го грудня. З рукопису архіву короля Станіслава Августа.

Й. м. пан білоцерківський комендант до його к. мості.

Уконтентований милістю в. к. мості і заохочений, ще ревніше й ще більшим завзяттям до послуг в. к. мості, як і усною мовою обіцяв в. к. мості, так так і тепер на письмі декларую, не тільки всіма моїми силами і засобами, але й самим життям для цього докласти зусиль і безперестанно стараюсь, щоб розпочаті справи могли отримати свій щасливий кінець. Після чого і я, рекомендований паном холмським воєводою, при самому кінці виконаної обіцянки буду виглядати щастя. А тепер низько подякувавши в. к. мості за ласкавий і милостивий дар, зобов'язуюсь мої вірні і зичливі послуги, як я й обіцяв маєстату в. к. мості, освідчивши, залишаюсь в. к. мості, мого милостивого пана, вірним підданам і слугою Семен Заремба, білоцерківський намісник. У Львові д. 18-го грудня 1679 року».

№ 4

1679, жовтня 3(вересня 23). Немирів. Лист гетьмана Юрія Хмельницького до білоцерківського коменданта

«d.23tia 7bris. Ex m.s.arch.Stan. Aug.regis.

Kopia listu Chmielnickiego do j.m.pana kommandanta białocerkiewskiego.

Po użyczeniu dobrego zdrowia w. m. panu od Pana Boga i wysokiego suffragium jako najwięcej sprzyjamy. Przy tej okkazy bojarzyna, który i pod czas wiosny szedł na Białocerkiew i teraz szczęśliwie rekomendujemy determinacyi publicznej takowej, zdało się nam za rzecz słuszną i nasze przywate cumulare, jednak bez zasłony albo raczej lucro Laercyusza flii (?) takowej. Quibusdam Diogeni probrovertentibus quod peteret cum id Plato non faceret imo inquit petit ille sed *admoto capite ut nequisquam exaudiat*. Abusus est Homerio carmine quod est Odisea quo significavit Platonem non minus esse felicem nisi quod ipse clam

peteret ipse palam. Toż też ja bez ceremonii wysyłam petiit vere riteque juxta regulam nostram ordinis ś. Basillii. Proszę w. m. pana o pisarza, bo całe pisać sam po polsku nie umiemy a pisarza cośmy mieli, to nie po naszej myśli, od którego chcielibyśmy się nauczyć i ten z choroby umiera. O co prosimy, abyś w. m. pan nie rozumiał proźby naszej mixokatice(?), ani sobie pervers polonice, to jest po błazeńsku, ale całe po prostu szczerze prawdziwie a wiernie po staropolsku. Za którą wygodę si vita Comes erit zawdzięczyć obiecuje, pisząc się w. m. pana życzliwym princers.

N.B. Przed tym nie pisałem princeps, ale Jerzy Gedeon Wężyk Chmielnicki.

Z Niemirowa d. 23 tia 7mbris 1679 anno».

(БЧ, ВР, № 177, с. 953. Копія кінця XVIII ст.)

Переклад:

«Після побажання доброго здоров'я в. м. пану від Господа Бога і високої похвали, ми якнайбільше сприяємо вам у Малоруському князівстві. При цій okazji боярина, котрий і під час весни ходив до Білої Церкви, і тепер щасливо рекомендуємо публічному розсуду. Здалося нам слушним і нашу приватну праву зібрати, однак без заслони або швидше такої користі Діогена Лаертського. Коли хтось дорікав Діогену, що той просить милостиню, тоді як Платон цього не робить, Діоген відповідав віршем з гомерової Одиссеї, мовляв робить і той, тільки близько прихилившись, так, щоб ніхто інший не чув, тобто: коли Діоген просив відкрито, то Платон таємно. То я теж без церемонії посилаю правдиво і належним чином у відповідності до правил нашого ордену св. Василя. Прошу в. м. про писаря, бо зовсім по-польськи писати сам не вміємо, а писар, якого ми мали і від якого хотіли б навчитися, несподівано помирає від хвороби. Про що просим, щоб в. м. пан не розумів (...) нашого прохання, ані собі перекручено польською мовою, тобто по блазеньськи, але цілком просто щиро, правдиво і вірно по святоруськи. За яку послугу якщо стане життя, обіцяю віддячити, пишучись в. м. пана зичливим приятелем».

Дата надходження статті до редакції: 04.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANYUK,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Анна ЧКАН,

студентка
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: aschkan.fshn22@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2431-818X>

Anna CHKAN,

Student of the Faculty
of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Міста Наддніпрянської України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у тревелогах англійських мандрівників

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з подорожами англійських мандрівників Наддніпрянською Україною наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Основою для наукової розвідки стали тревелоги. Їх особливістю є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури та нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте часом вони містять відомості, які складно або неможливо відтворити за іншими джерелами. У процесі дослідження визначено, що найбільше приваблювали мандрівників Київ і Одеса, у той час як провінційні міста зазвичай залишалися поза увагою. З'ясовано, що у тревелогах англійці акцентують увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, зокрема на загальних описах ландшафтів, особливостях забудови, архітектурних пам'яток переважно релігійного значення. Привертають увагу й певні проблеми, які були типовими для українських міст: занедбаність вулиць і житлового фонду, низький рівень сервісу тощо. Побіжно англійці приділяли увагу поліетнічності українських міст. Проте це питання їх цікавило лише в аспекті взаємодії та взаємовпливів різних культур. Описуючи українські землі в цілому, англійські мандрівники не обмежувалися лише фіксацією побаченого і почутого. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості про відвідані регіони, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками.

Ключові слова: тревелоги, міста Наддніпрянщини, англійські мандрівники, архітектурні пам'ятки, Київ, Одеса.

The Cities of Transdniprian Ukraine at the End of the 18th — in the First Half of the 19th Century in the Travelogs of English Travellers

The article investigates the records of English travellers about their visits to Transdniprian Ukraine in the end of the 18th - in the first half of the 19th centuries. The travelogues are characterised by the subjectivity of descriptions, absence of clear structure, and irregular presentation of data. However, they also contain unique information that cannot be found in other resources. In the course of the investigation it was established that the majority of the travellers preferred to visit Kyiv and Odesa, as opposed to provincial towns. The authors paid special attention to different aspects of city life, such as landscape description, building peculiarities, and architectural monuments of predominantly religious nature. Furthermore, the travellers observed such typical issues of the Ukrainian cities as desolate streets and houses, low service level and so on. The authors also analysed the attribution of sacred orthodox properties to some Ukrainian cities and to Kyiv in particular. This phenomenon attracted attention of the protestants who perceived certain features of the Orthodox Church, for instance pilgrimage, as local superstitions. In addition, they

viewed the Church as a tool of mental manipulation and enrichment. A part of the travelogues is dedicated to the polyethnicity of the Ukrainian cities, although it interested the travellers only in the context of cultural interaction. In their description of the Ukrainian territories and cities the authors not only wrote down what they had seen or heard, but also referred to geographical, historical, ethnographical, and statistical data about the regions they had visited. This data was collected from researches made by their predecessors or from statistical and administrative accounts provided by the Russian officials.

Key words: *travelogues, Transdniprian Ukraine, English travellers, architectural monuments, Kyiv, Odesa.*

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія стала об'єктом зацікавлення для багатьох англійських мандрівників. Зазвичай метою подорожей був пошук нових вражень, жага досліджень і відкриттів, місіонерська діяльність. Стимулом до мандрів слугувало й те, що українські землі на середину XVIII ст. попри численні повідомлення про регіон у британській пресі залишалися *terra incognita*. Серед причин необізнаності англійського суспільства мандрівник Джозеф Маршалл назвав такі: застарілі офіційні економічні звіти, які оприлюднювалися державними чиновниками; віддаленість українських земель від основних шляхів, які обирали посадовці, здійснюючи місії до Російської імперії чи країн Сходу; використання географами, які описували Україну, джерел XVI–XVII ст., що призводило до відтворення й тиражування застарілої інформації. Проте певне уявлення про землі, якими збиралися подорожувати, англійцям усе-таки вдавалося складати. Їм було відомо, що це найбагатший регіон Російської імперії, частина якого у минулому була провінцією Польщі. Так само більшість з них вважали місто Київ першою й найдавнішою столицею.

Проблема подорожей англійців українськими землями неодноразово ставала об'єктом дослідження українських та іноземних учених. Проте переважна більшість з них проводили наукові розвідки у контексті аналізу матеріалів, присвячених Кримському півострову. Це питання розглядали у своїх доробках О. Деремедведь (Деремедведь О.М., 2002), А. Непомнящий (Непомнящий А.А., 1998) та ін.

Поряд з тим кілька наукових розвідок стосувалися й Наддніпрянської України. Зокрема, у монографії П. Брицького й П. Бочана приділено увагу подорожам Д. Маршалла, В. Кокса, Е.Д. Кларка, Ч. Вітворта, шотландця П. Гордона та їхнім описам українських земель (Брицький П.П., Бочан П.О., 2011). У свою чергу, Є. Ковальов звернув увагу на структуру образу Києва у записках мандрівників з Великої Британії і США першої половини XIX ст. (Ковальов Є., 2011). Ним було виділено основні, пов'язані з містом стереотипи, які транслиювалися авторами, а також визначено комплекс явищ і пам'яток які викликали цікавість подорожуючих.

Джерельну базу дослідження складають тревелоги, листи й спогади англійських

мандрівників, а саме: Д.-Т. Джеймса, Е. Крейвен, Р. Лайєлла, В. Макмайкла, Д. Маршалла, Е. Мортонна, Р. Пінкертонна, М. Холдернесс. Вони є ґрунтовним джерелом не лише для дослідження образу міст Наддніпрянщини, але й для аналізу уявлень про Україну в цілому і життя її народу кінця XVIII — першої половини XIX ст. Тревелогі англійців мали кілька спільних тем — пейзажі і топографія, погода, якість доріг і сервіс у обслуговуванні, особливості господарства, легенди й перекази місцевостей, які вони відвідували. Привертала увагу й архітектурні пам'ятки та культові споруди. Особливістю жанру тревелогів є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури й нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте зазвичай подорожні записи мандрівників містять відомості, які складно або й неможливо відтворити за іншими джерелами.

Англійські мандрівники, описуючи українські землі, зазвичай не обмежувалися лише фіксацією реалій. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості про відвідані регіони, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками.

Метою статті є реконструкція образу міст Наддніпрянської України на основі тревелогів англійських мандрівників.

У другій половині XVIII — у першій половині XIX ст. українськими землями подорожували мандрівник Джозеф Маршалл, історик Вільям Кокс, письменниця Елізабет Крейвен, професор мінералогії Кембриджського університету Едвард Даніель Кларк, дружина місіонера «Британського й закордонного товариства з розповсюдження Біблії» Мері Холдернесс та ін.

Часом англійцями рухала не лише жага пригод, пізнання нового чи місіонерська діяльність. Інколи відвідування Російської імперії мало суто політичні мотиви. Зокрема, мандрівник Едмунд Спенсер сформулював результати своєї подорожі таким чином: «Я вважав своїм обов'язком перед моєю країною, і у загальних інтересах людства, швидко видати мої подорожі Черкесією, щоб допомогти відкрити світові честолюбні плани Росії, її несправедливе вторгнення на Кавказ і різні інші факти, пов'язані з тією ж темою» (Spencer E., 1838. P. I).

Інтерес іноземців до земель Російської імперії всіляко стимулювався царатом, який мав на меті прискорити економічний розвиток приєднаних південних територій і земель колишнього Кримського ханства й розраховував не лише на закордонні інвестиції, але й на європейських фахівців, зокрема ткачів, зброярів та ін. Для реалізації цих завдань чиновники й дипломати намагалися використовувати тенденції, які побутували у британській культурі цієї доби, особливо те, що відвідування інших країн вважалося корисним досвідом для освіченого джентльмена, й зацікавлення молоді у здійсненні так званої великої подорожі.

Важливим для тогочасної Російської імперії було й створення позитивного іміджу країни на міжнародній арені. Його частково могли формувати схвальні відгуки іноземної аристократії й наукової еліти.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. існувало кілька шляхів, які обирали англійці для подорожей українськими землями. Зокрема, вони прибували до Наддніпрянщини через Керченську протоку й територію колишнього Кримського ханства; із заходу через Радзивилів і Лемберг; з Європи морем до Миколаєва і далі суходолом; кораблем до Одеси, а далі так само на Кримський півострів, і зрештою суходолом через Перекоп у Наддніпрянщину; з Москви або Санкт-Петербурга через Слобожанщину, зокрема Чернігів, Суми або Харків на Південь. Наприклад, маршрут подорожі Україною М. Холдернесс виглядав так: Гомель — Чернігів — Київ — Умань — Тульчин — Балта — Одеса — Миколаїв — Перекоп — Кримський півострів.

Плануючи відвідини теренів Російської імперії, мандрівники вивчали офіційні звіти й праці європейських істориків і географів. Проте найбільш корисним було ознайомлення з досвідом тих, хто вже подорожував країною і виклав свої враження й судження у тревелогах. Мандруючи українськими землями, англійці змушені були користуватися супроводом співвітчизників, які тривалий час жили у Російській імперії, або імперських урядовців, місцевих чиновників, поліцейських чинів та ін.

Проблеми, з якими стикалися іноземці, були пов'язані з нерозвиненістю інфраструктури, зокрема відсутністю доріг і переправ через річки, низьким рівнем обслуговування тощо. Не додавала зручностей і якість житла, яке можна було використати для зупинки на ночівлю або для тривалого проживання. Комфорт гарантували лише помешкання російських урядовців, військових чинів або будинки, спеціально дібрані ними для мандрівників.

Так, Е. Крейвен згадувала: «У Сумах я розмовляла з братом князя Куракіна і Ланським; вони обидва були офіцерами у тутешньому гарнізоні; їм я і зобов'язана проживанням у гарній квартирі.

Вони-то й змусили невблаганного єврея надати мені невеликий, проте новий дім, до якого той збирався переїздити» (Крейвен Е., 1795. С. 246). Так само чудове помешкання завдяки турботі чиновників мандрівниця мала й у Херсоні. Вона писала: «Я живу у величезному будинкові, який спорудили для грецького архієпископа; і оскільки у ньому ніхто не жив, то мені його й надали» (Крейвен Е., 1795. С. 252).

Проте далеко не завжди і не усім вдавалося скористатися комфортним житлом. Умови у міських готелях не відповідали навіть найгіршим очікуванням англійських мандрівників. І зрозуміло, що їх неможливо було порівнювати з відповідними закладами у європейських країнах. Едвард Мортон зазначав, що в Одесі є два готелі «Норд» і «Клуб». Обидва вони мали великі, проте погано умебльовані номери, які були дуже брудними, що викликало у мандрівника огиду (Morton E., 1830. P. 296–297). Разом з тим не сприяла позитивним враженням і надзвичайно висока вартість проживання у них.

Ще гірше почувалися мандрівники, якщо доводилося ночувати у корчмі або на поштових станціях. Едвард Мортон, перебуваючи у Козельці разом із супутниками, змушений був зупинитися в одному з таких закладів. Він нотував, що запропоноване одній з високоповажних дам ліжко виявилось настільки брудним, що вона відмовилася від нього і змушена була заночувати у кареті, хоча температура повітря фіксувалася значно нижче нуля. Для самого ж мандрівника місця не знайшлося взагалі, і тому він самостійно шукав притулку у приватних помешканнях (Morton E., 1830. P. 142).

Вкрай негативні спогади у М. Холдернесс залишила й одна з поштових станцій, яка функціонувала на півдні України. Вона нотувала: «Я маю спробувати описати ту жалюгідну споруду, яка має назву поштова станція... Буквально це великий навіс з солом'яним дахом, через діру у якому виходила труба пічки, що займала третину площі кімнати і залишала решту простору темним і похмурим. І лише на печі було місце для сну. Простір перед піччю освітлювався відблисками вогню, який горів у духовці. Світло падало на довгий стіл із лавами вздовж нього, які були єдиними меблями» (Holderness M., 1823. P. 86).

Власне тому англійські мандрівники, маючи можливість, обирали для ночівлі селянські помешкання або приватне житло у передмістях. Мері Холдернесс згадувала: «Усі візники встигли зайняти трактири, і тому ми змушені були шукати притулку у хатах російських селян¹ у тих селах, які зустрічалися дорогою. Ця обставина не

¹ Маються на увазі українські селяни. Мандрівниця не вдається до з'ясування відмінностей між росіянами і українцями й оперує імперськими термінами і кліше.

могла у нас викликати розпач, бо ми влаштувалися у селян краще, ніж це могло бути у трактирі. До того ж нам надавали провізію, яку мали господарі хати» (Holderness M., 1823. P. 76). Охайність, чистота і доглянутість українського житла вражала й Е.Д. Кларка. Він відзначав, що стеля і стіни у хатах були рівномірно побілені, а столи і лави — вимиті до блиску².

Подібні враження від помешкань українських селян, де доводилося зупинятися, мав і професор Оксфордського університету Вільям Макмайкл. Він зазначав: «Я зайшов до помешкання мало-росіянина, яке відрізнялося комфортом і заможністю і було значно кращим, порівняно з тими жалюгідними хатинами, у яких нам доводилося зупинятися після нашого від'їзду з Москви» (MacMichael W., 1819. P. 38).

Відвідуючи міста в українських землях, мандрівники часто вдавалися до загальної їх характеристики, описів краєвидів, фіксації звичаїв і сюжетів з повсякденного життя. Особливо цікавими для англійців видавалися Київ і Одеса. Київ, як вже зазначалося, вважався ними першою і найдавнішою столицею, а також одним із найвизначніших релігійних центрів Російської імперії. Вільям Макмайкл назвав його «священним містом», «Меккою для росіян імперії» (MacMichael W., 1819. P. 41).

У свою чергу Одеса, за твердженням Е. Мортон, була третім за рівнем економічного розвитку центром держави (Morton E., 1830. P. 300). Важливе місце у тревелогах посідали міста Кримського півострова, які подекуди, всупереч варварським діям російських військових і цивільних чиновників, а також переселенців, усе ще зберігали східний колорит. Проте вони не є предметом розгляду цього дослідження. І своєрідним «фоном за вікном карети» зазвичай залишалися провінційні міста Наддніпрянщини.

Чудове перше враження справило на М. Холдернесс знайомство з Києвом. Вона писала: «З пагорба між верхньою і нижньою частиною міста відкривається вид на жвавий і прекрасний давній Київ, у якому виділяються низина, що має назву Поділ, величний Печерський монастир, церкви, будинки і річка, яка надзвичайно широка, і влітку, мабуть, посилює чудове враження від цієї картини. Це найкраще місто, яке нам доводилося бачити під час довгого шляху, за виключенням, хіба що, Риги» (Holderness M., 1823. P. 57–58).

У свою чергу опис Києва залишив і Джон Томас Джеймс, який відвідав його у 1814 р., під час подорожі країнами Північної, Центральної та Східної Європи. Він зазначив, що міський простір поділяється на три частини: «Печерська

фортеця й прилеглі вулиці, що розташовуються на вершині пагорба на сході; Старий Київ і його польські укріплення, які розкинулися на захід; а нижче Подільський квартал, який знаходився у напівзруйнованому стані, внаслідок пожежі» (James J.T., 1817. P. 357). Такий поділ міста знайшов відображення й у тревелогах В. Макмайкла. Мандрівник нотував: «Поділ, або Нижнє місто, є головним осередком євреїв; старий Київ відомий церквою Св. Софії — першим християнським храмом у Російській імперії; проте Печерськ, третя частина міста, є найкраще заселеним і найприємнішим місцем для проживання» (MacMichael W., 1819. P. 42).

Дещо по-іншому бачив Київ Д. Маршал. Він писав: «Київ — це одне з найважливіших і найбільш значущих міст, які я бачив в Росії. Це місто добре відоме в історії імперії, і хоч воно й постраждало через незліченні революції, зараз — відновлюється від цих давніх ударів. Місто добре укріплено й побудовано з цегли та каменю. Тут широкі, прямі й добре вимощені вулиці» (Marshall J., 1772. P. 168–169). Цікаво, що мандрівник, спираючись на дослідження історії регіону, які передували подорожі, визначив Київ як столицю України, не враховуючи його тодішній статус у Російській імперії.

Особливе місце у тревелогах англійців відводилося описам Одеси. Зазвичай вони зупинялися тут на більш тривалий час, і знайомство з містом відбувалося упродовж кількох днів, а то й кількох тижнів. Це давало змогу розгледіти його архітектуру і зануритися у повсякденне життя. Зокрема, М. Холдернесс вразив той факт, що вона побачила «розвинуте портове місто», хоча, за її відомостями, «ще двадцять років тому на цьому місці було лише кілька хижок рибалок, а у 1812 році третина його населення вимерла від чуми...» (Holderness M., 1823. P. 77).

Один з найбільш розлогих і детальних описів міста залишив Е. Мортон. Він зазначив, що на відміну від багатьох інших Одеса, яку він називає «Петербургом у мініатюрі», була забудована за регулярним планом. Місто мало широкі вулиці з великими будинками, зведеними у «сучасному архітектурному стилі». На думку мандрівника, однією з окрас Одеси була вулиця Херсонська, «яка простягалася на півмилі у довжину, мала тротуари для пішоходів. Обабіч неї було висаджено білі акації» (Morton E., 1830. P. 198). На Херсонській розташовувалися елегантні споруди міської лікарні й колишньої резиденції графа Воронцова (на час відвідин міста це було помешкання Юсуфа Паші). Привернули увагу й інші центральні вулиці, як-от: «вулиця Рибаса», де розташовувалися вхід до скверу й лицей ім. Рішельє, й «вулиця Рішельє» з величезним будинком цивільного правителя (Morton E., 1830. P. 199). Захоплення Е. Мортон викликав Новий бульвар,

² Загалом, вказуючи на європейськість українських сіл, мандрівник порівнював їх з голландськими і норвезькими.

який мав один ряд будинків з видом на море, палац графа Воронцова, бронзовий пам'ятник герцогові де Рішельє на п'єдесталі з червоного граніту (Morton E., 1830. P. 200).

Частиною міського простору Одеси, на яку звертали увагу англійці, були Одеський театр й Рішельєвський ліцей. Проте вони не сприймалися мандрівниками як історичні пам'ятки чи шедеври архітектури. Скоріш, йшлося про саме існування цих осередків культури й освіти далеко від столиць з їх вишуканістю і світським життям. Наприклад, будівля Одеського театру не справила на М. Холдернесс особливого враження. Вона вважала її загалом прийнятною, проте темною і недостатньо освітленою. Разом з тим мандрівниця зазначала, що «італійські опери, а також російські й французькі п'єси, грають тут з великим успіхом» (Holderness M., 1823. P. 78).

Описуючи Рішельєвський ліцей, М. Холдернесс навпаки наголошувала, що «це дивовижна установа для освіти молодого дворянства... Тут різні професори навчають з великим успіхом іноземним мовам. Цей навчальний заклад вважається військовим, і тому студентів, які вступають туди у якості кадетів, готують у ньому для військової сухопутної й морської служби. Частина цього навчального закладу має на меті навчання дівчат...» (Holderness M., 1823. P. 78).

Проте більш тривале знайомство як з Києвом, так і з Одесою, розчарувало багатьох подорожніх. Мандрівники фіксували контраст між зовнішньою привабливістю центральної частини, яка привертала увагу у перші години перебування, і занедбаністю, з якою вони стикалися віддаляючись від неї. Зокрема, Р. Лайєлл, оповідаючи про своє перебування у Києві, зазначав: «Вулиці на Подолі не дуже рівні, більшість будинків занедбано, та й у цілому, все має доволі поганий вигляд. Поділ частково затоплює під час весняної повені Дніпра» (Lyall R., 1825. P. 113). Невпорядкованим, з його точки зору, був не лише Поділ, а й місто загалом. Мандрівник писав: «вулиці ... у переважній більшості не мають бруківки чи дощатого покриття. Лише деякі з них вкриті дерев'яними тротуарами». Зрештою він підсумовував, що внутрішній вигляд Києва — «погано відповідає ідеям величності, які надихали при наближенні» (Lyall R., 1825. P. 113).

Проте ще більш катастрофічним був стан вулиць в Одесі. Мері Холдернесс нотувала: «Оскільки жоден шматочок міських вулиць не має бруківки, у сиру погоду місто стає найбільш брудним місцем, яке я коли-небудь бачила, за виключенням хіба що Балти. До того ж улітку пил у цьому місті так само нестерпний, як і бруд у зимку» (Holderness M., 1823. P. 78). Подібні враження мав і лінгвіст, місіонер, член Британського біблійного товариства Р. Пінкертон, який відвідував Одесу кілька разів (уперше у 1816 р.).

Мандрівник зазначав, що упродовж усього літа дратує пил, який піднімається на вулицях з кожним подихом вітру з моря. Крізь щілини у вікнах і дверях вапняні частки потрапляють у кожне помешкання, ускладнюють дихання й шкодять здоров'ю (Pinkerton R., 1833. P. 137).

Детальний аналіз цієї проблеми із заглибленням у її причини залишив Е. Мортон. У 1828 р. він фіксував такий стан міських вулиць: «багнюка і вода вкривали їх щонайменше на фут; у багатьох місцях наявні глибокі ями, що роблять їх небезпечними для пересування; значна частина з них ніколи не знала благоустрою (тобто це просто колії на землі). Лише чотири центральні — перебували у стерпному стані, оскільки за наказом генерал-губернатора були відремонтовані до візиту імператора» (Morton E., 1830. P. 208).

Улітку так само, як і раніше, вулиці Одеси були вкриті пилом, який густими хмарами піднімався у повітря. Свідком такого явища і став Е. Мортон. Під час пориву вітру його та інші екіпажі змушені були зупинитися, бо візники майже не бачили дороги (Morton E., 1830. P. 209).

Мандрівник вважав, що пояснення чиновниками такого стану вулиць відсутністю поблизу міста потрібного каменю є безпідставними. Він стверджував, що проблема полягає у небажанні докладати зусиль для пошуку відповідних матеріалів, шахрайстві та корумпованості відповідальних осіб, які розкрадали бюджет, що відводився на благоустрій (Morton E., 1830. P. 209).

Майже непомітною і нецікавою для англійців залишалася більшість провінційних міст Наддніпрянщини. Особливо це стосувалося Лівобережжя, яким і пролягали основні шляхи мандрівників. Таке ставлення ґрунтувалося на тому, що європейські міста мали значно вищий рівень розвитку і були більш привабливі архітектурно; також давався взнаки й досвід перебування у столицях Російської імперії.

Так, подорожуючи Чернігівщиною, Д.Т. Джеймс звернув увагу на Мглин і Стародуб. Перше з міст він охарактеризував як «убоге й дерев'яне», що розкинулося на трьох невеликих пагорбах і майже не мало регулярних вулиць (James J.T., 1817. P. 313). Стародуб, який був наступним місцем зупинки, описувався як поселення, у якому живуть не більше 600 осіб, але окремі його будівлі «мають претензії на старовину». Зовнішній вигляд міста не вразив мандрівника, бо житлові квартали майже цілком були зведені з дерева, а будинки не мали жодного оздоблення або якоїсь індивідуальності. Вулиці Стародуба мали неправильну форму, тому Д.Т. Джеймс зробив висновок про відсутність будь-якого плану забудови. Проте його увагу привернув високий земляний пагорб на околиці міста, на якому розташовувався храм. Мандрівник провів паралелі з давніми норманськими фортецями в Англії,

наголошуючи на поєднанні природних і руко-творних елементів (James J.T., 1817. P. 315–316).

Так само невиразними, з точки зору Е. Крейвен, були Полтава й Кременчук, у яких їй довелося зупинятися. Полтава запам'яталася мандрівниці лише відсутністю міських будинків, а Кременчук світським товариством, яке їй хотілося якомога швидше полишити, і відвідинами єдиної, за її твердженням, окраси — будинку Г. Потьомкіна (Крейвен Э., 1795. С. 247–248).

Проте були міста, які все ж таки залишали приємні враження про перебування у них. Одним з них був Ніжин. Так, Р. Лайелл вважав, що це місто є одним з найкращих у Малоросії і заслуговує на більшу увагу, ніж видається (Lyall R., 1825. P. 70). Мандрівник вказував на цілком європейський вигляд Ніжина, який мав численні вулиці, понад 1000 будинків, два монастирі, шістьнадцять церков, а також великі фруктові сади (Lyall R., 1825. P. 70–71).

Так само своє захоплення Ніжином висловив і Р. Пінкертон, підтверджуючи думку попередника, що місто є одним з найкращих у Малоросії. Він писав: «...Воно має фортецю, яка оточена земляним валом. Багато будинків зведені з цегли. У місті п'ятнадцять церков і два монастирі» (Pinkerton R., 1833. P. 258). Мандрівник також зазначав, що у Ніжині тричі на рік відбувалися ярмарки, які збирали людей з далеких країв і демонстрували дух підприємництва місцевих жителів (Pinkerton R., 1833. P. 259).

Ще одним містом, яке сподобалося Р. Пінкертону — був Батурин. Він писав, що це гарно розташоване й добре забудоване містечко, яке стоїть на течії Сейму. Батурин має чотири парафіяльні церкви, монастир і веде жваву торгівлю. У цій частині тревелогів мандрівник вдався до короткого екскурсу в історію України. Він зазначав, що Батурин був резиденцією гетьмана, а у 1708 р. дуже постраждав у зв'язку з «поваленням відомого повстанця Мазепи». Відродження міста мандрівник пов'язував з останнім гетьманом України³ Кирилом Розумовським (Pinkerton R., 1833. P. 260). Наведені історичні факти свідчать про надзвичайну обізнаність Р. Пінкертонна щодо минулого земель, якими він подорожував. Проте у своєму історичному екскурсі щодо Батурина він повторює значною мірою ті відомості, які вже подавалися раніше Р. Лайеллом⁴. Можемо припустити,

³ Знаковим є те, що англійські мандрівники, вдаючись до історичних екскурсів, які стосувалися Лівобережжя або Подніпров'я, не користуються імперськими назвами, як-от «Молороссія» чи «Південно-Західний край». Зазвичай у таких випадках вживався виключно термін «Україна».

⁴ Детально опис Батурина і екскурс в історію міста козацької доби див.: Lyall R. *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia*. London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. P. 66–68.

що обидва автори спиралися на одні й ті самі джерела, або ж Р. Пінкертон ознайомився й використав подорожні записи свого попередника.

У свою чергу, Д. Маршаллу сподобався Чернігів. Він зазначав, що це «дуже вдало побудоване містечко і має гарне розташування на березі р. Десни, по якій проходять баржеві судна по 50 тонн кожне. Місто добре укріплене, його населення становить понад 15 000 людей» (Marshall J., 1772. P. 167). Опис Чернігова залишив і Е. Мортон. Він вказував на те, що це дуже давнє місто, яке скоріш за все було ровесником Києва. Воно мало мурований собор XI ст., дерев'яну церкву й монастир, на території якого розташовано архієпископський палац. У місті також функціонувало ще два жіночих монастирі, вісім інших церков, а також школа й гімназія, які підпорядковуються Харківському університетові, кілька великих ринків (Morton E., 1830. P. 137).

Увагу мандрівників привертала й південні міста. Під час відвідин Херсона у 1786 р., Е. Крейвен вразило, що це невелике місто було дбайливо оздоблене нещодавно зведеними білокам'яними будинками й церквами. Поряд з тим вона відзначила й певні особливості, які відрізняли Херсон від інших міст, у яких їй уже вдалося побувати. Мандрівниця зазначала: «Навколо зовсім немає лісу. Печі топлять очеретом якого дуже багато навпроти Херсона. З нього роблять тини й тимчасові хижки» (Крейвен Э., 1795. С. 251).

Ще одним містом, яке розташовувалося на південних шляхах англійських мандрівників, був Миколаїв. Увагу М. Холдернесс привернули військово-морське училище й шпиталь. Вона відвідала й річковий док, де на той час будували 84-гарматний корабель (Holderness M., 1823. P. 85). Проте ані зовнішній вигляд міста, ані його повсякденне життя не викликали у неї бажання створювати його розлогі описи. У свою чергу, Е. Мортон, не вдаючись до деталей, вказав, що у Миколаєва є усього два недоліки, які власне були характерні для більшості міст півдня, зокрема й Одеси, по-перше, відсутність якісної води (місцеві жителі змушені були набирати її за дві версти від міста) й надзвичайно висока ціна на паливо (пов'язана з відсутністю деревини) (Morton E., 1830. P. 169).

Проте англійські мандрівники зосереджувалися не лише на загальних описах міст. Їх цікавість викликали й окремі архітектурні споруди, які слугували своєрідною візитівкою того чи іншого міста. Вони звертали увагу, як на античні пам'ятки півдня, так і на сакральні православні святині Подніпров'я.

Одним з міст, яке могло задовольнити естетичні смаки будь-якого мандрівника, на думку Р. Лайелла, був Київ. Він писав: «Аматор чудового пейзажу і живописець знайдуть своє пристанище у фортеці й на берегах Дніпра; святоша і монах

замкнуть себе у священних печерах з нетлінними мощами святих та у церквах; військові знаходяться у цитаделі і в арсеналах; антиквар переважно буде радий старому Києву та його околицям; архітектор знайде мало занять, якщо церковні будівлі Росії не цікавлять його; та історик, напевно, зацікавиться усіма цими об'єктами» (Lyall R., 1825. P. 87–88).

Одним з основних архітектурних комплексів, який оглядали англійські мандрівники, перебуваючи у Києві, була Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. На думку Р. Лайєлла, «Успенський собор і Дзвіниця були піком російської сакральної архітектури» (Lyall R., 1825. P. 104-110). Проте на його співвітчизників відвідини Лаври справляли досить неоднозначне, а інколи й суперечливе враження. Часом їхнє ставлення до сакральних пам'яток визначалося приналежністю до певної конфесії. У такому випадку милування архітектурою, змінювалося критикою релігійних традицій і церковної організації. Зокрема, М. Холдернесс зазначала: «Існування монастиря забезпечене щедрими внесками, і його церква вишукано прикрашена. Її стіни вкрито різними розписами й золотими орнаментами, масивні свічники й канделябри створені з надзвичайно цінного срібла. Одяг й митри, які носять священники, просто дивовижні...» (Holderness M., 1823. P. 62). У цьому монастирі є також відомі катакомби, огляд яких доводить, як багато людей Російської імперії, засліплених релігійним почуттям, іде туди кожного року...» (Holderness M., 1823. P. 67). Мандрівниця, яка сповідувала протестантизм, висловлювала певне нерозуміння того, як православної церкві вдається маніпулювати свідомістю вірян. Вона зазначала: «Пишність обрядів грецької церкви дещо нав'язлива, і не доводиться дивуватися тому, наскільки багато умів, безплідних і необізнаних, потрапляють під потужний вплив священників. Дуже сумно бачити хворобливий вплив релігії...» (Holderness M., 1823. P. 67).

Найбільшу увагу англійців привертала печери Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Докладний опис свого візиту до цієї християнської святині залишив Д.Т. Джеймс. Його вразила як сама манера поховання, так і те, що рештки (мощі святих) було виставлено на загальний огляд і вони слугували предметом поклоніння прочан, що власне і вплинуло на детальність опису (James J.T., 1817. P. 342). У свою чергу, Е. Мортон транслював припущення своїх співвітчизників, які раніше відвідували печери, що мощі святих є своєрідною містифікацією, тобто «тіла було виготовлено із відповідних матеріалів» заради встановлення контролю церкви над «довірливими і рабськими підданам, які щорічно прибувають під час прощі до Києва» (Morton E., 1830. P. 146).

Інше пояснення феномену катакомб мав Р. Пінкертон. Він зазначав, що вирішальним

фактором у збереженні тіл є сухість повітря і подібний стан йому доводилося вже спостерігати у кафедральних соборах Бордо і Бремена (Pinkerton R., 1833. P. 219). А отже, про містифікацію тут не може бути й мови. Мандрівник також здійснив екскурс в історію створення печер. Він зазначав, що їх походження датують початком XI ст., часом правління Ярослава Володимировича, коли «пресвітер Іларіон викопав печеру або келію на схилі одного з пагорбів, яка згодом була заселена святим Антонієм, коли він повернувся з гори Афон, у 1017 р.» (Pinkerton R., 1833. P. 218).

Окрім комплексу Свято-Успенської Києво-Печерської лаври увагу англійців привертала й інші культові споруди Києва. Так, Д.Т. Джеймс відзначив для себе церкву Святої Софії, яку він назвав «першою й найдавнішою у Руських володіннях». Мандрівник висловив судження про те, що храм було збудовано візантійськими майстрами за прикладом Софії у Константинополі (James J.T., 1817. P. 346). Більш детальний опис культової споруди залишив Р. Пінкертон. У тревелогах він нотував: «Близько восьмої ранку я пішов подивитися Кафедральний собор Святої Софії, у старому місті. Його було засновано у 1037 році сином Ярослава Володимировича, на місці, де він переміг печенігів. Він багатий священними ризами, золотим і срібним посудом; його стіни та стовпи обвішані священними картинами, переважна більшість з яких покриті дорогоцінними металами та іншим цінним декором. Є мармуровий пам'ятник засновнику... Стеля і стіни над великим вітварем розкішно оздоблені мозаїкою... і, хоча їм 800 років, вони все ще свіжі... Він має одинадцять великих бань або голів і дві маленькі; і має довжину 175 футів, включаючи вітвар» (Pinkerton R., 1833. P. 215-217).

Поряд з сакральними об'єктами увагу англійців, що відвідували Київ, привертала Печерська фортеця. Зокрема, Р. Лайєлл зазначав, що це одна з найцікавіших пам'яток для тих іноземців, які не шукають старовини. Мандрівник таким чином описав побачене: «Фортеця розташована на красивому пагорбі на західному березі Дніпра й оточена ровами, валами й численними бастіонами, збереженими у чудовому стані...» (Lyall R., 1825. P. 104). З його точки зору, найбільшої уваги заслуговував Арсенал. Його було описано так: «Побудована з білуватої цегли, споруда має квадратну форму й заввишки у два височенні поверхи з прекрасними арокними вікнами. У центрі кожного фасаду — величні й прекрасні ворота. Обійти цю будівлю ззовні можна було за пів версти. Інтер'єр нижнього поверху представляє собою чудове видовище. Приміщення з височенною стелею, розділене стовпами на три частини, в кожній з яких розташовані гармати, міномети, гаубиці, фургони з боеприпасами, кінська упряж,

мотузки, міхи⁵ тощо; ...На верхньому поверсі ми побачили 44 000 одиниць зброї...» (Lyall R., 1825. P. 105–106).

Утім, захоплення мандрівника зникло, коли він відвідав військовий заклад для хлопців-сиріт, який розташовувався поряд. Тут вдавана імперська велич змінилася суворою реальністю. Роберт Лайєлл звернув увагу, що усі 1800 кадетів мали вбогий і хворобливий вигляд. Як він дізнався, 302 з них були пацієнтами військового шпиталю. Такий стан речей пояснював опис закладу, який мандрівник залишив у своїх тревелогах: «Вологі дерев'яні помости замість ліжок, вогкі стіни, бруд й відстуність належної їжі свідчили про те, що заклад, який офіцер назвав "закладом високого рангу", був у жалюгідному стані» (Lyall R., 1825. P. 106).

Арсенал під час своєї подорожі до Києва відвідала й М. Холдернесс. Своє враження вона висловила таким чином: «...ми вирушили у супроводі полковника для огляду арсеналу, який розташовується у дивовижних будівлях, які споруджені у формі квадрату. У ньому зберігається сімсот стволів різних артилерійських систем, які знаходяться у бойовому стані. Довжина однієї із зал, де великі гармати знаходяться на зберіганні, сягає двохсот ярдів (182,88 м). Ця зала формує одну із сторін цього квадрату, а інші будівлі, які входять до нього, сягають у довжину 200 або 150 ярдів (137,16 м.). Будівлі споруджено із нештукатуреної цегли і виглядають дуже добре...» (Holderness M., 1823. P. 67–68).

Об'єктом для ознайомлення часом ставали й такі екзотичні, як для туристів, установи, як-то в'язниці й лікарні. Зокрема, Р. Пінкертон писав: «Начальник поліції супроводжував мене до в'язниці; квадратної одноповерхової цегляної будівлі, яка мала сім кімнат і двір, оточений міцними високими стінами. У дворі розміщувалися кухня, ванна, маленька лікарня, яка була переповнена хворими, комора, криниця й суд». Після її огляду мандрівник звернув увагу на неналежне, з точки зору європейця, утримання в'язнів, зокрема переповненість камер, а також фізичний стан тих, кого було заграбовано («вони виглядали брудними, обдертими, виснаженими і жалюгідними»).

Протилежне враження справила на нього міська лікарня: «Повітря було добрим, стіни і підлога чисті: весь заклад здавався доглянутим, гарно упорядкованим і виглядав респектабельно» (Pinkerton R., 1833. P. 214).

Окрім краєвидів, планів забудови й архітектурних пам'яток, увагу подорожуючих часом

⁵ Міх — пристрій для контрольованого нагнітання повітря, який використовується у ковальстві, виробництві скляних виробів, а також у конструкції деяких музичних інструментів.

привертав етнічний склад населення міст. Зокрема, Р. Лайєлл зазначав, що у Києві «дуже багато євреїв, небагато поляків і певна кількість малоросіян, але основною масою його мешканців є справжні росіяни» (Lyall R., 1825. P. 113). Він зауважував, що Київ є «більше польським, аніж російським містом», оскільки місцева польська еліта користувалася особливими привілеями (зокрема, щодо судочинства). Значною мірою тревелоги англійців рясніли надзвичайно позитивними характеристиками українців. Джозеф Маршалл писав: «Сучасне українське покоління — це моральний й добре вихований цивілізований народ...» Власне тому мандрівник визначає, що під час подорожі він відчував себе у повній безпеці, власне так, якби він подорожував у будь-якому графстві Англії (Брицький П.П., Бочан П.О., 2011. С. 235).

У свою чергу Р. Пінкертон назвав Одесу «Притулком націй», вважаючи її склад населення абсолютно унікальним. Він зазначав, що це місто емігрантів, які прибули сюди майже з усіх країн. Тут жили росіяни, французи, італійці, греки, вірмени, євреї, німці, поляки, турки, татари, американці. Англійці та інші народи. Усі вони охоче займалися своїми комерційними справами й користувалися багатьма привілеями (Pinkerton R., 1833. P. 135). Етнічний склад населення міста мав і зовнішні прояви. Їх Р. Пінкертон фіксував, відвідуючи міський сад, розбитий у англійському стилі. Мандрівник писав: «Це найкраще місце, щоб побачити унікальне й цікаве розмаїття азійського й європейського обличчя й моди; але переважає європейський костюм» (Pinkerton R., 1833. P. 135).

Окрім великих міст, багатонаціональність була характерна й для провінційних містечок. Описуючи Ніжин, Р. Пінкертон звернув увагу, що його населення складається з греків, вірмен, козаків⁶ і росіян (Pinkerton R., 1833. P. 258). Особливе захоплення викликала родина грецького купця Зосима, яка вирізнялася не лише розкішшю у побуті, але й меценатською діяльністю, спрямованою на становлення і розвиток національної освіти (Pinkerton R., 1833. P. 359). Проте, звертаючи увагу на поліетнічність українських міст, англійці не надавали їй суттєвого значення. Скоріш за все мова йшла про взаємодію і вплив на міське середовище різних народів і їхніх культур.

Частиною міського простору, яка привертала увагу майже усіх мандрівників, були ярмарки. Особливо цікавими для них були Київські контракти. Зокрема, М. Холдернесс не застала торги, бо залишила місто за два тижні до їх початку. Проте вона, спираючись на розповіді місцевих жителів, зазначала, що ярмарок відбувався упродовж

⁶ Під терміном «козаки» мандрівник має на увазі українців, нащадків козацьких родів.

трьох тижнів. Її вразило, що його відвідували як пересічні жителі, так і знать, і людей збиралося настільки багато, що не можна було знайти житло (Holderness M., 1823. P. 60).

Якщо Контрактовий ярмарок приваблював розмахом, то одеські базари, які розташовувалися у східному і західному передмістях, — своїм колоритом і цінами. Відвідуючи їх, М. Холдернесс звернула увагу на ціни на фрукти, якими були насичені торгові ряди. Мандрівниця зазначала: «...після збирання вишень їх продають по 6 рублів за пуд ваги, а вишня сортом гірше — три рублі за пуд... За шістдесят копійок продають десять персиків. Виноград коштує від дванадцяти до тринадцяти копійок за фунт, що дуже дорого... Яблука інколи розміром у двадцять два дюйми в окружності. Ті з них, що привезені з Криму, відрізняються особливо солодким смаком, який раніше мені не доводилося куштувати. Вони подібні до тих наших яблук, які ми називаємо Рібстон пепин, проте з ароматом ананасу...» (Holderness M., 1823. P. 79).

Не залишилася поза увагою мандрівників і місцева мода. За свідченнями англійців, жителі українських міст, особливо великих, стежили за світовими тенденціями і одягалися не гірше за європейців. Мері Холдернесс, перебуваючи у Києві, писала: «Тутешні магазини чудові, і багато речей у них можна придбати за більш низькою ціною, ніж у будь-якій іншій частині країни, через яку ми проїхали... Тутешні дами одягнуті у чудові турецькі шалі, без яких жодна жінка не може почуватися у товаристві добре одягнутою; вони дають від п'ятисот до двох тисяч рублів за них... Дами одягнені екстравагантно і дорого, майже так само, як у Петербурзі або Москві. Мені розповіли, що цей одяг зшитий у французькому стилі, елегантно й з неабияким смаком» (Holderness M., 1823. P. 60–61). Гарний смак киян щодо одягу відзначав і Р. Лайелл: «Більшість людей, яких ми зустріли, були схожі на частину будь-якого найбільш вишуканого європейського товариства.

Але треба зауважити, що ми бачили лише так званий "цвіт"» (Lyll R., 1825. P. 88–89).

Отже, Російська імперія могла запропонувати англійському мандрівникові показову розкіш обох столиць, огляд античних пам'яток і екзотику східної культури на анексованих нею землях Кримського півострова, національний колорит українських сіл і сакральні релігійні об'єкти міст Наддніпрянщини. Найбільше приваблювали мандрівників Київ і Одеса, у той час як провінційні міста зазвичай залишалися поза увагою. Англійці акцентують увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, а саме: загальних описах ландшафтів, особливостях забудови, архітектурних пам'яток переважно релігійного значення. Привертають увагу й певні проблеми, які були типовими для українських міст, зокрема занедбаність вулиць і житлового фонду, низький рівень сервісу тощо. Важливою складовою свідчень мандрівників є аналіз православної сакральності окремих українських міст, особливо Києва. Це привертало увагу протестантів, які вважали певні прояви православ'я, зокрема прощу, заборонами місцевого населення. Разом з тим вони розглядали церковну організацію як інструмент ментального поневолення й збагачення. Побіжно англійці приділяли увагу поліетнічності українських міст. Проте це питання їх цікавило лише у частині взаємодії та взаємовпливів різних культур. Англійські мандрівники, описуючи українські землі в цілому і міста зокрема, не обмежувалися лише фіксацією побаченого і почутого. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості про відвідані регіони, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками. Особливістю тревелогів є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури й нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте часом вони містять відомості, які складно або неможливо відтворити за іншими джерелами.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
- Дередемедведь Е.Н. Крымская Ривьера: авантюрные приключения англичанок в Тавриде. Симферополь: Сонат, 2008. 208 с.
- Дередемедведь Е.Н. Крым глазами английского путешественника Р. Лайелла. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 43. С. 163–169.
- Ковальов Є. Київ в описах подорожей мандрівників з Великої Британії та США першої половини XIX ст. *Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квітня 2011 р.* Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. С. 57–62.
- Крейвен Э. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году милади Кравен. Перевод с фр. [Д. Рунич]. Москва: Унив. тип., у Ридигера и Клаудия, 1795. 524 с.

- Непомнящий А.А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму. *Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. Київ, 1998. Вип. 1: Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура».* Ч. 2. С. 138–144.
- James J. T. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland; during the years 1813 and 1814 in two volumes.* London: John Murray, 1817. Vol 2. 435 p.
- Lyall R. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia.* London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. 566 p.
- Macmichael, W. *Journey from Moscow to Constantinople.* London: John Murray, 1819. 272 c.
- Marshall, J. *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine, and Poland, in the years 1768, 1769 and 1770: In which is particularly minuted, the present state of those countries, respecting their agriculture, population, manufactures, commerce, the arts, and useful undertakings.* London: Printed for J. Almon, 1772. Vol. 3. 352 p.
- Morton, E. *Travels in Russia, and a Residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827–1829.* London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. 486 p.
- Pinkerton R. *Russia, or Miscellaneous Observations on the Past and Present State of the Country and Its Inhabitants.* London: Seeley & Sons, 1833. 486 p.
- Spencer E. *Travels in the Western Caucasus: Including a Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836.* London: Henry Colburn, 1838. Vol. 1. 358 c.
- Holderness M. *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev.* London: printed for Sherwood, Jones and Co. 1823. 316 p.

REFERENCES

- Brytskyi, P. P., & Bochan, P. O. (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh.* Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
- Deremedved, E. N. (2008). *Krymskaia Rivera: avantiurnnye prikliucheniia anglichanok v Tavride.* Simferopol: Sonat [in Russian].
- Deremedved, E. N. (2002). Krym glazami angliiskogo puteshestvennika R. Lyall. *Kultura narodov Prichernomoria*, 43, 163–169 [in Russian].
- Kovalov, Ye. (2011). Kyiv v opysakh podorozhei mandrivnykiv z Velykoi Brytanii i SShA pershoi polovyny XIX st. *Kyiv u sotsiokulturnomu prostori XIX–XXI stolit: natsionalnyi ta yevropeyskyi kontekst: mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., 13 kvitnia 2011 r.* Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 57–62 [in Ukrainian].
- James, J. T. (1817). *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland; during the years 1813 and 1814 in two volumes.* (Vol 2), London: John Murray [in English].
- Kreiven, E. (1795). *Puteshestvie v Krym i Kosnstantinopol v 1786 godu Miladi Kraven, Pervod s frantsuzskogo [D. Runicha].* Moscow [in Russian].
- Lyall, R. (1825). *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia,* (Vol. 1), London: T. Cadell [in English].
- Macmichael, W. (1819). *Journey from Moscow to Constantinople.* London: John Murray [in English].
- Marshall, J. (1772). *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, The Ukraine, and Poland, in the Years 1768, 1769 and 1770: In which is Particularly Minuted, the Present State of Those Countries, Respecting Their Agriculture, Population, Manufactures, Commerce, the Arts, and Useful Undertakings,* (Vol. 3), London: Printed for J. Almon [in English].
- Morton, E. (1830). *Travels in Russia , and a Residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827–1829.* London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green [in English].
- Nepomniashchy, A. A. (1998). Mandrivnytstvo po Krymu u pershii tretyni XIX st. ta yoho rol u rozvytku kraieznavstva ta turyzmu. In *Turystychno-kraieznavchi doslidzhennia In-t turyzmu FPU, Vyp. 1, Ch. 2,* 138–144 [in Ukrainian].
- Pinkerton, R. (1833). *Russia, or Miscellaneous Observations on the Past and Present State of the Country and Its Inhabitants.* London: Seeley & Sons [in English].
- Spencer, E. (1838). *Travels in the Western Caucasus: Including a Tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836.* (Vol. 1), London: Henry Colburn [in English].
- Holderness, M. (1823). *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev.* London, printed for Sherwood, Jones and Co [in English].

Дата надходження статті до редакції: 17.01.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор ЯКУБОВСЬКИЙ,

доцент кафедри основ архітектури
та архітектурного проектування
Архітектурного факультету
Київського національного університету
будівництва та архітектури,
кандидат архітектури,
Київ, Україна

Ihor YAKUBOVSKYY,

Associate Professor of the Department
of Architecture Fundamentals
and Architectural Fundamentals Design,
Faculty of Architecture,
Kyiv National University
of Construction and Architecture,
PhD in Architecture,
Kyiv, Ukraine

e-mail: yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

Матеріали районної преси Київщини про підтримку селянами курсу влади під час Голодомору 1932–1933 рр.: маніпуляції та реалії

У статті досліджуються особливості інформаційного наповнення районної преси Київщини про сприятливі для влади реакції в середовищі рядових селян на хлібозаготівлі 1932–1933 рр. як ключову ланку в механізмі Голодомору. Простежено закономірності розміщення в газетах повідомлень про різні види провладних практик колгоспників та одноосібників. Доведено маніпулятивний характер більшості таких матеріалів. Декларована газетами добровільність ініціатив знизу насправді була інспірована владою і з'являлася внаслідок застосування різноманітного тиску. Навіть інформація про показники виконання й перевиконання хлібозаготівельного плану містила сліди примусу до забезпечення відповідних показників. Фактично лише повідомлення газет про доноси селян, а також результативну для влади діяльність буксирних бригад були найбільш наближеними до реалій.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, рядові селяни, влада, маніпуляції, Київщина.

Materials of the Local Media of Kyiv Region about Acceptance the Course of Authority by Peasant during the Holodomor of 1932–1933: Manipulations and Reality

The article is devoted to investigating the specific of the information of Kyiv region's local media to the conducive for authority cases of reaction of ordinary peasants for the grain procurement campaign of 1932–1933 as a key mechanism of the organization of Holodomor in Ukraine. The research strategy is based on the contextual analysis of different media materials against the broad background of the Holodomor, as well as the territorial and chronological representation of the newspaper's information about the typically similar practices of the peasants. The research focuses on the analyses of the following messages of the local media: freewill execution and over-execution grain procurement plan by farmers and members of collective farmers; appeals to execute this plan and to oblige to additional plans; freewill participation the farmers, which were forced to give own grain, in doing of brigades for searching and expropriation its in another peasants; denunciations, peasant's statement about advantage of the collective farm system. It was argued most of the newspaper's information was manipulative. The so-called voluntary initiatives of ordinary peasants, often declared by the local media, actually appeared under the influence of the authorities. The empiric potential of district press gives more background information of documentary materials. Only the materials pertaining to the denunciations of the ordinary peasants and to the activity of the brigades for grain procurement reflected the reality. The local media deepen the notion regarding the motives of the peasants and the measures which were used by authority to enable the emergence the conducive information in local media. It leads to the investigation of the models of peasants' existential choice, which were developed in the various circumstances during the Holodomor of 1932–1933.

Key words: Holodomor, local media, ordinary peasants, authority, manipulations. Kyiv region.

Не викликає сумніву, що в контексті з'ясування особливостей механізму Голодомору 1932–1933 рр. в Україні ґрунтовного аналізу потребують життєві стратегії рядових селян, як зрештою, і сільської верхівки. У структурі ж джерельної бази дослідження проблеми особливе місце посідає районна преса. Суттєві втрати документального масиву (Боряк Г., 2013; 2020) зробили її потенційно найбільш об'ємним джерелом різноманітної емпіричної інформації. Насамперед це стосується відображення тих поведінкових моделей селян, які перебували у фарватері задумів влади. Однак повнота і достовірність саме цього сегмента викликає суттєві застереження.

Маючи за основну мету забезпечити суголосну сподіванням реакцію загалу селянства на політико-господарські кампанії, місцеві газети були покликані широко висвітлювати ставлення селян до заходів влади. Проте з огляду на ідеологічні потреби преса мусила підтримувати вигідний для неї баланс між розміщенням позитивних та негативних матеріалів та супроводжувати все актуальною риторикою. Це призводило до суттєвого коригування й препарування повідомлень, які потрапляли на газетні шпальти, а отже, наклало свій відбиток на інформаційні можливості преси. Водночас дослідження наявних у ній матеріалів крізь призму обов'язкового врахування цього чинника дає змогу не тільки відділити елементи реальної підтримки на селі стратегій влади від інспірованих проявів та інших смислових маніпуляцій, але й проливає додаткове світло на самі підходи верхівки до ідеологічного забезпечення свого курсу. Відтак аналіз районних газет Київщини під таким кутом без сумніву є актуальним дослідницьким завданням.

Комплекс проблем, пов'язаних з особливостями інформації районних газет Київщини (та й УСРР загалом) з приводу так званої провладної реакції рядових селян та сільської верхівки на політично-господарські кампанії 1932–1933 рр., ще не був предметом спеціального дослідження. Це відбиває загальну тенденцію уривкового використання матеріалів місцевих газет доби Голодомору. Лише останнім часом робилися спроби з'ясувати на прикладі Київщини та Чернігівщини інформаційного потенціалу таких газет стосовно деяких аспектів Голодомору (Лук'янець, 2020; Старовойт, Лук'янець, 2020). Зрештою, бракує і спеціальних ґрунтовних досліджень власне екзистенційного вибору селян Київщини як такого. Історіографічна ситуація представлена низкою спостережень з очевидним фокусом на формах спротиву (Кульчицький, 2013. С. 353–357; Махорін, 2017, С. 49–73).

Мета статті полягає у з'ясуванні закономірностей відображення на шпальтах районних

газет Київщини тих проявів життєвого вибору рядових селян, які влада видавала за підтримку свого курсу. Київщину взято в тогочасних адміністративно-територіальних межах Київської області, за винятком тих районів, які у жовтні 1932 р. відійшли до щойно утвореної Чернігівської області.

Районна преса, остаточно перетворена у 1930–1931 рр. на важливий елемент ідеологічного впливу влади на свідомість сільського загалу (Костів, 2021. С. 72–94), за визначенням мала пропагувати зразки підтримки «внизу» політично-господарських кампаній. Це й стало відправним пунктом формування інформаційного потенціалу районної преси щодо реакції пересічних селян на курс влади. Водночас остання навіть особливо й не приховувала, що прагне не відображення у пресі реального стану речей, а конструювання потрібного їй образу. У розпал Голодомору такий підхід отримав додатковий імпульс від секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаевича. Його лист до всіх редакторів обласних та районних газет, обкомів і райкомів, опублікований на початку 1933 р., містив недвозначну тезу: «Газети повинні широко розгорнути на своїх сторінках дійовий, що мобілізує, показ самої механіки досвіду передових колгоспів і сільрад у боротьбі за хліб, допомагаючи відсталим підхоплювати, засвоювати й застосовувати в себе цей досвід»¹. Реалізація цієї настанови та суміжних з нею попередніх і подальших вимог московського та харківського партійного керівництва вимагала дотримуватися сприятливого для влади співвідношення, виставляючи на передній план позитивні для неї практики як сільрад та колгоспної верхівки, так і рядових селян. Звідси був один крок до нав'язування чи приписування сільському населенню тих чи інших конкретних заходів, які видавали за прояв ініціативи низів. Аналогічний за своєю суттю вплив здійснювали районні органи влади, які через газети мали змогу демонструвати адекватну реакцію на вимоги верхніх ешелонів. Інша справа, наскільки редакції газет виявилися інтелектуально спроможними досягти бажаного результату, вміло приховуючи свої маніпулятивні технології. Крім того, не слід відкидати ймовірність просочення в колективи редакцій осіб, які не поділяли поглядів керівництва, особливо щодо розкручування спіралі Голодомору, й могли свідомо закладати у змістовну частину газет матеріали, що опосередковано сигналізували про реальний стан справ.

Відтак сукупність повідомлень про підтримку рядовими колгоспниками різних заходів влади, а також ініціювання якихось закликів та дій слід

¹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Коллективіст*. Бориспіль. 7 січня 1933 р. № 3.

пропускати крізь фільтр можливого інспірування районною владою чи власне газетою. Отже, районні газети, подібно до випадку з відображенням позиції сільської верхівки, принципово не можуть розглядатися як дзеркало реальної ситуації в середовищі сільського загалу. Водночас вони дають зрозуміти головні тенденції та містять багатий емпіричний матеріал про життєві стратегії рядових селян для подальшого аналізу з урахуванням інших різновидів джерел.

Інформаційний потенціал районних газет Київської та Чернігівської областей охоплює увесь можливий спектр реакції рядових селян на зусилля влади. До всього це однаково стосується як одноосібників, так і колгоспного сектора. Кожна з районних газет, як могла, намагалася дотриматися згаданого вище балансу між сприятливими та негативними проявами. Але на практиці виходило не завжди. У більшості районів інформація про позитивні для влади тенденції щодо хлібозаготівлі розчиняється у повідомленнях, які викликали гостру критику. З огляду на систему координат, у яких функціонували газети, це свідчить про явно недостатню кількість позитивних наочних випадків, придатних для популяризації. Більше того, між рядками свого листа це визнавав і М. Хатаевич у закидах на адресу редакцій: *«Найбільша вада більшовицьких газет України є майже цілковита відсутність показу передових колгоспів, сільрад і партосередків у боротьбі за хліб, показу передових ударників колгоспного будівництва»*².

Такий стан справ опосередковано підсилює думку про інспірування наведених у газетах ініціатив чи їхньої частини з боку рядових селян щодо хлібозаготівлі та грошової позики. Знову ж таки лист М. Хатаевича і тут став у пригоді. Цього разу секретар ЦК КП(б)У прямо пише про схильність редакцій районних газет до «вигадування», щоправда, веде мову лише про методи хлібозаготівлі: *«Ніж вигадувати в редакційному кабінеті нові методи кращої організації хлібозаготівель, налагоджування масової роботи в боротьбі за хліб, роботи з колгоспним активом — краще було б постійно виявляти і показувати наявні приклади доброї роботи окремих партосередків, колгоспів і сільрад, детально й широко висвітлювати перед усіма іншими районами, колгоспами, сільрадами і партосередками цей досвід»*³.

Часом газети приписували пересічним селянам відверто нереальні ініціативи, як-от: тальнівська «За суцільну колективізацію», де 8 січня 1932 р. повідомлялося, що сусідній Кам'янецький район виконав план і сформував буксирну бригаду з 30 чоловік до сіл Тальнівського району Лисича Балка, Корсунка, Зеленків, Заліське. До цих сіл

прибула і бригада з Городища на чолі з секретарем райкому партії Охріменком, а також бригада з Київського міського партії. Отже, справи в цих селах визнавалися дуже кепськими. Та попри це газета зненацька стверджувала: «Соціалістична допомога від передових районів викликала хвилю ентузіазму з боку колгоспників-ударників, до лав ентузіастів боротьби за хліб стають дедалі більше колгоспників, активістів»⁴. На такому тлі тьмяніють численні пропагандистські кліше в інших газетах про те, що колгоспники оголошують себе ударниками.

Зрозуміло, що з ідеологічної точки бачення крен у бік висвітлення негативних практик був явно шкідливим для влади. Але переламати тенденцію не дозволяло саме життя. Газети й у 1933 р. рясніли звинуваченнями на адресу і сільської верхівки, і рядових селян, тоді як позитивні для влади матеріали, попри всі старання, залишалися швидше поодинокими випадками. І чи не єдиними повідомленнями, які заслуговують на повну довіру, є дані про самі факти виконання планів, знеособлені й персоніфіковані. Газети радо друкували прізвиська одноосібників, яких вдалося змусити виконати доведені хлібозаготівельні завдання, як-от у випадку з рокитнянською «Колгоспник Рокитянщини». Там 26 січня поруч із гаслами «Дійти до кожного контрактанта», «Викорчувати з корінням голе адміністрування в практиці хлібозаготівлі», «Допомогти контрактантові виправити помилки та сплатити хлібний борг державі» було вміщено перелік одноосібників-ударників із с. Василів: Ситник Микола — 103 % плану, Пономаренко Гапка — 102 %, Деребера Андрій — 101 %, Деребера Грицько — 100 %, Гончаренко Михайло — 100 %⁵.

Загалом блок позитивних для влади повідомлень районної преси представлений різноманітною інформацією про нібито ентузіазм колгоспників та одноосібників. Можна зауважити тематичну однотипність заміток про ініціативи «знизу» в різних районах. Це однозначно видає зрежисованість владою. Під затребувані шаблони редакції газет підбирали підходящі кандидатури серед рядових селян. Районній пресі мало було оприлюднення ухвал колгоспів і сільрад щодо ініціатив з приводу зустрічних планів, закликів до сусідніх суб'єктів брати з цього приклад, а також рапортів про виконання «зустрічок». Газети заходились вміщувати листи рядових селян, колгоспників та одноосібників. Перші нібито добровільно брали на себе зобов'язання здати лишки зі свого присадибного господарства, другі закликали

⁴ Там само. *За суцільну колективізацію*. Тальне. 8 січня 1932 р. № 3.

⁵ Там само. *Колгоспник Рокитянщини*, Рокитне. 28 січня 1932 р. № 10.

² Там само. 7 січня 1933 р. № 3.

³ Там само. 7 січня 1933 р. № 3.

інших одноосібників слідом за ними не тільки виконати доведений хлібозаготівельний план, а й здійснити додаткові поставки.

Показовим прикладом можуть бути матеріали про зустрічні плани під час хлібозаготівлі 1931–1932 рр. Зокрема, Білоцерківська «Радянська нива» 16 лютого 1932 р. помістила на своїх шпальтах лист селян із с. Фурси такого змісту: «Ми, колгоспники артїлі “Незаможник” Петренко П.М., Красножон К.П., точно облічили свої потреби і знайшли, що з хліба, одержаного на трудодні і який залишається на сьогодні в кожного з нас, ми маємо змогу продати державі ще 3 пуди лишків. Ми виконуємо гасло партії про те, щоб усі товариші лишки хліба продати державі і цим жорстоко ударити на глитая та приватника. Всіх колгоспників та контрактантів закликаємо піти за нашим прикладом»⁶.

У Тальному наприкінці січня 1932 р. було організоване звернення районної конференції трудящих-одноосібників, які успішно виконали контракційні зобов'язання, до всіх селян, яке навіть на рівні термінології та стилю відверто режисоване: «Ми трудящі-одноосібники, що виконали свої контракційні угоди, заявляємо твердо, що хліб є, що його треба взяти, що балаканина про “нереальність” плану є роботою куркуля і його агентів-опортуністів. Ми вимагаємо від бідняків і середняків, що не виконали своїх контракційних зобов'язань, виконати їх будь-що протягом січня». Підписанти зобов'язувалися «взяти на буксир» відмовників та вимагали «рішучих заходів до тих контрактантів, що злісно не виконують своїх контракційних зобов'язань і цим самим перетворились на спільників куркулів»⁷. Пропонувалося виконати всі плани до січня.

Але задум провалився, що знову ж таки свідчить про його штучність, а подальша реакція газети лише підсилює враження. 17 лютого вона ініціювала чергове звернення, цього разу від колгоспників та контрактантів с. Глибовець, а вже наступного дня помістила лист-підтримку від катеринопільців. Глибовчани закликали оголосити в районі з 17 до 23 лютого п'ятиденник червоних валок і здати 1000 тонн хліба. Катеринопільці, які виконали план, нібито пішли ще далі, зобов'язавшись здати додатково 9 центнерів, бо село загалом не довиконало⁸.

Не відставали в пропагуванні небаченого ентузіазму селян також інші газети. «Колгоспник Рокитянщини» писав 3 лютого 1932 р., що в с. Савинці одноосібник Роман Кривошея здав

понад норму 2 пуди жита, а Федір Литвин, довідавшись, що недовиконав план, враз прозрів і здав 7 пудів⁹. У Богуславському районі газета пропагувала приклади із с. Гулі, де одноосібники Ничипір Матвієнко, Мусій Матвієнко, Харета Пилипенко виконали план, а перший з них замість 18 пудів здав 90 пудів 30 фунтів. Крім того, всі вступили до колгоспу¹⁰. Ця ж газета оприлюднила звернення бідняків і середняків с. Зеленьки з ініціативою про виконання хлібозаготівельного плану¹¹. Ставищанська «Комуніст» у числі за 24 січня 1932 р. помістила низку очевидно інспірованих листів рядових селян на доказ того, що нібито хліб у селах є, але його поховали. Ось, приміром, лист Марії Христюк, яка замість 16 пудів здала 20, а в листі до газети закликала всіх піти за її прикладом, вмістивши потрібну для влади тезу: «Брешуть куркульські наймити, шкурники, хліб є, але його ми повинні взяти в нещадному бою з класовим ворогом та його спільниками»¹².

На такому тлі преса часто намагалася вбити клин між сільським загалом та верхівкою села. Очевидно, це робилося тоді, коли в районі були незадоволені останньою. Теза про те, що в правліннях колгоспів та сільрадах орудують куркулі чи куркульські агенти постійно супроводжує повідомлення про невиконання будь-яких планів — основного, зустрічного, насінневого, реалізації позики тощо. У таких випадках на початку 1932 р. протиставлялося начебто палке бажання низів висунути зустрічний план та протилежна позиція сільрад чи управ колгоспів. Приміром, богуславська газета писала, що в колгоспі імені Ворошилова с. Баране Поле колгоспники висунули зустрічний план, але управа досі не вивезла зерно на зсипний пункт. А в с. Семигори голова споживтовариства Арійон Матвієнко п'яним розігнав збори контрактантів¹³. Редакційна стаття білоцерківської газети інформувала, що у с. Піщана колгоспники «подають пропозицію щодо вивершення зустрічного плану», а такі, як Вареник, нють про нереальність плану¹⁴. 20 лютого ця ж газета повідомляла, що в с. Фурси селяни перемелювали соломі, щоб вилучити для виконання плану додаткове зерно, але голова колгоспу Трохимець розпорядився припинити¹⁵.

⁹ Там само. *Колгоспник Рокитянщини*. Рокитне. 6 лютого 1932 р. № 13.

¹⁰ Там само. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 21 грудня 1931 р. № 130.

¹¹ Там само. 15 лютого 1932 р. № 21.

¹² Там само. *Червоний Колективіст*. Ставище. 24 січня 1932 р. № 13.

¹³ Там само. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 18 січня 1932 р. № 8.

¹⁴ Там само. *Радянська нива*. Біла Церква. 12 лютого 1932 р. № 22.

¹⁵ Там само. 20 лютого 1932 р. № 28.

⁶ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Радянська нива*. Біла Церква. 16 лютого 1932 р. № 25.

⁷ Там само. *За суцільну колективізацію*. Тальне. 20 січня 1932 р. № 8.

⁸ Там само. 18 лютого 1932 р. № 20.

«Коллективіст Переяславщини» писав 10 серпня 1932 р., що в с. Великі Каратулі голова колгоспу Різник зривав хлібозаготівлю, але рядові колгоспники його нібито викрили¹⁶.

Ситуацію, яку важко уявити в реальному житті, без тіні сумніву двічі описує бориспільська газета. 11 лютого 1932 р. там зазначалося, що в колгоспі імені Г. Петровського с. Григорівка заможні селяни на зборах агітували не виконувати зустрічного плану, що, однак, не сподобалося нібито свідомій бідності. Вона збрала ще одні збори й ухвалила взяти зобов'язання щодо зустрічного плану. Їхнім прикладом запалився один із одноосібників, який здав 1 центнер зерна¹⁷. 27 січня газета писала, що начебто бідняки колгоспу імені Г. Петровського із с. Велика Стариця на загальних зборах висунули зустрічний план у розмірі 65 пудів. А колгосп із 249 заявлених пудів зустрічного здав лише 112¹⁸.

Восени 1932 р. бравурні зобов'язання та заклики з'являються у зв'язку з новою хлібозаготівельною кампанією. Подібні матеріали не тільки створювали сприятливе для влади ідеологічне тло, але й працювали на далеку перспективу у частині відкидання звинувачень в організації Голодомору шляхом насильного й надмірного вилучення зерна. У чистому вигляді це проступає, зокрема, з наскрізь пропагандистського листа колгоспника Якова Дзідзінського із с. Глушки, надрукованого білоцерківською «Радянською нивою» 30 вересня 1932 р. під заголовком «У колгоспі я поліпшив свій добробут». Як знуцання для сучасників і дуже вигідний у майбутньому для влади аргумент лунали його слова: «Цього року забезпечення збільшилося. Так, наприклад, до 1 вересня я одержав хліба 32 пуди та ще належить ярини 32 пуди, до кінця операційного року я вироблю ще 100 трудоднів — буде що одержувати (я вже не говорю про грошову оплату, а припаде на трудодень теж чимало, крім хліба). Отже, наш добробут залежить цілком від наслідків нашої праці, від нас самих, від живих людей, як казав про це тов. Сталін)... Праця в колгоспі остаточно переконала мене, що тільки колгоспне господарювання поліпшить наш добробут»¹⁹.

10 березня 1933 р. в розпал смертності від голоду ця ж газета надрукувала схожого листа колгоспниці Софії Моргун, покликаною навіяти враження про нормальність ситуації на селі, більше того, про добробут тих людей, які сумлінно працювали в колгоспі:

«Працюючи в колгоспі, я цілком забезпечена матеріально. Протягом 1931 року я мала 160 вироблених трудоднів. За це одержала від колгоспу 245 кг хліба. Цього року (1932) я виробила лише на полі 127 трудоднів. На вироблені трудодні я одержала від колгоспу 4678 кг хліба. Тепер на відзнаку міжнародного дня жінок 8 березня беру на себе зобов'язання протягом 1933 року виробити на польових роботах 200 трудоднів. Викликаю на змагання за найбільшу кількість трудоднів та найкращу якість роботи колгоспниць Жеребко Палажку, Шевченко Варку та ударницю з колгоспу «Нове життя» Мовчан Килину»²⁰.

Газети містять також численні матеріали, покликані переконати, що жертвовність «правильних» селян не обмежувалася радісним висуванням зустрічних планів, а й сягала публічного визнання власних проступків з приводу попереднього небажання виконувати хлібозаготівельні завдання та готовності негайно здати заборгований хліб буксирній бригаді. Опосередковано це свідчить про використання під час кампанії методів психологічного тиску з метою морально надломити селян і змусити до самоприниження. Так, богуславська газета, ведучи мову в січні 1932 р. про ситуацію в с. Бієвці, пропагувала вчинок одноосібника Данила Глуценка, який ініціював зустрічний план у розмірі 7 пудів зерна, хвалила інших одноосібників за виконання плану, а також помістила самокритику середняка Лавріна Зайченка: «Я визнаю себе злочинцем перед державою і здаю добровільно у хлібозаготівлю захований хліб»²¹. В інших числах ця газета зі зрозумілою метою схвалювала «прозоріння» одноосібників з інших сіл. Повідомлялося, зокрема, що в с. Медвин буксирна бригада Веретільника за 5 днів вибрала 56 пудів хліба з 20 хат, який «добровільно здали контрактанти», в с. Яхни контрактант Павло Буртовий добровільно здав 18 пудів пшениці²². Тальнівська районна газета відзначала перевиконання плану контрактантами із с. Гордашівка Володимиром Кулібабою (на 4 ц) та Петром Бондаренком (на 1 ц). Паралельно закликала усіх колгоспників іти слідом 4 селян із с. Вербівець, які здали свої лишки²³.

У частоколі типологічно подібних повідомлень заслуговують на увагу ті з них, де йдеться про те, що до буксирних бригад у січні — лютому 1932 р. пішли контрактанти, які перед цим виконали під примусом доведений план хлібозаготівлі. Подібна інформація з'явилася одразу в багатьох газетах, що однозначно свідчить про

¹⁶ Там само. *Коллективіст Переяславщини*. Переяслав. 10 серпня 1932 р. № 86.

¹⁷ Там само. *Коллективіст*. Бориспіль. 11 лютого 1932 р. № 18.

¹⁸ Там само. 27 січня 1932 р. № 11.

¹⁹ Там само. *Радянська нива*. Біла Церква. 30 вересня 1932 р. № 127.

²⁰ Там само. 10 березня 1932 р. № 29.

²¹ Там само. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 27 січня 1932 р. № 11.

²² Там само. 30 січня 1932 р. № 12.

²³ Там само. *За суцільну колективізацію*. Тальне. 31 січня 1932 р. № 12.

чергову кампанію влади, а не про спонтанну ініціативу знизу. Однак той факт, що серед одноосібників знайшлося чимало людей, які зламалися й пішли вичавлювати хліб у таких, як вони самі, дає важливу поживу для з'ясування спектра поведінкових стратегій рядових селян під час Голодомору.

Так, богуславська районна газета 3 лютого писала, що в с. Карапиші «до бригади вливалось по декілька чоловік, що вчора виконали свої завдання. Вчорашні нездавці хліба сьогодні добровільно здавали все, що з них належало, добровільно йшли до бригади і вимагали виконання завдань від всіх, хто ще не виконав»²⁴. У с. Чепеліївка одноосібник Федот Пророк, виконавши план, «ходить по кутку»²⁵. Тальнівська газета повідомляла, що у в колгоспі «Перебудова» із с. Вербівець на виконання ухвал зазначеної вище районної конференції одні одноосібники взяли на буксир інших. Перераховуються й ті, в кого це найкраще вийшло: Грицько Лизогуб, Кіндрат Пуць, Олекса Гірник, Василь Харченко, Поліщук. Разом вони зібрали 45 ц. Долучення контрактантів до буксирних бригад газета фіксує і в с. Корсунка²⁶.

Паралельно газети активно пропагували факти не стимульованого буксирними бригадами виконання та перевиконання планів колгоспами та одноосібниками. У який спосіб це насправді досягалось на тлі масових повідомлень про нерезальність планів для сусідніх сіл і господарств, залишалося за дужками. Але подібні публікації були, за задумом, покликані відтінити нібито наявність хліба на селі та пояснити невиконання планів безгосподарністю, спротивом «куркулів» і неналежною роботою сільського активу та уповноважених.

Курсові на вичавлення із селян решток під посівну 1932 р. газети теж прагнули надати вигляду добровільного піклування рядових колгоспників про формування насінневих фондів. Назагал витрушування останнього зерна оформлювалося як добровільна позика з боку селян, яка підлягала поверненню з урожаю 1932 р. При цьому в газетах поруч (навіть в одному й тому ж числі) уміщували повідомлення, які прямо суперечили ідеї про можливий ентузіазм селян і навпаки свідчили про примус «згори». По-перше, багато матеріалів стосувалося впровадження владою механізму повернення того зерна, яке начебто колгоспникам передали на трудові. Тепер воно мало скеровуватися до

²⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 3 лютого 1932 р. № 14.

²⁵ Там само. 6 лютого 1932 р. № 17.

²⁶ Там само. *За суцільну колективізацію*. Тальне. 22 січня 1932 р. № 9.

насінневих фондів. Зрозуміло, що в будь-якому випадку важко сподіватися на позитивне сприйняття селянами подібної перспективи. Хоча і в цьому аспекті газети намагалися розмістити матеріали про ініціативу «знизу». По-друге, районна преса друкувала й інформацію про відвертий спротив.

Прикладом невдалого пропагандистського ефекту може бути білоцерківська «Радянська нива» від 31 березня 1932 р. Спершу в передовиці дісталось бригадирові із с. Шкарівка М.П. Гальченкові за те, що той відмовлявся віддати під посів власне зерно. Іншими словами, йшлося про застосування тиску з боку влади. Проте далі за вірець брали колгоспників Василя Онопрієнка та Штика. Перший перевиконав зобов'язання, другий позичив колгоспу 4 пуди ячменю. Зрештою, апофеозом стало розміщення листа колгоспника Захарченка із с. Роток: «Я колгоспник с-г артілі Перемога даю в позику колгоспові 2 пуди збіжжя і викликаю на це ж саме таких т.т. колгоспників Хоменка Антона, Ярмоленкову Оксану, Кравченка Максима, Давідкова Гаврила, Перехрестенка Ф., Онопрієнка Якова»²⁷.

Богуславська «Шлях колгоспника» почала друкувати повідомлення про альтруїстичне бажання селян повернути надміру розподілений на трудові хліб. У с. Савинці колгоспники-бідняки ухвалили віддати те, що отримали понад трудові, а «передові бідняки самі показали, як це треба зробити»²⁸. У с. Зеленьки колгоспник-незаможник І. Комлин на зборах запропонував передати частину хліба із зароблених трудових. Він сам здав 1 пуд, а слідом 15 колгоспників по 1–2 пуди²⁹. Тальнівська районна газета пропагувала одноосібників Петра Бабенка та Івана Коноваленка, які виконали план і викликали на змагання відповідно Дем'яна Гончаренка та Теофіла Бондаря³⁰. Не відставала і газета «Колгоспник Рокитянщини». 28 січня газета констатувала, що в колгоспі «Червоний Жовтень» с. Острійки «багато колгоспників одержало більше хліба, ніж їм належало на трудові», а тепер вони начебто добровільно повернули вже 44 пуди³¹.

Під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. в районній пресі збереглася попередня тенденція. Газети йшли второваним шляхом, намагаючись наситити свої шпальти прикладами

²⁷ Там само. *Радянська нива*. Біла Церква. 31 березня 1932 р. № 45.

²⁸ Там само. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 15 лютого 1932 р. № 24.

²⁹ Там само. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 21 лютого 1932 р. № 24.

³⁰ Там само. *За суцільну колективізацію*. Тальне. 14 лютого 1932 р. № 18.

³¹ Там само. *Колгоспник Рокитянщини*. Рокитне. 28 січня 1932 р. № 10.

підтримки пересічними селянами курсу влади на безумовне виконання нереального хлібозаготівельного плану та засудження «куркульського спротиву». За різновидами проявів інформаційне наповнення не зазнало принципових змін. Комплекс повідомлень про хлібоздавальницькі ініціативи рядових селян проливає світло на той факт, що задача із викачування якомога більшої кількості хліба залишалася без змін. І все обставлялося нібито ініціативами «знизу». Додатковим аргументом на цей рахунок є поширення відповідних підходів навіть на Олевщині, де виробництво товарного хліба не належало до пріоритетів у господарському комплексі. Що вже говорити про зерноорієнтовані райони.

Так, 21 серпня «Більшовик Олевщини» надрукував вартий наведення повним текстом лист бідняка одноосібника М. Гриба: «Я крайній бідняк одноосібник Гриб М., вільнений від с.г. податку та хлібозаготівлі, визнаючи важливість хлібозаготівельної кампанії, бажаю взяти участь в соцбудівництві, виношу на хлібозаготівлю добровільно один пуд жита і закликаю піти за моїм приладом голову сільКНС Волічука О., Охримчука О.П., Глухенького Митра, Ткача Івана, Стафійчука Хому та ін.»³². 25 серпня 1932 р. Олевська районна газета повідомляла, що бідняки С. Козачок та Я. Козачок добровільно здали відповідно 25 і 16 кг збіжжя³³. Через шість днів ця газета надрукувала статтю «Біднота висунула зустрічний план», де йшлося про те, що в Дубовицькій сільраді бідняки додатково здали таку кількість зерна: Ф. Проминчук — 2 пуди, М. Левченко — пуд, Яковенко — 20 фунтів, Ф. Вознюк, який був звільнений від хлібозаготівлі, — 12 кг³⁴. В обох числах газети наводяться промовисті цифри зданого хліба. Вони жалюгідні. Ініціювати заготівлю такої мізерної кількості просто не випадало. Це не може не наштотувати на думку, що із селян просто вичадили ледь не останнє, подавши під приправою добровільної акції свідомої частини селян.

На початку 1933 р. преса знову почала друкувати явно інспіровані в умовах Голодомору повідомлення про ініціативу «знизу» щодо формування насінневих фондів коштом добровільного здавання решток зерна колгоспниками. Показовим прикладом може бути замітка в білоцерківській районній газеті від 8 січня 1933 р. про те, що в с. Б. Греблі, якому не вистачає 40 % посівного матеріалу, рядові колгоспники начебто горять бажанням здати власне зерно, а сільська верхівка проти: «Колгоспники, що мали засів на садибах, у відповідь на рішення партії та уряду

зобов'язалися засипати, здати певну частину урожаю з городів до насінфонду. Управа колгоспу по-куркульські поставилася до заходів передовиків. Хоч ми й сіяли, та не здамо ні зернини, нам ще належить з колгоспу, — заявляють правлінці»³⁵.

Районна преса охоче вмещувала на своїх шпальтах повідомлення про ухвали сільських зборів з приводу виселення заможних селян, які не виконували хлібозаготівельні плани. Замітки були покликані навіть враження про повну підтримку низами «рішучого наступу на куркулів». Приміром, малинська газета опублікувала повідомлення, що 29 листопада на пленумі сільради с. Новаки 11 чоловік на чолі з головою релігійної громади Максимом Храпейчуком та церковним старостою Іваном Храпейчуком виступили проти подальшої хлібозаготівлі. У відповідь пленум ухвалив рішення про висилку їх за межі України³⁶.

Поширеною темою на сторінках районних газет була діяльність буксирних бригад. Усі без винятку районні газети пропагували успішні зразки вилучень хліба «буксирами», часто містили інформацію не тільки про керівників бригад, а й рядових виконавців, нещадно критикували у випадку відсутності видимих результатів. У деяких районних газетах фіксувалося, скільки саме буксирним бригадам вдалося виявити прихованого зерна, як-от у канівській за 9 січня 1932 р., де йдеться про те, що сформовані профспілками буксирні бригади сумарно виявили 204,3 центнера збіжжя³⁷. Іншим напрямком стали звинувачення, спрямовані на буксирні бригади в період нібито боротьби з перекрученнями «революційної законності».

Зрештою, районні газети містять інформацію і про таку ганебну життєву стратегію деяких селян, як доноси на односельців. Преса відверто популяризує ці дії, як-от богуславський «Шлях колгоспника», який 21 лютого 1932 р. писав, що в с. Бієвці колгоспниця Наталка Дуб донесла на колгоспника Сергія Мартиненка, який сховав 36 пудів збіжжя, а в с. Потоки 92-річний Остап Радченко доніс на комірника колгоспу «Червоний Жовтень» Дем'яна Бойка, який взяв собі в коморі боршна, а Грицьку Сороці дав 1 пуд³⁸.

Аналіз матеріалів районної преси Київщини, які інформували про сприятливі для політичних кампаній влади тенденції в середовищі рядових селян, засвідчує, що насправді вони мали суттєву

³⁵ Там само. *Радянська нива*. Біла Церква. 8 січня 1932 р. № 4.

³⁶ Там само. *За більшовицькі темпи*. Малин. 5 грудня 1932 р. № 2.

³⁷ Там само. *Соціалістична перемога*. Канів. 9 січня 1932 р. № 4.

³⁸ Там само. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 21 лютого 1932 р. № 24.

³² Там само. *Більшовик Олевщини*. Олевськ. 21 серпня 1932 р. № 113.

³³ Там само. 25 серпня 1932 р. № 115.

³⁴ Там само. 31 серпня 1932 р. № 117.

маніпулятивну складову. Поява однотипних повідомлень в один і той самий час в газетах з різних куточків регіону свідчить про режисуру «згори» та інспірування владою і редакціями ініціатив «знизу». Добровільність та прояв власної волі насправді здебільшого були результатом тиску. Йдеться про інформацію газет з приводу ініціатив рядових селян щодо зустрічних планів, збільшення хлібоздавання одноосібниками понад план, закликів наслідувати приклад тих, хто виконав і перевиконав план, псевдодобровільних рішень віддати державі приховане збіжжя. Навіть участь селян у роботі буксирних бригад не обійшлася без явного примусу. Тільки в такий спосіб можна пояснити появу на шпальтах районних газет інформації про долучення до цих бригад тих одноосібників, з яких щойно витягнули

зерно. Фактично лише повідомлення газет суто про показники виконання хлібозаготівельного плану, а також про доноси та результативну для влади діяльність буксирних бригад були найбільш наближеними до реалій. Хоча й тут залишалося поле для маніпуляцій, якими прикривали брак ініціативи «знизу».

При цьому з-поміж джерел з історії Голодомору саме районні газети містять найбільше емпіричного матеріалу про маніпулятивні технології влади з організації у пресі повідомлень про підтримку курсу, особливо у просопографічному вимірі. Без емпірики газетних матеріалів неможливо зрозуміти ступінь поширення практик, відображених у документальній складовій. А поєднання джерел цих видів спроможне дати синергетичний ефект.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Боряк Г. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 13–18.
- Боряк Г. «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення Урядового архіву України у липні 1941 р.). *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: у 2 кн.* Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ», 2020. С. 531–560.
- Костів М.Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис. на ступінь доктора філософії. Запоріжжя, 2021. 297 с.
- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
- Лук'янець К. Радянська районна преса Чернігівщини у 1932–1933 рр.: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 131–141.
- Махорін Г.Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: Євенок О.О. 2017. 126 с.
- Старовойт С., Лук'янець К. (2020). «Чорні дошки» — репресивна складова Голодомору на сторінках української регіональної преси. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ: НБУ імені В. Вернадського, 2020. Вип. 26. С. 258–275.
- Якубовський І. Сільські вчителі і Голодомор 1932–1933 років: низова преса як індикатор стратегій влади. *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 76–83.

REFERENCES

- Boriak, H. (2013). «Arkhivotsyd» v Ukraini 1934–1960-kh rr. yak naslidok Holodomoru. *Holod v Ukraini v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, Kyiv 20–21 lystopada 2013 r., Kyiv, pp. 13–18 [in Ukrainian].
- Boriak, H. (2020). «Znyshcheno shliakhom spalennia...»: nevidomyi dokument z istorii arkhivotsydu (Akt znyshchennia Uriadovoho arkhivu Ukrainy u lypni 1941 r.). *Academia Terra Historiae. Studii na poshanu Valeriiia Smoliia u 2-x kn.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU; DU «Instytut vsesvitnoi istorii NANU», pp. 531–560 [in Ukrainian].
- Kostiv, M. B. (2021). *Rehionalna presa yak instrument komunistychnoi propahandy na Chernihivshchyni (1929–1933)*. Dys. na stupin doktora filosofii, Zaporizhzhia, 297 p. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoria komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Vol. 2, Kyiv: Tempora, 628 p. [in Ukrainian].
- Lukianets, K. (2020). *Radianska raionna presa Chernihivshchyny u 1932–1933 rokakh: dzhereloznavchy aspekt*. Siverianskyi litopys, 2020, No 4, pp. 131–141 [in Ukrainian].

- Makhorin, H. L. (2017). *Formy oporu ukraïnskoho selianstva u chasy Holodomoru 1932–1933*. Zhytomyr: Yeveniuk O. O., 126 p. [in Ukrainian].
- Starovoi, S., & Lukianets, K. (2020). «Chorni doshky» — represyivna skladova Holodomoru na storinkakh ukraïnskoi rehionalnoi presy Rukopysna ta knyzhova spadshchyna Ukrainy. Kyiv: NBU imeni V. Vernadskoho, 2020, No 26, pp. 258–275 [in Ukrainian].
- Yakubovskiy, I. (2022). The Country Teachers in the Holodomor of 1932–1933: Regional Media as an Indicator of Authority Strategies. *Kyiv Historical Studies*, 2022, No 2 (15), pp. 76–83 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Дмитро ЗАБОРИН,

аспірант
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
керівник ВГО «Союз пошукових загонів України»,
Київ, Україна

Dmytro ZABORIN,

Graduate Student
at The Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy,
Head of the Union of Search Organisations of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: poimenno@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6200-2760>

Портрет захисників української столиці у нагородних документах до медалі «За оборону Києва»

Метою статті є аналіз інформативного потенціалу маловідомих документів з колекції Державного архіву Києва щодо нагородження медаллю «За оборону Києва» в липні — вересні 1941 р., визначення достовірної кількості нагороджених, а також створення їхнього соціально-демографічного колективного портрета. Нагородні документи вперше розглядаються як джерело наукових досліджень у сфері відновлення національної пам'яті українського народу. З протоколів рішень і доданих до них свідчень, нагородних листів тощо можна виокремити основні категорії осіб, які подавались на нагородження, розділити їх за статтю, віком і видами робіт, виконуваних під час оборони Києва. Звітна документація відділу нагород Київради за період 1962–1992 рр. дає багатий матеріал для реконструкції образу учасника оборони міста, вивчення особливостей залучення до неї цивільного населення, а також розуміння перебігу процесу нагородження впродовж трьох десятиліть.

Ключові слова: оборона Києва, 1941, Друга світова війна, медаль, нагородження, нагородний лист, Київрада.

Portrait of the Ukrainian Capital Defenders in Award Documents for the Medal “For the Defence of Kyiv”

The purpose of the work is to analyse the informative potential of little-known documents from the collection of the State Archive of Kyiv (SAK) which describe the awarding process for the medal for the defence of Kyiv in July–September, 1941. We determine the reliable number of awardees, as well as create a socio-demographic collective portrait of them. For the first time the documents for the medal “For the Defence of Kyiv” from the funds of the SAK are considered as a source of scientific research in the field of restoring the national memory of the Ukrainians and for the first time as well they are comprehensively introduced into scientific circulation. From decision protocols and the witness testimonies, award letters, etc., it's possible to distinguish the main categories of persons who applied for awards, to divide them by gender, age, and types of work they did during the defence of Kyiv. The reporting documentation of the awards department of the Kyiv City Council for the period 1962–1992 provides rich material for the reconstruction the image of city defenders, studying the ways of involvement for the civilian population in defence work, as well as understanding the course of the awarding process over the 30 years. Prospects for further studies are possible through the further, more detailed prosopographic and demographic studies, the search for new information about awarding, further research work related to the period of June–September 1941. Personal information about people in award letters is also a valuable source of information for genealogical research.

Key words: WW2, defence of Kyiv, 1941, awarding process, Kyiv City Council, medal, award letter.

Про медаль за оборону столиці України — останню «оборонну» в лінійці радянських бойових нагород — відомо дуже мало. В основному це багаторазово повторений у різних публікаціях близький до тексту оригіналу переказ Указу Президії Верховної Ради СРСР від

21 червня 1961 р., Положення про нагороду та інструкцію про її вручення. Такі описи зазвичай носили канонічний, навіть відверто лапідарний характер, коли згадувалася героїчна битва за Київ у липні — вересні 1941 р., констатувався особливий внесок у справу оборони мешканців міста та його захисників, називалися дати

прийняття офіційних рішень з питань нагородження.

У публікаціях, присвячених історії медалі «За оборону Києва», досі немає навіть одностайної думки про кількість осіб, які її отримали. Проміжні результати процесу нагородження, яке розпочалося у 1962 р., чотири рази підбирав довідник «Ордена и медали СССР», який наприкінці 70-х років назвав цифру «близько 105 осіб», які отримали медаль, та повторив її у 80-х (Колесников Г.А., Рожков А.М., 1986). Надалі та ж цифра з'являється у різних виданнях аж до 2000-х рр. (Дятленко М.Д., 1966; Тарас Д., 2002; Потрашков С.В., 2011; Смыслов О.С., 2005). Єдиним дослідженням, що оперує оригінальними цифрами, є стаття В. Лазаренка у профільному нумізматичному виданні, де він вказує, що на 1 січня 1963 р. медаллю «За оборону Києва» нагороджено понад 70 тис. осіб, а на 1991 р. відбулося «понад 107 540 нагороджень» (Лазаренко В., 2014). При цьому джерела таких даних автор не вказує, як і більшість дослідників, що присвятили свої праці історії оборони Києва.

Метою статті є окреслення портрета захисників української столиці, удостоєних медалі «За оборону Києва», за нагородними документами.

Для реалізації мети автором обрано методу статистичного аналізу, доповненого якісним аналізом змісту документів та поділом інформаційного масиву на групи за статтю, віковими категоріями та вкладом у завдання оборони з виділенням основних підгруп із типовими заняттями. Останнє було необхідне для створення динамічних «колективних біографій», оскільки загальні межі групи досить широкі. Їх окреслили Указ Президії ЗС СРСР від 21.06.1961 р., затверджене ним Положення про медаль і вже згадану інструкцію, яка перерахувала всіх, хто може вважатися учасником оборони. У середині цієї групи існував поділ на дві частини:

1) військовослужбовці та службовці частин, з'єднань, військово-навчальних закладів та установ Збройних сил СРСР, прикордонних, внутрішніх військ та органів колишніх НКДБ та НКВС;

2) усі інші.

Щодо перших, то за стандартною для таких нагород практикою мав місце поділ повноважень та тиражу медалей між силовими відомствами. Для військовослужбовців Генеральний штаб ЗС СРСР визначив своєю Директивою чіткий перелік об'єднань, з'єднань, окремих частин та установ Південно-Західного фронту (ПЗФ), які брали участь в обороні Києва у липні — вересні 1941 р.

Відповідно до цього документа списки склалися безпосередньо військкоматами, які й вручали медаль від імені Президії Верховної Ради СРСР. На перелік орієнтувалися й місцеві ради, які приймали документи від громадян (насамперед довідки військкоматів). За лінією МВС та КДБ

про наявність таких переліків нічого не відомо, до Президії лише подавалися щоквартальні звіти про вручення або безпосередньо за командним ланцюжком через управління кадрів КДБ та республіканські міністерства внутрішніх справ¹. Те саме робили Міноборони та Київська міська рада.

Документи Київради дають змогу стверджувати, що кордони між умовними силовиками та цивільними все одно були розмиті, оскільки рішення про нагородження досить часто ухвалювалися щодо колишніх військовослужбовців, вільнонайманих у військових частинах та училищах, працівників військових заводів у підпорядкуванні Міноборони, співробітників міліції та держбезпеки. Однією з причин такого порядку є те, що медаль було засновано за 16 років після війни, тоді як нагородження рештою «оборонних» медалей почалося у 1943–1945 рр. Багато людей за віком навіть було знято з обліку у військкоматах. Так, наприклад, через Київраду отримала медаль пенсіонерка Лідія Лисенко, колишній санінструктор 821 артполку 289 стрілецької дивізії ПЗФ², а колишніх моряків, зв'язківців, артилеристів, піхотинців, кавалеристів, десантників, які служили на передовій, нагороджували навіть наприкінці 80-х років.

Так само за цивільною лінією відбувалося нагородження колишніх вихованців та співробітників чотирьох київських військових спецшкіл, які до Директиви ГШ не потрапили, оскільки підлітки у військовій формі залучались тільки для підсилення комендантських патрулів та окопних робіт. Згадана Директива, як вже зрозуміло, була далеко не повною. Тому претендувати на нагородження в системі військового відомства не могли й ті, хто належав до повноцінних військових частин, але чия служба 1941 р. не відповідала списку.

У випадку з Пінською військовою флотилією (ПВФ) формально не мали права на медаль люди, які служили в управлінні тилу, допоміжних службах, навчальному загоні, санітарній службі, плавшпиталях, політвідділі та ін., оскільки Директива містила лише перелік бойових частин (кораблів). Тому саме рішенням Київради був нагороджений колишній командир роти в Об'єднаній школі навчального загону ПВФ Дмитро Агеев³. До речі, його повне ім'я та посада до виявлення нагородних документів не були відомі дослідникам історії ПВФ (Спицаков В., 2009. С. 333). А у 1967 р. на нагородження потрапив цілий список із 68 колишніх військовослужбовців 9-го рухомого ремонтного поїзда залізничних військ Південного фронту, у тому числі

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4962. Арк. 24.

² Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 328. Арк. 240.

³ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 12. Спр. 551. Арк. 114.

загиблих та померлих після війни. Через рішення цивільного органа це можна було вирішити набагато простіше.

16 серпня 1961 р. на нараді у секретаря Президії ВР УРСР було зазначено, що за давністю років багато учасників подій не мали підтверджуючих документів, а низка архівів підприємств та установ була втрачена під час війни. Тому надійшла пропозиція приймати належним чином оформлені показання трьох свідків. Це ще більше спрощувало формальності. Відповідно впродовж 1962–1992 рр. через Київраду був нагороджений

851 представник різних силових відомств. Лівову частину з них склали працівники підприємств — військових частин, таких як Танкоремонтний завод № 7, створений у Києві в 1935 р. Саме ця група дає дослідникам додаткову інформацію про склад частин та підрозділів, які брали участь у боях липня — вересня 1941 р., та допомагає уточнити списки особового складу низки формувань. Зокрема, серед тих, хто вважався зниклим безвісти, а фактично залишився живим та діяв, наприклад, у складі підпільних та партизанських груп.

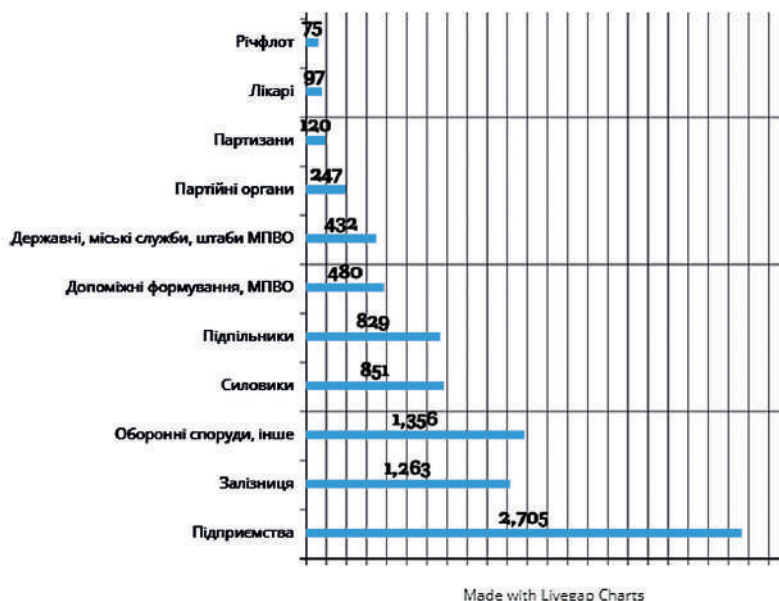

Схема 1. Кількість нагороджених за основними категоріями

Найбільшою ж групою нагороджених є 2704 співробітники промислових підприємств Києва, до яких нами віднесено всі виробництва, включаючи Київську кіностудію. Основне їхнє заняття під час оборони міста — підготовка обладнання до евакуації, а також випуск оборонної продукції: київський завод «Хімефір», наприклад, робив горючу суміш для «коктейлю Молотова»⁴, а швейна фабрика ім. Смирнова-Ласточкина займалася пошиттям військового обмундирування. Деякі підприємства виконували конкретні замовлення: Київський суднобудівний-судноремонтний завод (КССЗ) займався переобладнанням кораблів для ПВФ (види робіт у документах описані доволі докладно).

У 60-ті роки працівники могли знаходитись у різних регіонах країни, але медалі надсилались за місцем проживання. Так, у грудні 1962 р. отримали нагороди 84 мешканці м. Воткінськ (Удмуртія), куди у 1941 р. було вивезено Червонопрапорний завод № 393 («Арсенал») і де

працівники залишились жити⁵. А у наступному році — одразу 520 арсенальців, які мешкали в Києві⁶. Одночасно ці люди (серед яких переважали чоловіки віком 45–25 років) могли бути залучені до місцевої ППО (МППО) свого заводу чи міського району, брати участь у будівництві оборонних споруд. Часто вони формально значилися у складі допоміжних формувань (наприклад, винищувальних батальйонів чи «групах боротьби зі шпигунами і диверсантами»), що у період оборони було найбільш типовими активностями цивільного населення. Однак, спираючись на відомості у нагородних листах, ми розподіляли людей за відповідними групами, виходячи з підстав для вручення нагороди, тобто яка робота для нагородження була первинною. Наприклад, заступник директора Київського регенераторно-гумового заводу Григорій Лівій брав участь у будівництві укріплених рубежів у різних районах навколо столиці, тому його віднесено до відповідної

⁴ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 236 Арк. 287.

⁵ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 168. Т. 1.

⁶ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 213.

групи. А маляр КССЗ Євгенія Лисичкіна відзначена за участь у підпільній комсомольській організації і в групу робітників промисловості теж не включена. Також переводилися на казармене становище та залучалися до земляних робіт або електрифікації дотів Київського укріпрайону співробітники «Київенерго», яке в нашій класифікації відноситься до міських та державних служб та співробітники якого найчастіше нагороджувалися за відновлення пошкодженого електропостачання, тобто за свою основну роботу.

Якщо говорити про оборону Києва як форму буття киян влітку 1941 р., то збереження ними своїх звичайних обов'язків було загальною рисою. Залучення до різноманітних завдань оборони для більшості було епізодичним чи формальним, хоча згодом воно й стало головною підставою для нагородження. У багатьох випадках оборонне значення просто домислювалось, як, скажімо, у прикладі начальника відділу «Союздруку» Володимира Савченка, який «забезпечував населення газетами та журналами»⁷, робітників їдальень чи комунальних служб.

Громадяни, які були задіяні «на окопах» або іншій роботі (включаючи чергування у госпіталях або роботу водіями), становлять другу за чисельністю групу в 1356 осіб. Жінок у ній значно більше, оскільки до обладнання протитанкових ровів та траншей активно залучали студентів київських вишів, співробітників різноманітних установ і академічних інститутів, домогосподарок та ін. Тобто всіх, хто не належав до виробництва, залізниці та не підлягав призову до армії.

Студенти долучалися й до штатних армійських підрозділів. Наприклад, у 1966 р. велику групу з Київського авіаінституту ЦПФ (нині НАУ) було нагороджено за участь у спорудженні в червні — липні 1941 р. наплавної переправи через Дніпро⁸. Це невелика, але цікава деталь, адже про існування такого понтонного мосту, його місцезнаходження та функції з матеріалів про оборону Києва, що раніше публікувалися, не було відомо.

Так само молодь студентського та шкільного віку активно залучали до діяльності допоміжних формувань: ополченських та винищувальних загонів, «комсомольських рот», місцевих груп самооборони та МППО. Наприклад, Київський комсомольський полк, створений 15 липня 1941 р., нараховував 1450 чоловік, яких зібрали з вишів, шкіл, установ, підприємств⁹. При цьому нагороджень за цією категорією в наявності лише 480. На 27 з них у 1967 р. навіть склали стандартні нагородні листи за формою, затвердженою постановою Президії Верховної Ради СРСР від

11 липня 1961 р., що у випадку із цією медаллю було великою рідкістю.

Натомість переважну більшість було відзначено за формальною ознакою участі в тому чи іншому формуванні або взагалі за фантастичні заслуги, як-от боротьба зі шпигунами та диверсантами, парашутними десантами, «сигнальниками», які начебто координували німецьку авіацію, виявлення «вогневих точок» тощо. Наприклад, піонер і член Центральної київської тимурівської команди Володимир Остроменський зі своєю ланкою «проводив огляд горищних приміщень з метою виявлення ворожих кулеметних гнізд», а також «брав участь у виявленні та затриманні двох фашистських лазутчиків та одного диверсійного гнізда»¹⁰.

Зміст документів все ж дає змогу проаналізувати конкретні списки особового складу допоміжних (ополченських і комсомольських) формувань, та взяти до уваги тих, хто брав участь у бойових діях на околицях Києва, загинув у цих боях. Це потрібно для більш коректних оцінок як кількості задіяної в бойових діях літа 1941 р. живої сили, так і безповоротних втрат.

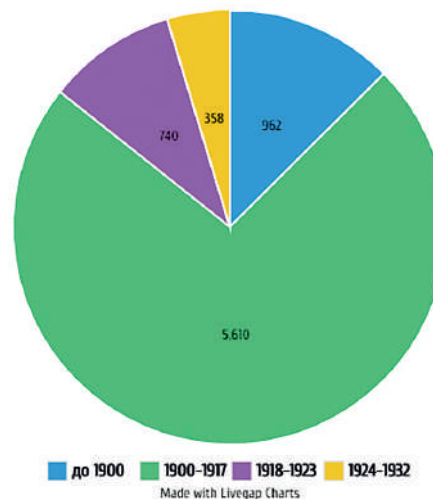

Схема 2. Поділ нагороджених за віком

Типовий учасник оборони Києва — чоловік 1900–1917 р. н., який працював на виробництві чи на залізниці. Утім, на відміну від робітників підприємств, перелік виконуваних залізничниками завдань був значно ширшим: військові перевезення, забезпечення зв'язку, огляду та ремонту рухомого складу, шляхів, відновлення мостів, служба у винищувальних батальйонах, будівництво бронепоездів, виконання спецзамовлень Південно-Західного фронту. Як впливає з документів, на залізниці навіть був власний загін боротьби з диверсантами¹¹. У документах

⁷ ДАК. Ф. Р-1. Оп. Спр. 208. Арк. 249.

⁸ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 12 Спр. 36. Арк. 15.

⁹ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 12. Спр. 29.

¹⁰ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 12. Спр. 86. Арк. 141–142.

¹¹ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 191.

наведено списки екіпажів київських бронепоездів (у тому числі тих, що загинули при виході з оточення у «київському котлі» за Березанню), трудових колективів Дарницького вагоноремонтного заводу, Мостозагону, які перебували у структурі Наркомату шляхів сполучення (НКШС).

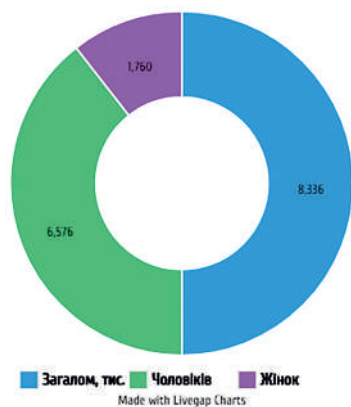

Схема 3. Поділ нагороджених за статтю

Ця інформація є дуже важливою для досліджень, пов'язаних з уточненням кількості втрат при обороні Києва, оскільки київські залізничники виконували завдання безпосередньо в інтересах армії та військ НКВС з охорони залізничних споруд. Більше того, їхні бронепоезди билися до 23 вересня 1941 р., тобто ще кілька днів після загибелі командування ПЗФ, поки не були знищені. Проте їхні команди до списків армійських втрат ніколи не включалися, оскільки залізничники були добровольцями та мобілізувалися за лінією Наркомату шляхів сполучення. У 1963 р. такий список на 28 осіб подали колишні начштабу, парторг та командир гарматного розрахунку бронепоезду «Літер Б»¹².

Щодо партизанських загонів, які діяли саме у 1941 р., то нагородні документи дають безцінну інформацію про невідомих учасників битви за українську столицю, а саме: про формування, чисельність, персональний склад, бойову роботу двох Харківських (складених із робітників міських підприємств) та Донецького (шахтарського) партизанських загонів. Крім того, з документів випливає існування такого ж загону з Полтави, про який невідомо взагалі нічого. Одночасно з'являється можливість для практичної роботи з уточнення списків військових поховань та скорочення кількості зниклих безвісти.

Так, згідно з довідкою Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни, боєць Харківського партизанського загону № 1 Сергій Тичко загинув у вересні 1941 р. у с. Требухів Броварського району та похований у братській могилі. У справі 1980 р. зазначено, що там же

¹² ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8 Спр. 207 Арк. 485–491.

загинув партизан Микола Знайко¹³. При цьому на меморіальних плитах цих імен немає — із 88 похованих відомі імена лише 14 військовослужбовців. Таким чином нагородні документи дають змогу повернути з небуття ще два імені¹⁴. У справі 1980 р. також вказано, що до нагородного відділу Київради подавався список всього загону на 11 аркушах (серед документів не представлений).

Водночас з явним порушенням Указу та Положення медалі видавалися партизанам, які до оборони Києва стосунку не мали. Причому в їхніх бойових біографіях прямо вказано про участь у боях і походах максимум у 1942 р., а в більшості випадків — у 1943-му. Серед них є, безумовно, гідні люди, такі як розвідник та мінер партизанського з'єднання Наумова Вадим Гороховський, який воював у Київському місцевому загоні з 23.04.1943 р.¹⁵, чи боєць партизанського загону ім. Олександра Невського Марія Максименко, яка розпочала свою діяльність 25.03.1943 р.¹⁶ Але це є прикладом доволі гнучкого підходу до вимог для нагородження.

Переважно такий підхід виявлено у списках Київських міськкому та обкому партії, які не обтяжувалися підготовкою підтверджувальних документів. Перш за все нагороду отримали всі люди, які працювали у 1941 р. у партійних органах навіть на таких посадах, як шофери, полотери, офіціанти, прибиральниці, двірники та завгоспи в адмінбудинках, агент із постачання ідальні ЦК КП(б)У та навіть сантехнік державної дачі в Межигір'ї¹⁷. Опис їхніх дій під час оборони дуже короткий або відсутній зовсім.

Загалом безпосередньо до цієї категорії (разом з працівниками у галузі агітації та пропаганди) потрапило 274 особи, включно з першими керівниками, деякі з яких нагороджені посмертно, як заступник голови Ради народних комісарів УРСР Василь Старченко. Сюди нами також віднесені працівники ЗМІ та літератори, які працювали у сфері агітації та пропаганди, малювали карикатури для журналу «Перець». Саме у виступах у пресі та на радіо полягала участь в обороні Києва членів Спілки письменників України, яка подала свій список на нагородження 39 осіб у 1971 р.¹⁸

Лише декілька осіб зі списку займалися чимось іншим: Павло Бейлін (псевдонім Борис Єфімов) усю війну працював хірургом у військовому шпиталі; Анатолій Боженко — учасник київської підпільної організації ім. Щорса; Олександр Розін служив рядовим у війську. Ще двоє перебували

¹³ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 12. Спр. 117. Арк. 40.

¹⁴ Фотоальбом братських могил Броварського району. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26891> (дата звернення: 20.07.2022)

¹⁵ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 524. Арк. 552.

¹⁶ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 587. Арк. 320.

¹⁷ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 208 Арк. 241.

¹⁸ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 706.

в народному ополченні, двоє рили окопи, будучи студентами, а майбутній Герой України Павло Загребельний, тоді курсант 2-го Київського артучилища, був тяжко поранений і потрапив у полон. Цікаво, що чотирма роками раніше Спілка письменників ще зберігала скромність: до нагороди від неї був представлений лише Аркадій Гайдар, який справді перебував у війську влітку 1941 р., вийшов з оточення та загинув під Каневом¹⁹.

Значно більше людей отримали медалі «за партійною лінією» як члени підпільних організацій — 829 осіб, про бойову діяльність яких здебільшого нічого не відомо. Так серед них опинились колишні футболісти київських «Динамо» та «Локомотива» Василь Сухарев, Михайло Мельник, Володимир Балакін, Макар Гончаренко та Михайло Свиридовський²⁰. Всі вони у складі команди «Старт» 9 серпня 1942 р. брали участь у знаменитому матчі, відомому з легкої руки письменника Льва Кассіля як «матч смерті».

Як вже доведено дослідниками цієї теми, до підпілля спортсмени причетні не були. На початку 1990-х, коли дотримуватись створеної журналістами та владою легенди стало не обов'язково, Гончаренко навіть розповідав в інтерв'ю, що «ніхто з офіційної адміністрації перед матчем не примушував нас грати в піддавки», а після матчу з німецьким Flakelf футболісти спокійно покинули стадіон. Заарештовані вони були за доносом Георгія Швецова, граючого тренера команди «Рух», розгромленої 8:0 в матчі 16 серпня (Кузьмін Г., 1995. С. 1–21). Та навіть потрапивши за грати 18 серпня, Гончаренко працював шевцем у Сирецькому концтаборі та проживав у окремії будівлі, звідки потім пішов додому.

До речі, за «матч смерті» футболісти фактично отримали дві нагороди: у 20-ту річницю Перемоги Президія Верховної Ради СРСР своїм указом нагородила членів команди «Старт»

медалями, зокрема Сухарева, Мельника, Балакіна, Гончаренка та Свиридовського медаллю «За бойові заслуги» (Пристайко В., 2005, С. 345). Ще один спортсмен-динамівець Михайло Путістін відмовився від цієї нагороди, але медаль «За оборону Києва» отримав²¹.

Треба зауважити, що у 70–80-ті роки до відповідності заслуг нагороді Київграда ставилась значно простіше, оскільки основні нагородження відбулися у 1962–1964 рр., після чого різко пішли на спад. Щомісяця медалі отримували одна-дві людини, головними підтверджувальними документами стали свідчення (часто нагороджених раніше). 1981 р. медаль «За оборону Києва» вже потрапила до спільної справи щодо нагородження всіма іншими нагородами, почесними знаками, грамотами, а 1992 р., за наявними архівними документами, закрити тему нагороджень.

Останні сім чоловік отримали нагороди вже рішенням представника Президента України при КМДА. Це були колишні лейтенант 492 стрілецького полку 199 стрілецької дивізії Павло Матишевський; шофер 409 арtpолку 131 стрілецької дивізії Ілля Матушенко; комвзводу комсомольської роти Сергій Москаленко; учень ПТУ Володимир Богданенко, який працював на оборонних спорудах; школярка-семикласниця з сандружини Емілія Іванченко; підпільник та партизан з Клавдієво Микола Ніколаєнко; школяр із с. Єлізаветівка Фастівського району Володимир Павленко, який підносив солдатам воду та боеприпаси, ховав тіла загиблих²².

Двоє останніх жодного стосунку до оборони Києва не мали, а Емілія Іванченко, яка багато років писала листи до органів влади з с проханням хоч якось відзначити її заслуги, пішли назустріч. Всього ж з 1962 до 1992 р., за нашими розрахунками, через Київграду отримали нагороди 8336 осіб, і на сьогодні це єдина підтверджена

¹⁹ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 602. Арк. 314.

²⁰ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 345.

²¹ ДАК. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 352. Арк. 282.

²² ДАК. Ф. Р-1698. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 29.

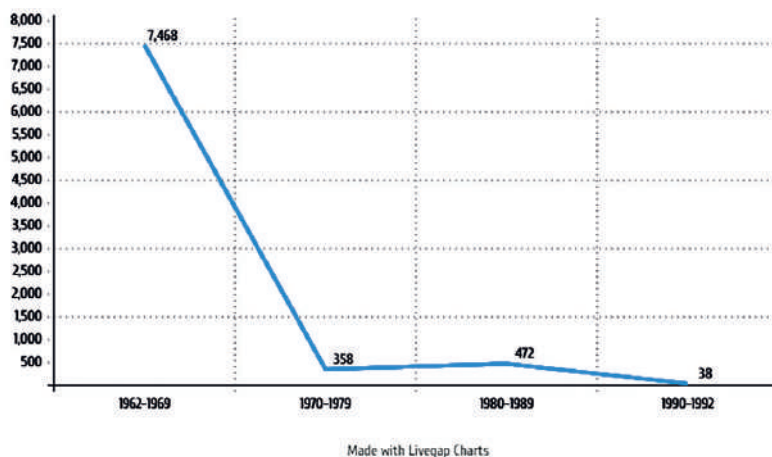

Схема 4. Кількість нагороджень за роками

документально цифра. На початку 2022 р. в галузевому архіві Міноборони України нами попередньо виявлені справи з наказами командувача Київським військовим округом, у яких можуть міститись і накази, пов'язані з нагородженням особового складу. Проте й вони дадуть уявлення лише про частину масиву. Достовірно про загальну кількість нагороджених можуть розповісти архіви Президії ЗС СРСР, але з багатьох причин доступ дослідників туди закритий.

Отже, масив нагородних документів з колекції Держархіву м. Києва, включаючи документи особового походження та власноруч написані автобіографії, є єдиним доступним документальним комплексом для вивчення історії періоду оборони Києва влітку 1941 р. з оригінального ракурсу та через маловідомі факти, не зафіксовані жодними іншими документами. Матеріали до підготовки

та проведення нагороджень містять детальну інформацію, яка дає змогу дослідити особливості повсякденного життя столиці, діяльність підприємств як цивільних, переведених на військові рейки, так і військово-промислового комплексу. Наявні відомості персонального характеру дають змогу максимально персоніфікувати історичний період, розглядати його через історію особистостей та соціальних груп, працювати над більш детальними просопографічними портретами. Вони можуть бути використані для публікації документальних збірок, роботи з уточнення фактичних втрат при обороні Києва, увічнення пам'яті загиблих, уточнення списків військових поховань. Крім того, є важливим джерелом наукових розвідок у сфері відновлення національної пам'яті українського народу, визначення його ролі в організації антигітлерівської боротьби.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Дятленко М.Д. Україна, рік 1941... [Опір фашист. загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів]. *Український історичний журнал*. 1966. № 6. С. 116–120.
- Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. Минск: Народная асвета, 1986. С. 79.
- Кузьмин Г. Горячее лето сорок второго. *Футбол*. 1995. № 13. С. 1–21.
- Лазаренко В. Медаль «За оборону Киева». *Нумізматика і фалеристика*. 2014. № 3 (71) липень–вересень. С. 11–14.
- Потрашков С.В. *Награды СССР, России и Украины*. Харьков — Белгород: Клуб семейного досуга, 2011. С. 221–222.
- Пристайко В. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. Київ: ЕксОб, 2005. 168 с.
- Смыслов О.С. Загадки советских наград: 1918–1991 годы. Москва: Вече, 2005. 352 с.
- Спичаков В. Пинская военная флотилия в документах и воспоминаниях. Львов: Лига-Пресс, 2009. 384 с.
- Тарас Д. Боевые награды СССР и Германии II мировой войны. Москва: АСТ, Минск: Харвест, 2002, С. 66–67.
- Фотоальбом братских могил Броварского района.
URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26891> (дата звернення: 20.07.2022).

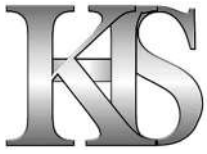
REFERENCES

- Diatlenko, M. (1966). Ukraine, rik 1941 ... [Opir fashystskym zaharbnykam na okupovanii terytorii URSR u svitli novykh dokumentiv]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, pp. 116–120 [in Ukrainian].
- Kolesnikov, G. A., & Rozhkov, A. M. (1986). *Ordena i medali SSSR*. Minsk [in Russian].
- Kuzmin, G. (1995). Goriacheie leto sorok vtorigo... *Futbol*, vol. 13 [in Russian].
- Lazarenko, V. (2014). Medal «Za oboronu Kiieva». *Numizmatika i faleristika*, vol. 3 (71), pp. 11–14 [in Russian].
- Potrashkov, S. V. (2011). *Nagrady SSSR, Rossii i Ukrainy*. Kharkov-Belgorod [in Russian].
- Prystaiko, V. (2005). *Chy buv «match smerti»? Dokumenty svidchat*. Kyiv [in Ukrainian].
- Smyslov, O. S. (2005). *Zagadki sovetskikh nagrad: 1918–1991 gody*. Moscow [in Russian].
- Spichakov, V. (2009) *Pinskaia voiennaia flotiliia v dokumentakh i vospominaniakh*. Lvov [in Russian].
- Taras, D. (2002) *Boievyye nagrody SSSR i Germanii II mirovoi voiny*. Moscow [in Russian].
- Photoalbum bratskikh mogil Brovarskogo raiona. (2022). [in Russian].
<https://memory-book.ua/gallery/albums/26891>

Дата надходження статті до редакції: 18.12.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Соціокультурні дослідження

Socio-Cultural Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.116>
УДК 821.161.2.045(477)

Архимандрит Митрофан (Олексій БОЖКО),

доктор філософії
у галузі «Православне богослов'я»,
учений секретар
Київської духовної академії і семінарії,
Київ, Україна

Archimandrite Mitrophan (Oleksii BOZHKO),

PhD in Orthodox Theology,
Scientific Secretary
of Kyiv Theological Academy
and Seminary,
Kyiv, Ukraine

e-mail: alexiusavgyst@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7235-5351>

Шанування архістратиґа Михаїла в домонгольський час у Києві в контексті новоєрусалимської ідеї

У статті розглядається шанування архістратиґа Михаїла в Києві у контексті уявлення про столий град Русі як Новий Єрусалим. Ця концепція склалася під впливом прийняття християнства і відбилася у низці писемних та архітектурних пам'яток. Автор намагається показати, що виникнення культу архістратиґа Михаїла було одним із елементів, що стверджували новоєрусалимську ідею. Його шанування було не тільки князівсько-військовим, що характерно для всієї християнської ойкумени, але мало місцеві особливості. У народній свідомості святий Михаїл бився з дияволом і допоміг позбутися русичам його влади, коли вони приймали Хрещення. Ці уявлення позначилися на будівництві Михайлівських храмів у місцях, пов'язаних з перемогою над язичництвом. Відповідні епізоди мали паралелі у біблійній та церковній історії. Вони зафіксовані у народних переказах, літературних творах, розписах та посвятах храмів. Все це давало підставу проводити аналогію між Руссю та Ізраїлем, Києвом та Єрусалимом.

Ключові слова: архістратиґ Михаїл, концепція «Київ — Новий Єрусалим», історіософія, Хрещення Русі.

Veneration of the Archangel Michael in pre-Mongolian Time in Kyiv in the Context of the Idea of Kyiv as New Jerusalem

The article examines the veneration of the Archangel Michael in Kyiv in the context of the idea of the capital of Rus' as New Jerusalem. This concept was influenced by the adoption of Christianity and was reflected in a number of written and architectural monuments. In them, the people of Rus' recognized themselves in a new way in world history and organized their living space accordingly. The author tries to show that the emergence of the Archangel Michael's cult was one of the elements supporting this idea. His veneration was not only princely and military, which was typical for the Christian ecumene, but had its own local characteristics. In the people's mind, St Michael fought with the devil and helped them to get rid of his authority during their Baptism. These ideas were reflected in the building of churches dedicated to the archangel: one — near the place where the idol of Perun stood, and the second — outside of Kyiv, where

the idol was washed ashore and finally destroyed. The episodes associated with the victory over paganism with St Michael's help had their parallels in biblical and church history. Folk tradition, literary works, frescoes in St Sophia Cathedral and the specifics of the dedication of the churches recorded them. All this gave rise to an analogy between Rus' and Israel, Kyiv and Jerusalem.

Key words: Archangel Michael, concept "Kyiv as New Jerusalem", historiosophy, Baptism of Rus'.

Архістратиг Михаїл¹ здавна вважається покровителем Києва. Таке уявлення про нього було втілене у гербі столиці України, на якому розміщене його зображення. Витоки сучасного геральдичного знака стольного граду сягають ще часів Київської Русі. Це свідчить про те, що формування та утвердження культу архангела Михаїла в Києві відбулося вже у домонгольський час. Проте в сучасній суспільній культурі не вистачає усвідомлення того, в чому полягає зв'язок архангела з Києвом. Через це втрачається розуміння того, яким чином його постать сприяла утвердженню Давньоруської держави, а в пізніші часи стала одним з ідейних джерел духовного відродження українського народу. Тому в рамках цієї статті ми хотіли б по-новому актуалізувати причини шанобливого ставлення до нього, вказавши не лише риси, притаманні всій християнській ойкумені, але й особливі місцеві мотиви.

Серед дослідників, які зверталися до теми михайлівського культу, слід назвати М. Скабаллановича (1901), М. Мальцева (1994), В. Ульяновського (2011, 2013), Н. Нікітенко (2008). У своїх роботах вони розглядають біблійне підґрунтя церковного шанування архістратига Михаїла, а також його поширення та прояв у різних частинах середньовічного християнського світу. Однак ми хотіли б звернути увагу на шанування архангела не в традиційних аспектах як захисника християн і покровителя імператора й воїнів, а в контексті формування особливого уявлення русичів про Київ як Новий, або Другий Єрусалим.

Мета статті — розглянути шанування архістратига Михаїла в Києві в домонгольський час у контексті новоєрусалимської ідеї. Для досягнення цієї мети можемо визначити такі завдання: 1) з'ясувати, в чому полягало особливе уявлення русичів про Київ як Новий Єрусалим; 2) визначити загальнохристиянські підстави шанування архангела Михаїла; 3) з'ясувати, як це ставлення до нього накладалося на місцевий київський ґрунт; 4) показати, яким чином михайлівський культ утверджував уявлення про Київ як Новий Єрусалим.

Вивчення богословської та історіософської ідеї «Київ — Новий Єрусалим» почало

привертати до себе увагу під час святкування 1000-літнього ювілею Хрещення Русі і набуло особливого звучання після проголошення незалежності України. Цій концепції присвячені роботи протоієрея Л. Лебедева (1989), І. Данилевського (1998), В. Рички (1996, 2005), Н. Нікітенко (2003), М. Нікітенко (2013), П. Білоуса (2003), С. Герасимчука (2010), С. Шумила (2013) та ін. В її основі лежить осмислення русичами досвіду епохальної події — прийняття християнства, яке розпочалося вже у першому поколінні після Хрещення. Осмислення пережитого давало русичам кардинально нове розуміння свого місця як в історії, так і в просторі сьогодення. Нижче ми пунктирно позначимо основні положення київської новоєрусалимської ідеї, яка знайшла своє відображення у писемних та архітектурних пам'ятках давньоруської доби.

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона малює картину того, як давньоруські мислителі усвідомлюють свій народ Новим Ізраїлем — богообраним народом, прищепленим через Хрещення до біблійної історії спасіння². Тут лежать витоки осмислення свого життєвого простору у біблійних категоріях та аналогіях. Якщо Русь — Новий Ізраїль, то її столиця Київ — це Новий Єрусалим. У зв'язку із цим біблійні аналогії накладаються і на перших християнських правителів Русі: рівноапостольний князь Володимир Великий уподібнюється царю Давиду, а благовірний князь Ярослав Мудрий — премудрому Соломону³. Сам простір Києва зорганізується як містобудівна ікона Єрусалима: в його центрі стоїть храм Премудрості Божої — Свята Софія, до якої ведуть Золоті Ворота. Символічно вони зображують ті ворота, якими Христос входив до Єрусалиму. Але в «Слові» митрополита Іларіона вони набувають й іншого значення: Київ — це місце Божественної присутності, а Золоті Ворота — це символічна точка Його входження до простору міста. Про це говорить посвята надбрамного храму Благовіщенню Богородиці, тобто події зачаття Ісуса Христа та Його входження до простору нашого світу. Не випадково митрополит Іларіон звертає архангельське привітання Діви

² Див.: Слово о законе и благодати митрополита Илариона / подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко. Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1. С. 38, 40, 42.

³ Там само. С. 50.

Марії до самого Києва: «Радуйся, благоверний граде! Господь с тобою!»⁴. Тема священного граду, в якому живе Бог, акцентована і в інтер'єрі Святої Софії. Зокрема, в апсиді вівтаря є напис грецькою мовою: «Бог серед нього, воно не похитнеться; Бог йому допомагатиме зрання» (Пс 45:6) (Нікітенко Н., 2003. С. 181).

Варто зазначити, що ідея «Київ — Новий Єрусалим» має не лише біблійні аналогії, а й певну богословську основу. У Святому Письмі під «Новим Єрусалимом» розуміється як Царство Боже у кінці часів (див. Одкр 3:12, 21:2–4; Гал 4:24–26), так і Церква Христова, оскільки в Хрещенні та Миропомазанні віряни вже тут на землі отримали запоруку майбутнього Царства (див. 1 Пет 2:9–10; Євр 11:10, 12:22–24). І давньоруські мислителі вже уявляли свій народ громадянами цього Царства. Новий Єрусалим — це також рефлексія давньоруської столиці як «матері міст руських» і як центру поширення християнства по східнослов'янських землях. Про це яскраво говорить Яків Мних у «Житті князя Володимира», виголошуючи між іншим: «Оле чудо! Яко 2-и Іерусалим на землі явися Киев»⁵.

Осмилення Києва як Нового Єрусалима має й інші складові. У «Повісті минулих літ» безпосередній зв'язок Києва зі Святим Градом уособлює святий Андрій Первозваний, який приніс сюди апостольське благословення і провів майбутню велич граду⁶. Ще одним сюжетом, яким утверджувалася сакральність Києва, було осмилення його як уділу Пресвятої Богородиці, міста, врученого Її заступництву (за аналогією з Константинополем). Основа цього простежується у присвяченні Їй Десятинної церкви князем Володимиром. Вона також втілена у Софійському соборі в образі Оранти, що молиться перед Богом за місто та його мешканців. Найбільш повно ця ідея отримала своє розкриття у «Печерському Патерику», що розповідає про будівництво Успенського собору. Один з найяскравіших епізодів — принесення з Константинополя ікони Пресвятої Богородиці грецькими майстрами, які передали печерським ченцям Її слова: «Хочу церкоть възградити себе в Руси, въ Києве... Прииду же и сама видете церкве и в ней хощу жити»⁷.

⁴ Там само. С. 50. Пор.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. Стлб. 139.

Архангельське привітання — це звернення архангела Гавриїла до Діви Марії зі словами: «Радуйся, Благодатна! Господь з Тобою» (Лк 1:28).

⁵ Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. 1963. Вып. 37. С. 74.

⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 6-7.

⁷ Абрамович Д.І. *Киево-Печерський патерик*. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 6.

Отже, особливий сакральний статус Києва в давньоруській писемності та містобудівній політиці князів утверджувався на такому підґрунті: 1) апостольська проповідь на київських пагорбах та благословення майбутнього граду; 2) причетність Русі до біблійної історії спасіння через подію Хрещення; 3) паралель між Києвом та Єрусалимом, київськими князями та ізраїльськими царями; 4) присутність Бога в Києві; 5) заступництво Богородиці над Києвом та Її перебування в граді.

Саме в контексті означеної вище новоєрусалимської ідеї ми розглянемо виникнення та формування культу архістратига Михаїла в Києві. Його особливе шанування стало, як нам здається, ще однією ланкою, яка стверджувала цю ідею.

Для початку коротко зупинимося на біблійних свідченнях про архангела Михаїла, які стали основою для його подальшого шанування. Саме ім'я Михаїл буквально означає питання «Хто як Бог?» у значенні «ніхто не рівний Богу». На сторінках Святого Письма він постає як начальник небесного воїнства, яке Бог посилає на битву із силами зла. У книзі пророка Даниїла про нього згадується кілька разів: «Михаїл, один з перших князів» (Дан 10:13), «Михаїла, князя вашого» (Дан 10:21), «Михаїл, князь великий, який стоїть за синів народу твого» (Дан 12:1). У книзі Ісуса Навина він є «вождем воїнства Господнього», який допоміг у взятті Єрихона, хоча не називається на ім'я (Нав 5:13–15). Церковна традиція також отожднює з ним явлення ангела, який перешкодив Валааму виголосити прокляття на ізраїльський народ (Чис 22:22); знищення 185 тисяч воїнів асирійського царя Сінаххеріба (4 Цар 19:35); спасіння трьох отроків у Вавилоні у вогняній печі (Дан 3:95). Загалом, у контексті Старого Завіту, він є старшим посланцем Всевишнього і захисником народу Ізраїлю.

У Новому Завіті найяскравіший образ містить книга Одкровення Іоанна Богослова. В ній розповідається про небесну битву архангела Михаїла та його ангелів із семиголовим і десятирогим драконом, який переслідував Жону, одягнуту в сонце, і її немовля: «І виникла на небі війна: Михаїл і Ангели його воювали проти дракона, і дракон і ангели його воювали проти них, та не встояли, і не знайшлося вже місця для них на небі. І скинутий був великий дракон, древній змії, прозваний дияволом і сатаною, що спокушає увесь всесвіт, скинутий на землю, і ангели його скинуті з ним» (Одкр 12:7–9).

Біблійні образи архістратига Михаїла як захисника Ізраїлю та Церкви було перенесено й на «новий Ізраїль» — християнську Русь. Підставою для цього є історія Хрещення Русі, викладена у «Повісті минулих літ». У літописному оповіданні є кілька важливих для нашої теми сюжетів.

1. Епічна розповідь про повалення ідола Перуна та його вигнання з меж граду: «І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. <...> І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене»⁸. В. Ричка звертає увагу, що вигнання Перуна з Києва відбувалося таким же чином, як і Єрусалим очищувався від ідолослужіння. Там ідоли та жертovníки їм знищувалися біля потоку Кедрон, який ніс свої води до Мертвого моря (див. 3 Цар 15:13; 4 Цар 23:4, 6; 2 Пар 29:16, 30:14) (Ричка В., 2005. С. 50–51).

2. Молитва князя Володимира з проханням Божої допомоги на подолання диявола: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, Господи, узнати Тебе, істинного Бога, як ото узнали землі християнські, і утврди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, Господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на Тебе і на Твою силу, одолів я підступи його»⁹.

3. Побудова храму на місці капища: «Повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди»¹⁰.

4. Тріумф над дияволом: «І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: “Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я жити мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] Бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих”»¹¹.

Наведені вище літописні уривки змальовують перед нами епічну картину боротьби християнства з ідолослужінням, навернення русичів від темряви до світла та звільнення їх від влади диявола. Під час таїнства Хрещення це виявляється у так званому «чині оголошення», коли над людиною читаються заборонні молитви і відбувається її зречення від диявола і поєднання з Христом. У контексті ж Хрещення всього народу, в даному

випадку Києва, це набуло образу боротьби небесних воїнств з дияволом і ангелами його. Хоча ім'я архістратига в цих фрагментах не згадується, примітно те, як біблійні образи, пов'язані з ним, накладаються на історію Хрещення Русі, зображену в «Повісті минулих літ». Трохи раніше, під 6494 (986) р., вона передає бесіду князя Володимира з грецьким філософом, який згадував про протистояння Сатанаїла та Михаїла¹². І невдовзі після Хрещення шанування архангела знайшло своє відображення у будівництві присвячених йому храмів в особливих «смыслових» для киян місцях.

Першим на честь архістратига Михаїла був освячений південний боковий вівтар у Софійському соборі, розписи якого актуалізували ключові біблійні сюжети. У верхній частині апсиди над постатями святиливі була написана монументальна напівфігура архістратига. На склепіннях перед апсидою та передвітарною частиною нефа збереглися фрескові композиції «Скинення сатани», «Єдиноборство з Яковом», «Явлення архангела Валааму» та «Явлення архангела Ісусу Навину». Під дерев'яною віконницею XI ст. збереглася композиція XVIII ст. «Диво архангела Михаїла в Хонах» (див. Нікітенко Н., 2008). У цих фресках закарбовані найважливіші події в історії ізраїльського народу, пов'язані з архістратигом, і тепер вони переносилися на новий богообраний і богохранимий народ. Тим самим утверджувалася думка про заступництво архангела Михаїла над Руссю та її стоїльним градом.

У 1070–1088 рр. син Ярослава Мудрого — князь Всеволод Ярославич спорудив перший Михайлівський храм у Видубицькому монастирі під Києвом¹³. Він був освячений на честь Чуда архістратига Михаїла в Хонах. Це диво було пов'язане зі спробами язичників знищити Михайлівський храм у місті Колоси у Фрігії. Для цього вони поєднали дві гірські річки в один потік і направили його на храм. Місцевий паламар преподобний Архип почав молитися архангелу, щоб запобігти лихові. Тоді біля храму з'явився архістратиг, вдарив жезлом по горі та відкрив у ній широку ущелину, куди спрямував води потоку, і храм залишився неушкодженим¹⁴.

Назва київської місцевості Видубичі та будівництво тут Чудо-Михайлівського храму ніяк не пояснюються у «Повісті минулих літ». Однак про це говорить «Хроніка

⁸ Літопис руський за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 66; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 101–102.

⁹ Літопис руський. С. 67; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 103.

¹⁰ Літопис руський. С. 67; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 103.

¹¹ Літопис руський. С. 67; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 102–103.

¹² ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 75.

¹³ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 164, 199.

¹⁴ Див.: Спогад чудес преславного святого архістратига Михаїла, що було у Хонах. Туптало Д. *Життя святих* / перекл. В. Шевчук. Т. І: Вересень. Львів: Свічадо, 2008. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_01/saints_ua_01_006.php (дата звернення: 04.03.2023).

з літописців стародавніх» 1672–1673 рр. ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича. У ній він фіксує древній народний переказ та його богословську основу (про джерела оповідання ігумена Феодосія та ступінь його достовірності див.: Ульяновський В., 2011. С. 76–79). Викладена ним історія має безпосередній стосунок до події Хрещення Русі. Коли князь Володимир звелів скинути Перуна в Дніпро, язичники бігли за ідолом і кричали: «Выдыбай, наш господарю боже, выдыбай». Ідол прибився до берега на місці, яке потім було названо Видубичі. Там християни пробили ідола, прив'язали до нього камінь та втопили. У зв'язку із цим ігумен Феодосій пише: «А в Выдубичах церковь Чуда святого Михаила збудовано также при Владимире, для того, иж як в Хонех святыи Михаил чудо учинил, реки неверных погруживши, так тут выдыбалого албо выплыненого в болване чорта помогл в водах потопити»¹⁵. Попри наявність у «Хроніці» явних фактичних похибок важливою є вказівка на символічність місця та роль архістратига Михаїла у боротьбі за новопросвічених киян.

Примітно, що Чудо-Михайлівський храм на Видубичах був збудований князем Всеволодом не на порожньому місці. З іншого боку цього ж пагорба вже на межі X–XI ст. існував печерний монастир, відомий сьогодні як Звіринецький. Він також був присвячений архістратигу Михаїлу. Про це свідчило графіті у підземній церкві, наведене О. Ертелем у доповіді 1920 р. Напис говорить: «Святая обитель чудо-Михайловская благословенная» (Ульяновський В., 2011. С. 70–71). Це свідчить про те, що вже після Хрещення за часів князя Володимира дана місцевість мала особливе значення для жителів Києва і пов'язувалася з фігурою архістратига.

Михайлівський Золотоверхий собор у центрі Києва був зведений у 1108–1113 рр. князем Святополком Ізяславичем (у хрещенні Михаїлом), де він був незабаром похований¹⁶. У посвяті цього собору архангелу Михаїлу безперечно простежується особистий патронат архістратига над князем, а також його дружинно-військове значення. Однак і тут є особливий зв'язок з подіями Хрещення Русі. Вище наголошувалося, що на пагорбі, де стояв Перун, князь Володимир поставив церкву святого Василя Великого (пізніше — Трьохсвятительська церква). Але й Михайлівський Золотоверхий собор було споруджено поряд, поблизу «Боричева взвоза», не випадково. Народна свідомість, зафіксована в «Хроніці» ігумена Феодосія, безпосередньо пов'язувала його з поваленням Перуна: «И для

того, поведают, первыи при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горе, недалеко от того беремища Чортова, на свое имя церковь святого Михаила збудовал, иж як з неба святыи Михаил чорта зкинул, так тут он же помогл з горы чорта в болване збивати»¹⁷. Тут, незважаючи на низку фактичних помилок, ми знову бачимо зв'язок посвяти собору та конкретного місця з постаттю архангела.

Останній київський сюжет, пов'язаний з будівництвом на честь архістратига Михаїла, відноситься до 1199 р. Тоді князь Рюрик Ростиславич спорудив підпірну стіну, що підтримувала схил пагорба, на якому стояв храм Видубицького монастиря, оскільки його постійно підмивали води Дніпра, що загрожувало руйнуванням¹⁸ (порівняйте з подіями в Хонах). Це було велике свято для обителі, з нагоди якого ігумен Моїсей Видубицький склав ціле слово. У ньому він вихваляв князя, проводив паралелі між Руссю та Ізраїлем і говорив про те, що відтепер ще більше киян переймаються старанністю та любов'ю до архістратига Божого¹⁹. На завершення своєї промови він виголосив таке благословення: «И Бог милости и Отец щедротам и любы единочадаго сына Его и причастье Святаго Духа да будет с царством Твоим купно с любыми Твоею, и архистратиг Михаил и покрывая и храня кровом крилу Твоею, ныне и присно и в будущия веки. Аминь»²⁰.

Загалом давньоруські літописи містять чимало свідчень того, як «побежени бывше погании силою чстнаго крста и стомъ Михаиломъ»²¹. Тут під 6619 (1111) р. навіть вміщено великий фрагмент слова святителя Іоанна Золотоуста на Собор архангелів, після того як південноруські князі здобули велику перемогу над половцями в битві при річці Салниця²². Це говорить про те, що у свідомості русичів через заступництво архістратига князі отримували перемоги над ворогами, які загрожували Русі та її стольному граду.

У зв'язку з київською геральдикою варто зазначити, що зображення архангела Михаїла містилося на печатках київських та південноруських князів, які самі або їхні батьки носили його ім'я. Такі зображення є, зокрема, на печатках Святополка Ізяславича (1050–1113), Олега Святославича (1052–1115), Ростислава Мстиславича (1110–1167), Рюрика Ростиславича (1137/1140–1211/1212/1214) і Всеволода Святославича (†1212/1215) (Алфьоров О., 2012. С. 49–74). Знаменитим зображенням архангела є також змійовик князя Володимира

¹⁷ Софонович Ф. Хроніка... С. 68.

¹⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 709.

¹⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 714.

²⁰ Пор.: ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 715.

²¹ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 290; Див: стлб. 273, 760, 764.

²² ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 269–273.

¹⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. С. 68.

¹⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 259, 274–275.

Мономаха — «Чернігівська гривня». Його образ з лицьового боку, і жіноча постать, оточена клубком змії, із тильного, а також відповідні написи вкотре передавали ідею боротьби Божого служителя із силами зла (Коваленко В., 2013. С. 513).

Узагальнюючи викладене вище, можемо зробити висновок, що шанування архістратига Михаїла в Києві у домонгольський період мало кілька аспектів. Воно поєднувало в собі і особистий патронат над тезоіменитим князем, і загальне заступництво над князями й воїнами, і відповідно над Руською державою. Проте князівсько-дружинний елемент не був єдиним у формуванні та розвитку Михайлівського культу. На нашу думку, його необхідно розглядати у ширшому контексті. Не менш важливим був хрещальний елемент,

пов'язаний із запровадженням християнства на Русі. Фігура архангела Михаїла стала однією з ключових у київській топографії, оскільки, в свідомості киян, він боровся за новопросвічений народ і дарував йому перемогу над дияволом. Його постать також пов'язувала столицю Русі з біблійною історією та вводила її мешканців у простір сакрального.

Отже, шанування архістратига Михаїла стало ще однією ланкою, яка утверджувала богочинимість Києва за аналогією з Ізраїлем та Єрусалимом. Підставою ж, що дає змогу пов'язати культ Михаїла з іншими елементами київської новоєрусалимської ідеї, служить те, що усі вони беруть свій початок в епохальній події Хрещення Русі.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва). *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2012. Вип. II. С. 5–74.
- Білоус П.В. Міф про Єрусалим у літературі Київської Русі. *Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі)*: зб. статей. Житомир, 2003. С. 108–115.
- Герасимчук С.В. Символіко-алегорична паралель «Київ — Єрусалим» у літературі Київської Русі. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*: Міжвуз. зб. наук. ст. Київ, 2010. Вип. XXIII, ч. 1. С. 7–14.
- Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? *Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций*. Москва, 1998. С. 355–368, 389–391.
- Коваленко В.П. Чернігівська гривня. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я. Київ, 2013. С. 513.
- Лебедєв Л., прот. Богословие Русской земли как образа Обетованной земли Царства Небесного. *Тысячелетие Крещения Руси: Международная церковно-историческая конференция «Богословие и духовность»*. Москва, 1989. С. 140–175.
- Мальцев М.В. Почитание св. Михаила в русской православной традиции (Опыт историко-этнографического исследования): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Москва, 1994. 24 с.
- Нікітенко М.М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X — початок XII ст.). Київ, 2013. 484 с.
- Нікітенко Н. Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вівтаря Софії Київської. *Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*: Мат. наук.-практ. конф. «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». Київ, 2008. С. 207–216.
- Нікітенко Н.М. Софія Київська — образ нового Єрусалима. *Український музей*. Зб. наук. пр. Київ, 2003. С. 176–182.
- Ричка В.М. «...Яко другий Єрусалим»: Образ «священного града» в культурі та ідеології українського середньовіччя. *Людина і світ*. 1996. № 9. С. 23–27.
- Ричка В.М. «Київ — другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005. 243 с.
- Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его. *Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная*. 1901. № 44–45. С. 782–786; № 46. С. 791–799.
- Ульяновский В. Чудо-Михайловский монастырь в Киеве: проблема посвящения, символики и статуса. *Rossica Antiqua*. 2011. № 2. С. 43–101.
- Ульяновський В. «Видубицька історія» про хрещення киян крізь призму посвяти давнього собору. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 40–59.
- Шумило С.В. Уявлення про Київ як «другий Єрусалим» в церковно-суспільній думці Русі-України. *Із Києва по всій Русі*. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі, 15 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 196–227.

REFERENCES

- Alforov, O. (2012). Molivdovuly kyivskykh kniaziv druhoi polovyny XI — kintsia XII stolittia (za materialamy sfracistychnoi kolektsii O. Sheremetieva). *Sfracistychnyi shchorichnyk*, 2, 5–74 [in Ukrainian].
- Bilous, P. V. (2003). Mif pro Yerusalym u literaturi Kyivskoi Rusi. *Svitlo znyklykh svitiv (khudozhnist literatury Kyivskoi Rusi)*, 108–115 [in Ukrainian].
- Herasymchuk, S. V. (2010). Symvoliko-alehorychna paralel «Kyiv — Yerusalym» u literaturi Kyivskoi Rusi. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii. Serii: Linhvistyka i literaturoznavstvo*, 23 ch. 1, 7–14, Kyiv [in Ukrainian].
- Danilevskiy, I. N. (1998). Mog li Kiev byt Novym Ierusalimom? In I. N. Danilevskiy, *Drevniaia Rus glazami sovremennikov i potomkov (IX–XII vv.). Kurs lektsii*, 355–368, 389–391, Moscow [in Russian].
- Kovalenko, V. P. (2013). Chernihivska hryvna. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, Vol. 10*, 513, Kyiv [in Ukrainian].
- Lebedev, L. (1989). Bogoslovie Russkoi zemli kak obraza Obetovannoi zemli Tsarstva Nebesnogo. Abstracts of Papers: *Tysiacheletie Kreshcheniia Rusi*, 140–175, Moscow [in Russian].
- Maltsev, M. V. (1994). Pochitanie sv. Mikhaila v russkoi pravoslavnoi traditsii (Opyt istoriko-etnograficheskogo issledovaniia). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moscow [in Russian].
- Nikitenko, M.M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnogo prostoru ranniokhrystyianskoho Kyieva (kinets X — pochatok XII st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, N. (2008). Prysviachennia ta freskovyi tsykl Sviato-Mykhailivskoho vivtaria Sofii Kyivskoi. Abstracts of Papers *Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr: istoriia kriz stolittia*, 207–216, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, N. M. (2003). Sofiia Kyivska — obraz novoho Yerusalyma. *Ukrainskyi muzei*, 176–182 [in Ukrainian].
- Rychka, V. M. (1996). «...Yako druhyi Yerusalym»: Obraz «sviashchennoho hrada» v kulturi ta ideolohii ukrainskoho seredniovichchia. *Liudyna i svit*, 9, 23–27 [in Ukrainian].
- Rychka, V. M. (2005). «Kyiv — druhyi Yerusalym» (z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi). Kyiv [in Ukrainian].
- Skaballanovich, M. N. (1901). Arkhistratig Mikhail i tserkovnoie chestvovanie ego. *Podolskie eparkhialnyie vedomosti: Chast neofitsialnaia*, 44–45, 782–786; 46, 791–799 [in Russian].
- Ulianovskii, V. (2011). Chudo-Mikhailovskii monastyr v Kieve: problema posviashcheniia, simvoliki i statusa. *Rossica Antiqua*, 2, 43–101 [in Russian].
- Ulianovskiy, V. (2013). «Vydubytka istoriia» pro khreshchennia kyian kriz pryzmu posviaty davnoho soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 40–59 [in Ukrainian].
- Shumylo, S. (2013). Uyavlennia pro Kyiv yak «druhyi Yerusalym» v tserkovno-suspilniy dumtsi Rusi-Ukrainy [Representations of Kyiv as the «Second Jerusalem» in the Church and Public Opinion in Rus-Ukraine]. *Iz Kyieva po vsii Rusi*, 196–227, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 19.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.117>
УДК 94(477)"17":316.3]:[7.041.5:929]

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: bmimab24@ukr.net.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Maryna BUDZAR,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Яна ЯРМОЛЕНКО,

студентка спеціальності Історія та археологія
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: yayarmolenko.iff21@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4085-5543>

Yana YARMOLENKO,

Student in History and Archeology,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Портрети XVIII ст. з фамільної галереї Галаганів: соціокультурна динаміка у візуальних образах історії

У статті портрети з фамільних галерей української панства XVIII ст. розглянуто як візуальні свідчення соціальної динаміки всередині цієї страти. Концепція розвідки базується на тому твердженні, що портрет як історичне джерело репрезентує людину в сукупності особистих характеристик і суспільної ролі. Метою статті є аналіз відтворення соціокультурних змін, яких зазнала еліта Гетьманщини впродовж XVIII ст., на прикладі колекції Галаганів. Портрети Галаганів унаочнюють процес перетворення козацько-старшинського роду на дворянський і показують зміну соціальних ролей у межах однієї сім'ї. Твори фамільної колекції красномовно засвідчують дві моделі у поведінці осіб з верхівки козацького війська та їхніх нащадків — наслідування традицій предків і запозичення стилю життя імперської аристократії. Водночас ці полотна демонструють, як для нащадків Галаганів уже в XIX ст. портрети предків стали символічним капіталом, сприяли формуванню уявлень про козацьке коріння роду.

Ключові слова: портрет, фамільна галерея, соціокультурна динаміка, Галагани, еліта, Лівобережна Україна, ранньомодерна Україна, XVIII ст.

Portraits of the 18th Century from the Family Gallery of the Galagan's: Socio-Cultural Dynamics in Visual Images of History

The article examines the issue of studying portraits from family galleries of the Ukrainian lordship of the 18th century as visual evidence of the social dynamics within this stratum. The concept of the article is based on the statement that a portrait as a historical source represents a person in the aggregate of personal characteristics and social role. The purpose of the article is to analyse the reproduction of socio-cultural changes experienced by the Hetmanate's elite during the 18th century in portraits from the Galagan's collection. The authors used a set of methods of historical-anthropological and historical-artistic analysis. In particular, the facts of the real biographies of the representatives of the family were correlated with the images on the canvases. Changes in the choice of authors of works were analysed, and the evolution of artistic and technical methods of their performance was considered. Elements of clothing and materials from which they are made, the shape of hairstyles, and the presence of accessories were taken into account. Portraits of the Galagan's illustrate the process of transformation of the Cossack-elderly family into a noble one and show the change of social roles within one family. The works of the family collection eloquently attest to two models in the behaviors of the top Cossacks and their descendants — the imitation of ancestral traditions and the borrowing of the lifestyle of the imperial aristocracy. The change in the artistic

style of works is also a mirror of the dynamics of the socio-cultural priorities of society. Over the course of 50 years, the transition from Cossack portraits with characteristic features of the baroque style to academic canvases, combining elements of rocaille, classicism, sentimentalism, and romanticism, took place within one collection. At the same time, these works demonstrate how ancestral portraits became symbolic capital for Galagan descendants already in the 19th century, contributing to the formation of ideas about the Cossack roots of the family.

Key words: portrait, family gallery, socio-cultural dynamics, Galagan's, elite, Left Bank Ukraine, early modern Ukraine, 18th century.

За традицією історики використовували портрет разом з іншими жанрово-видовими формами мистецтва, найперше як ілюстративне джерело для підтвердження чи спростування інформації про навколишнє середовище, надто про людину у визначених часових і дійових обставинах. Але вже з другої половини ХХ ст. інтенсивний розвиток візуальних студій зумовив оновлення підходів до опрацювання мистецького матеріалу завдяки аналізу його сприйняття соціумом і адаптації для розгляду у соціоекономічному контексті створення та споживання (Гаскел А., 2010. С. 249–251). Також розширилися межі інтерпретації твору мистецтва через усвідомлення того, що він «завдяки своїй структурі, своїй формі та впливу на суспільство і створює той сенс, який нами сприймається...» (Шмітт Ж.-К., 2022. С. 18). Це дозволило потрактувати й живописні полотна поряд з іншими продуктами візуальної сфери як особливі тексти, що потребують розшифрування у межах дотичного їм дискурсу, а процес їхнього створення та використання тлумачити як соціальні практики (Ковалевська О., 2018. С. 812–183).

Тобто дослідницький потенціал портретів по-новому актуалізується на перетині декількох царин гуманітаристики — історії, соціології, культурології, мистецтвознавства. Це уможливує вивчення їх як ретрансляторів соціокультурної динаміки, свідками якої є портрети осіб одного суспільного кола, що утворюють цілісний комплекс, приміром, полотна з родових картинних галерей, зокрема владної еліти Лівобережної України. Ці фамільні колекції починалися з козацьких портретів на межі XVII–XVIII ст., а до кінця XVIII ст. набули питомих ознак художніх зібрань європейської знаті, як-от колекція Галаганів¹.

Попри наявність низки суто історико-мистецтвознавчих і мистецтвознавчих розвідок, присвячених українському портрету ранньомодерного часу, де полотна Галаганівської збірки згадано чи проаналізовано серед інших, — від «піонерського» нарису О. Лазаревського (Лазаревский А.М., 1882) і детального аналізу історії еволюції жанру Д. Щербаківського і Ф. Ернста

(Щербаківський Д., Ернст Ф., 1925) до вже класичних досліджень П. Білецького (Білецький П., 1969), В. Рубан (Рубан В., 1990) і ґрунтовної монографії О. Ковалевської (Ковалевська О.О., 2014), попри продовження вивчення колекції Галаганів та атрибуції полотен у статтях музейників (Курач С., 2019; Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006), дослідження, присвячені розгляду фамільних портретів Галаганів, датованих XVIII ст., як візуальних свідчень соціальної динаміки у середовищі козацької старшини, ще відсутні.

Метою статті є аналіз та відтворення соціокультурних змін, яких зазнала еліта Гетьманщини впродовж XVIII ст., у портретах з колекції Галаганів².

Найдавнішу частку фамільної галереї складають як чоловічі, так і жіночі портрети осіб цього роду, який, за висловом одного з найбільш відомих його представників, Григорія Павловича Галагана (1819–1888), з'явився «в перший раз в історії на самому початку XVIII ст. серед козацької старшини», відповідно був «більш-менш новим» і належав «до останнього періоду історії Малоросії» (Галаган Г.П., 1896. С. 2)³. Власне, саме за добу «присмерку» Гетьманщини Галагани — нащадки Івана Галагана, козака з містечка Омельник на Кременчуччині, спромоглися спочатку посісти помітне місце у козацько-старшинському колі, а пізніше увійти до вищого прошарку вже дворянського стану Лівобережної України. І цей шлях вони подолали доволі швидко, як за мірницями XVIII ст., що опосередковано засвідчено у портретах Гната Галагана⁴ та Олени Галаган⁵,

² Оригінали всіх портретів, розглянутих у статті, зберігаються у Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана.

³ До речі, саме у нарисі «Рід Галаганів» авторства Г.П. Галагана було зроблено чи не єдину спробу використати портрети предків для розуміння того, що відбувалося в їхньому соціальному та приватному житті та які саме зміни в зовнішності портретованих віддзеркалювали суспільні метаморфози доби.

⁴ Гнат Іванович Галаган (?–1748), полковник компанійський (до 1709 р.), за часів Північної війни в Україні залишив військо І. Мазепи, перейшов до армії Петра I, послідовно очолював Чигиринський (1709–1714) і Прилуцький полки (1714–1739).

⁵ Олена Антонівна Галаган (?–1763), уроджена Тандрина, у першому шлюбі — за київським бургомистром Максимом Олександровичем.

¹ Висловлюємо подяку Євгену Ковалюву, кандидату історичних наук, доценту кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, за ідею статті та консультування під час її написання.

його сина Григорія⁶, його онука Івана⁷ та Катерини Галаган⁸ і правнука Григорія⁹ та його дружини Ірини¹⁰, написаних впродовж 1740–1790-х рр. Витоки появи такого портретного зібрання не є унікальними для Гетьманщини — це прагнення нової феодальної знаті, на яку вже перетворилася козацька старшина до початку XVIII ст., репрезентувати себе у соціумі та увічнити родову пам'ять для нащадків, для чого взували спочатку річпосполитські шляхетні зібрання, пізніше колекції російської знаті (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 15, 39), але спільним джерелом для обох традицій наслідування стали, звісно, культурні маркери європейської аристократії. На думку дослідників, склад портретної галереї Галаганів «демонструє типовий соціальний шлях родин від козацької верхівки до дворянства» (Там само. С. 41).

Як і для інших живописних творів, простором для розміщення цих портретів слугували родинні оселі: спочатку полковничий будинок у Прилуках, пізніше (до кінця 1770-х рр.) маєтковий комплекс у селі Сокиринці неподалік цього міста, дідичне помешкання Галаганів¹¹. До речі, цю ознаку колекції козацької старшини відзначав ще О. Лазаревський: «будинок, що належав особі, яка посідала генеральний чи полковничий уряд, наче обов'язково оздоблювався портретами господаря та господині, а іноді і дітей... Усі ці портрети, за розповідями старих, зберігалися в старовинних садибах, ще у половині нинішнього сторіччя...» (Лазаревский А.М., 1882. С. 339). Остання заувага слухна для маєтку в Сокиринцях, де родові портрети прикрашали кабінетну частину оселі до початку XX ст.

Галаганівській збірці притаманна ще одна характерна ознака комплектування фамільних портретних зібрань — поповнення портретами не лише кривняків, але й осіб зі знатних родів, що з ними сімейство породичалося. У складі колекції,

⁶ Григорій Гнатович Галаган (1716–1777); 1727 р. — у Київській академії, на службі з 1734 р., у 1739–1763 рр. очолював Прилуцький полк.

⁷ Іван Григорович Галаган (1740(39?)–1789); впродовж 1763–1767 рр. обіймав посаду прилуцького полковника, бунчуковий товариш (1863), колезький асесор (1771), надвірний радник (1784).

⁸ Катерина Юхимівна Галаган (1746–1823), уроджена Дараган, донька Юхима та Віри Дараганів, небога Олексія та Кирила Розумовських.

⁹ Григорій Іванович Галаган (1768–1808), бунчуковий товариш (1781), навчався в Лейпцигу (1781–1785), піхотний секунд-майор Малоросійського гренадерського полку (1787–1791), кавалерійський прем'єр-майор Київського кінно-егерського полку (1793–1797).

¹⁰ Ірина Антонівна Галаган (?–1809), уроджена Милорадович.

¹¹ Детальніше: Будзар М.М. З історії маєтків Галаганів у селах Сокиринці та Дігтярі: 1760–1810-ті роки. Сіверщина в історії України. 2021. Вип. 14. С. 166–171.

яка зараз позиціонується як фамільна галерея Галаганів-Дараганів (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 212–219), є ще кілька портретів родичів Катерини Юхимівни Галаган, небоги Олексія та Кирила Розумовських, завдячуючи сімейним зв'язкам якої Галагани відразу, за висловом О. Лазаревського, «увійшли до кола місцевої аристократії» (Лазаревский А.М., 1875. С. 325). Це портрети її батька Юхима Дарагана¹², її старшого брата Василя¹³, її сестри Софії, у шлюбі — княгині Хованської¹⁴, її бабусі Наталії Розумовської¹⁵. Ці полотна, найімовірніше (щодо портрета Софії Дараган, то безумовно¹⁶), походили з маєтку Покорщина, що на околиці Козельця, придбаного Юхимом Дараганом, тоді ще бунчуковим товаришем, та його дружиною Вірою Розумовською 13 червня 1750 р. разом з іншими земельними ділянками у бунчукового товариша Івана Покорського¹⁷. Можна припустити, що у Покорщині (маєток з кінця XVIII ст. перейшов у власність К.Ю. Галаган, а 1875 р. був переданий Г.П. Галаганом за особливим дарчим записом Колегії Павла Галагана) зберігалися й інші портрети, пов'язані з Розумовськими. Зокрема, за результатами огляду маєтку, що використовувався як літня дача Колегії, у травні 1878 р. Г.П. Галаган записав у щоденнику: «Зник прегарний портрет графа Кирила Розумовського en pastelle. Дуже шкода»¹⁸.

За традицією фамільну збірку Галаганів започатковано парними портретами прабатьків — засновників цієї гілки роду — подружжя Гната й Олени Галаганів. У цих зображеннях пензля невідомого автора, датованих 1740-ми рр., як

¹² Юхим Федорович Дараган (?–1762) — бунчуковий товариш (1747–1751), київський полковник (1752), бригадир (1762), чоловік Віри Григорівни Розумовської.

¹³ Василь Юхимович Дараган (1735 — після 1774) — камер-юнкер (1751), майор Оранієнбаумського гарнізону (з 1757), дійсний камергер при дворі великого князя Петра Федоровича (1758–1764), перекладач при дворі Катерини II (1766–1773), генерал-поручик (1774), небіж Олексія та Кирила Розумовських.

¹⁴ Софія Юхимівна Дараган (?–1818) — небога Олексія та Кирила Розумовських, у шлюбі з князем Петром Васильовичем Хованським (1764).

¹⁵ Наталія Дем'янівна Розумовська (1681(?) — 1762) — мати Олексія та Кирила Розумовських.

¹⁶ 20-річний Г.П. Галаган у щоденнику писав про ночівлю у садибі Покорщина, де все вабило його, зокрема й «портрет чарівної блондинки (княгині Хованської, сестри Катерини Юхимівни, моєї прабабусі) в граціному старовинному строї з ружою на грудях...» (Галаган Г.П. Журнал (1836–1841) / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. К, 2020. С. 99).

¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. II. Оп. 1. Спр. 27 461 Зібрання земельних документів фамільні Дараган. Арк. 129.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. I. Оп. 1. Спр. 75. Щоденні записи Г.П. Галагана за 1878 р. Арк. 96.

і в інших полотнах з родових галереї козацької старшини, «відчутна епоха і людина з її звичками, пристрастями, характером» (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 17). Попри усі ознаки інтимного портрету — погрудні постаті у розвороті три чверті, невеликий формат, нейтральне темне тло, — ці зображення справляють враження монументальності, створюючи уявлення про жорстких людей важких часів зміни політичних патронів, воєнних походів і швидкого збагачення.

Портретний образ прилуцького полковника Гната Ґалаґана — сивого чолов'яги, з короткою зачіскою, невеличкими вусами та борідкою, із зосередженим, безрадіним поглядом темних очей (рис. 1) — уповні відповідає враженню, яке він по собі залишив, чи то схвальному, як у праправнука Григорія Ґалаґана («Безграмотний запорожець, він, як видно з усього, був людиною доволі заповзятливою, сміливою...» (Ґалаґан Г.П., 1896. С. 5)), чи то прискіпливо критичному, як у дослідника Гетьманщини Олександра Лазаревського («Ґалаґан, ствердившись на своєму уряді, згодом мало вже зважав на незадоволення своїх полчан і почав, не гребуючи засобами, піклуватися про примноження свого багатства...» (Лазаревский А.М., 1875. С. 319)). Багрянний жупан золотого шитва і такого ж кольору кунтуш з хутряною облямівкою довершують враження владності та сили цього образу.

Рис. 1. Невідомий художник.
Портрет Гната Івановича Ґалаґана. 1740-ві рр.
Полотно, олія

Олена Ґалаґан, за словами її праправнука, постає на портреті «у малоросійському кораблику на голові, в червоному кунтуші та з діамантовим хрестом на грудях...» (Ґалаґан Г.П., 1896. С. 6). Погодимось із думкою О. Лазаревського, що портрет «дружини Ігнатія Ґалаґана — кращий серед відомих нам жіночих портретів...» (Лазаревский А.М., 1882. С. 340). Образ полковниці, гніву якої у конфліктних ситуаціях страшилася старшина Прилуцького полку¹⁹, суголосний зображенню її чоловіка — холодно-сумний погляд, посилений глибокими тінями під очима, опущені вниз кутики тонких губ на правильно овалному, колись вродливому, але передчасно змарнілому обличчі (рис. 2). Естетичний вплив образу довершено колористичним рішенням, де домінують пурпурово-багряні тони кунтуша, спільні для обох творів.

У цих портретах подружжя Ґалаґанів зовнішні прикмети високого соціального положення моделей не акцентовано, але традиційні строї козацької старшини вказують на статусність, хоча портрети позбавлені квітчастої орнаментики, наявної у творах з інших родинних зібрань. Якщо до середини XVIII ст. такий одяг слугував засобом легітимації автономії Гетьманщини

Рис. 2. Невідомий художник.
Портрет Олени Антонівни Ґалаґан. 1740-ві рр.
Полотно, олія

¹⁹ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, 17-46/Ал 504. Справа за скаргою Агафії Тарновської на дружину прилуцького полковника Ігнатія Ґалаґана. 1734–1735. Арк. 1 зв.

шляхом візуалізації хозарського міфу походження козацтва (за зразком сарматського міфу польської шляхти) (Славутич Є., 2013. С. 215), то для нащадків старшини це унаочнення власної особистості предків продовжилося у символічній репрезентації національної самоідентичності. І зримі образи з родинних галерей віддзеркалювалися чи то в романтизованих портретах, коли, приміром, Григорій Галаган запропонував у Римі в 1843 р. Василю Серебрякову зобразити себе у «національному малоросійському строї», спеціально замовивши для цього шаровари й короткий жупан²⁰, чи то у літературних алюзіях, коли далекий родич Г. Галагана Олександр Маркович, змалювавши у нарисі «Малоросійське весілля» одяг української пані, вірної «старим звичаям», майже у всіх деталях відтворив жіноче старшинське вбрання, змальоване, серед інших, і в портреті Олени Галаган²¹. Ще зауважимо, що це полотно серед іншого підтверджує функцію акумулятора пам'яті про витоки роду, його чесноти, властиву творам з родинних галерей, написаними на звороті, під дубльованим полотном, і на підрамнику, де зображена особа названа «Тупталівною» — уродженою Туптало (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 217). Це вказує на одну із сімейних легенд Галаганів — про одруження Гната Галагана «з Оленою Тупталовою, сестрою славетного Дмитрія Ростовського, долученого до образу святих...»²², що, безумовно, слугувало вивищенню сімейства в соціальній ієрархії, коли міщанське походження Олени Галаган нівелювалося удаваною спорідненістю з вельми шанованим представником духовництва — Дмитрієм, митрополитом Ростовським (в миру — Данило Саввич Туптало), у долі якого, до речі, поєдналися народження та духовне дорослішання в Україні та подальша діяльність у сакральному просторі імперії. Тут зауважимо, що Гнат і Олена Галагани — перші особи полковницького статусу в козацькій родині — успішно використали схожий принцип спорідненості у матримоніальних практиках, коли пошлюбили сина Григорія

²⁰ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ, 2019. С. 137.

²¹ «Пані Яковлева ані мало не відступала від старовинних малоросійських звичаїв, і тому мала вона гредетурову у два кольори юпку й оксамитово-зелений кунтуш, на шиї було видно частину тонкої сорочки, що застібалась запонкою; на голові був кораблик, середина якого була парчева, а краї оксамитові чорні. Волосся усе було підібгане під кораблик» (Маркович А.М. Малороссийская свадьба. Неоконченна повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века. *Киевская старина*. 1897. Март. С. 22).

²² ІР НБУВ. Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 6890: Галаган Г.П. Нотатки про рід Галаганів (для М.Г. Астряба). Арк. 1.

з дівчиною козацько-старшинського походження, але зі сталим становищем кривняків в імперському світі — з Оленою (Уляною) Дунін-Борковською (?–1747), онукою гетьмана Данила Апостола й генерального обозного Василя Дунін-Борковського. Григорій Гнатович Галаган наслідував такі дії батьків (хоча пізніше зізнавався, що взяв шлюб занадто молодим, не з власної волі та був ним невдоволений (Лазаревский А., 1883. С. 459)), і одруженням єдиного сина Івана з Катериною Дараган увів родину, як вже мовилося, до утворюваного у 40–50-х роках XVIII ст. клієнтело-патронажного кола Розумовських.

Наявність у галереї Галаганів портретів Дараганів — їхньої нової рідні за жіночою лінією — безумовно, багато важила для родини, недаремно три з чотирьох робіт позначено пам'ятними написами. Зокрема, портрет Наталії Розумовської — вочевидь, авторська копія роботи німецького майстра-академіста Хойзера Генріха Готтліба, котрий працював у Петербурзі впродовж 1743–1748 рр., має на звороті полотна таку позначку: «Портрет графині Наталії Дем'янівни Розумовської, рідної бабусі Катерини Юхимівни Галаганової, уродженої Дараганової» (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 213). Цей портрет — візуальне свідчення особливого життєвого шляху Розумовських, як набагато пізніше висловився Г. Галаган: «У повісті про цю фамілію все має характер казковий і майже неймовірний, якщо б не було фактів зримих» (Галаган Г.П., 1896. С. 10). Полотно є таким «наочним доказом», видимою маніфестацією не лише «милості» російського імператорського двору до самих Розумовських, але й життєвого успіху усіх осіб спорідненого з ними кола, недаремно, як писав О.О. Васильчиков, воно збереглося у нащадків в численних копіях (Васильчиков А.А. С. 13). Але разом з тим цей образ нашвидкуруч створеної з української козацької російської княгині, що у трактуванні вправного художника-академіста є водночас ідеалізовано піднесеним і правдивим в особистісних деталях, не суперечить численним зображенням з фамільних збірок козацької старшини передусім в одному — «Розумиха» зображена у «розкішному малоросійському одязі» (Там само), який за кроєм і навіть, припустимо, частини за якістю тканин наслідує вбрання полковниці Галаганової (рис. 3). Тобто традиційний стрій у цьому суто академічному за стилем виконання творі зберіг свою знакову функцію — вказувати на права й привілеї козацького стану, і, що головне, таким сприймався нащадками старшини. «Вона відкинула фіжми, роби й самари, — писав той самий О. Васильчиков про свою прародичку, — відкинула пудру, мушки й рум'яна та знову одяглася у своє малоросійське плаття» (Там само).

Рис. 3. Хойзер Генріх Готтліб (?).
Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської. 1746 (?).
Полотно, олія

Абсолютно інші змістовні ознаки має портрет онука Н. Розумовської Василя Дарагана авторства того ж таки Г.Г. Хойзера, позначений на звороті як написаний у 1745 р., коли зображений, «брат рідний тутешньої поміщиці Катерини Євфимівни», опинився серед придворних імператриці Єлизавети I (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 214). Цей суто парадний офіційний портрет, у стилістиці якого мирно співіснують ознаки класичного академізму та рокайлю, зображує підлітка з козацького роду у пишному вбранні (насичений червоний колір стробів відтінено сріблом позументів, волосся сховане під коротку перуку) без жодних натяків на його походження, але із зазначенням діяльності за вже узвичаєними нормами європейського Просвітництва: правицею В. Дараган вказує на книгу, що лежить на столі поряд з іншим навчальним приладдям (глобус тощо).

Полотно символізує початок успішної кар'єри одного з родичів Галаганів у просторі імперії, що, вочевидь, тішило їхню родову гордість, хоча ніхто з прямих нащадків Гната Галагана царедворцем не був, вони залишалися в елітному колі власної регіональної спільноти — панства Лівобережної України. Найпомітніший у XIX ст. представник сімейства — Григорій Галаган, будучи обраним у 1882 р. до складу Державної ради Російської імперії, у щоденнику висловлював побоювання

щодо цієї урядової посади: «І сумно стало, попри усвідомлення величезного значення цього факту, тому що я людина виключно *земська...*» (підкреслення авторське. — Б. М., Я. Я.)²³. Сталим складником самопрезентації для Г. Галагана була пам'ять про козацьке коріння роду — так він інтерпретував фамільну історію. Вже наприкінці життя, в січні 1886 р., він записав у щоденнику розмову з дядьком тогочасного імператора Олександра III великим князем Костянтином Романовим: «Між іншим, великий князь звернувся до мене із запитанням, чи знаю я добре, хто були мої предки? Я відповідав, що вельми знаю і що мій предок був наприкінці XVII ст. запорожець»²⁴.

Тому, можливо, не випадково, згадуючи у нарисі «Рід Галаганів» про входження родини до «клану» Розумовських, Григорій Галаган відокремив свого пращура, батька прабабусі Юхима Дарагана, від інших зятів Н. Розумовської, наголосивши на його козацькому походженні: «Чоловіки інших дочок Розумихи: Будлянський, Закревський і Стрешенець, як люди чи посполиті, чи міщани, були пожалувані різними чинами й навіть придворними званнями... Але чоловік Віри був реєстровий козак і тому для свого вивищення, у межах козацької служби, він був призначений полковником Київського полку...» (Галаган Г.П., 1896. С. 10). Саме в полковничому чині, здобутому 1751 р., Юхим Дараган постає на портреті, який помітно відрізняється від інших зображень, пов'язаних з Дараганями, в галереї Галаганів, передусім тому, що художньо-стилістичні ознаки дають змогу віднести його до репрезентативного типу українських «контрфетків» кінця XVII — середини XVIII ст., на яких, за висловом Л. Членової, вбрані «в багато орнаментовані кунтуші, ніби застигли в своїй репрезентативності козацькі полковники, тискаючи свої перначі і шаблі, демонструють свою мужність, воїнську доблесть і родовитість» (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 15). Датування цього твору, відзначеного ще О. Лазаревським (Лазаревский А., 1882. С. 341), остаточно не з'ясовано, думки дослідників розійшлися від визнання його оригіналом XVIII (Т. Деркач) до характеристики як копії XIX ст. з більш раннього, наразі не збереженого, оригіналу (П. Жолтовський, П. Білецький) (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 219). Але його наявність у фамільній збірці поряд з уповні академічними роботами, його зберігання, швидше за все, у XIX ст. у маєтку Піски (Великі

²³ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 79. Щоденні записи Г.П. Галагана за 1882 р. Арк. 1.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 91. Щоденні записи Г.П. Галагана за 1886 р. Арк. 8.

Піски) на Полтавщині²⁵, одному з дідичних володінь Галаганів, — усе це дає змогу припустити, що буттєві традиції Гетьманщини не лише залишалися актуальними у період прискороного перетворення старшини на дворянство, але й мали вагу символічного капіталу у XIX ст. Наочним доказом цього є портрети зятя Юхима Дарагана — Григорія Гнатовича Галагана.

Григорій Галаган 24-річним прийняв Прилуцький полк від свого батька, за 20 років побував у трьох великих військових походах — Дністровському (1738), Азовському (1741), Пруському (1760), був присутній на головних урочистих церемоніях елизаветинської доби — від коронації імператриці у 1742 р. і зустрічі її під Батурином разом з полком 1744 р. до «елекції» Кирила Розумовського у Глухові у 1750 р., залишив по собі доволі суперечливі згадки — водночас і як «пан жорсткий», якого всі страшилися, і як людина складних душевних переживань, віддзеркалених в автобіографічному начерку «Життя моє» (Лазаревский А., 1883. С. 457–460). Два його портрети, збережені у фамільній колекції, написані, вочевидь, у визначальні для Григорія Гнатовича моменти — один близько 1740 р., коли він очолив Прилуцький полк, другий на початку 1760-х рр., до того часу, коли він передав полковничий пернач синові Івану (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 219). Обидва полотна (авторство не встановлено) — офіційно-представницькі, але поясні, не поколінні, модель зображена у характерному трьохчетвертному розвороті. Між цими портретами — двадцять років і ціле життя в епоху, що її праправнук Григорія Гнатовича Галагана, теж Григорій, схарактеризував як «час занепаду малоросійського козацького побуту, коли... люди, наділені владою, не могли надихатися колишніми патріотичними крайовими зацікавленнями й тому, зрозуміло, перебували у становищі хиткому й фальшивому» (Галаган Г.П., 1896, С. 7).

На першому з портретів бачимо молодого полковника — овальне чисто виголене (ані вусів, ані борідки) обличчя, рівно зачесане з лоба волосся, спокійний, впевнений погляд темних очей, вбранний він у так зване «угорське плаття» — варіант військових строїв, в основу яких було покладено «дуламу — угорську однобортну куртку короткого обтяжного крою з вузькими рукавами і сторчовим коміром» (Славутич Є.В., 2012. С. 22), пізніше на її основі постав гусарський доломан (рис. 4). Спробу впровадити такі строї для регулярного московського війська здійснив Петро I наприкінці 1690-х — на початку 1710-х рр., використавши популярність угорських доломанів

²⁵ Землі маєтку Піски були придбані у 1746 р. Ю. Дараганом від І. Гамалії та пізніше успадковані Галаганами через К.Ю. Галаган.

в країнах Північної та Центральної Європи на межі XVII–XVIII ст. Вони ж використовувалися як «жалуване плаття», приміром, кілька «каптанів угорських було «пожалувано» гетьману Івану Мазепі Петром I з 1700 до 1703 р.²⁶ До 1740-х рр. «угорське плаття» в імперській армії було замінено на «німецьке» та «французьке», але, як бачимо, однострій на базі доломану залишився в ужитку козацької старшини, до того ж його було використано (уже у варіанті мундирів гусарського зразка) через кілька десятків років для форми компанійців надвірної хоругви гетьмана Кирила Розумовського (Сокирко О., 2019. С. 62).

Рис. 4. Невідомий художник.

Портрет Григорія Гнатовича Галагана. Близько 1740 р.
Полотно, олія

На пізнішому портреті старіючий Григорій Галаган — такого ж овалу, але вже одутле, прорізане глибокими зморшками обличчя, застиглий погляд карих очей, незмінна зачіска, одягнений він вже в козацько-старшинський одяг, лише кунтуш змінено на кирею темного сукна, накинуту на коричневий з легкими тонами червоного жупан, підперезаний незмінним паском. Якщо в молодості, коли добігала епоха Анни Іванівни, а Гетьманщина вчергове була без гетьмана, цей

²⁶ Див детальніше: Шаменков С.И. Венгерское платье пехотных полков армии Петра Великого. *История военного дела: исследования и источники*. 2012. Т. I. С. 431. URL: <http://www.milhist.info/2012/07/01/shamenkov>; Шаменков С.И. Венгерское платье пехотных полков армии Петра Великого. 1699–1703. Ч. 2. *История военного дела: исследования и источники*. 2013. Т. III. С. 469–470. URL: http://www.milhist.info/2013/03/11/shamenkov_3

прилуцький полковник був зображений у однострої майже петровської доби, то наприкінці кар'єри, коли ось вже десятиріччя гетьманував Кирило Розумовський, а на імперію очікувало чергове захоплення влади, він постав у традиційному старшинському одязі, як батько кілька десятків років до того, із перначем у піднятій правиці. Чому? Можна лише припустити: у часи, коли, за слушним умовиводом О. Сокирко, у побуті старшини «на повсякденному рівні європейський костюм продовжував співіснувати із питомо козацьким при виразному домінуванні останнього» (Там само), традиційний козацький стрій залишався для Григорія Гнатовича Галагана засобом презентації осібної влади та символічним маніфестом її історичної генези (рис. 5). Але хто знає, чи було це полковниче кермо, насправді вельми статусне, великою втіхою для чоловіка, котрий на схилі життя констатував: «Отже — як розглянути моє життя докладно, що вже триває 55 років, то небагато можна в ньому знайти благополучних років...» (Лазаревский А., 1883. С. 460).

Рис. 5. Невідомий художник.
Портрет Григорія Гнатовича Галагана.
Початок 1760-х рр.
Полотно, олія

Припустимо, що для Івана Григоровича Галагана, котрий, хоча з 1763 до 1767 рр., після відмови батька від посади, керував справами Прилуцького полку, але у подальшому жодним чином на державній ділянці не відзначився, номінальна влада, за умов збереження високого соціального статусу та станових привілеїв, уже мало

важила. Він хазяйнував у своїх чималих маєтках, вивчив сина Григорія у німецьких землях, залишив нотатки про дві подорожі Європою у 1781–1786 рр. і остаточно облаштував діничний маєток у Сокиринцях як родове гніздо, спорудивши двоповерховий панський дім і дерев'яну церковку в парку. Вочевидь, Іван Галаган входив до найближчого оточення правителя Лівобережної України Петра Рум'янцева-Задунайського, свідченням чому є лист генерал-губернатора Малоросії до О.М. Белосельського-Белозерського, тоді посланника імперії в Дрездені, столиці курфюрства Саксонського, з особистим проханням протекції Григорію Галагану в його навчанні у Лейпцизі²⁷. Хоча і сам Іван Григорович, і його син у молоді роки мали чин бунчукового товариша (Григорій Іванович вже 13-річним, у 1781 р., значився у цьому званні), але, вочевидь, для них приналежність до козацької старшини вже стала формальністю, щонайменше у портретах цих осіб з третього і четвертого покоління роду ніщо не нагадує про козацьке минуле пращурів.

Йдеться насамперед про два портрети Івана та Григорія Галаганів, перший з них зберігся в копії (рис. 6), написаний приблизно у 1840-ві рр. кріпаком Галаганів Степаном Землюковим²⁸, котрий продовжив справу свого батька Федора Землюкова, який у реєстрі про розподіл майна Галаганів офіційно позначався як «маляр»²⁹, другий, датований у написі під дубльованим полотном 1780 р., є роботою майстра-академіста (можливо, Філіпа Якоба Беккера (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 215)³⁰.

²⁷ «Вмовлений бувши проханням подателя сього, одного з кращих приятелів моїх пана Галагана, Вашого сіятельства покійно прошу, сина його, який має продовжити у Лейпцизі навчання, не позбавити Вашої протекції...» (НБУВ ім. В.І. Вернадського. Ф. II. Оп. 1. Спр. 26063. Папери Івана Галагана родинного характеру. Арк. 13).

²⁸ На думку дослідниці В. Рубан, Степана Землюкова готували як копійста, саме з такою метою він навчався у Петербурзі за бажанням тогочасного власника: у родинних паперах П.Г. Галагана, у «Списку людям Петра Григоровича, яких відправляють 11 липня 1843 в Малоросію», під номером 10 зазначено «живописця Степана Землюкова», котрий у Петербурзі «перебував на повному утриманні панському» (Рубан В. Забытые имена... С. 38).

²⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. II. Оп. 1. Спр. 25971 Папери Петра і Павла Галаганів про спадщину. Реєстр. Арк. 1 зв.: серед тих кріпаків («селянських душ») чоловічої статі, що перейшли у спадок старшого сина П.І. Галагана Петра, про Федора Землюкова (№ 73, маляр) повідомлено, що в його родині — ще дві особи чоловічої та три особи жіночої статі, він володіє 5 особинами рогатого скота, 6 вівцями, чотирма з чвертю десятинами орної землі та одною чвертю десятин лісу.

³⁰ Авторство Ф.Я. Беккера щодо цього портрету поставлено дослідниками під сумнів. Так само сумнівним є датування твору, тому що папери з фамільного архіву датують поїздку Івана Галагана, коли він відвозив 13-річ-

Рис. 6. Землюков Степан.
Копія портрета Івана Григоровича Галагана.
1840-ві рр.
Полотно, олія

В обох портретах — і оригінальному, і копії — батько й син Галагани постають особами з кола європейської аристократії: у жустокорах, інтенсивний колір яких відтінено світлими жабо, у коротких, ледь припудрених перуках. Одяг портретованих уповні відповідає модним тенденціям останньої чверті XVIII ст., коли граційна химерність рокайлю у чоловічих строях поступово сходила нанівець, хоча її відлуння залишалося у виборі тканин, їхній фактурі, кольоровій гамі, у декоруванні. Обидва полотна належать до типу камерних, вони позбавлені надмірної пишності, але м'які блискучі тканини одягу моделей у поєднанні з матовим мереживом створюють ефект грайливої ошатності. І якщо художнє враження від портрета Івана Галагана зумовлене основною кольоровою плямою — насичено-вишневим жюстокором, то естетичний вплив портрета Григорія Галагана визначає ефектне поєднання золотаво-сріблястої тасьми окантовки з інтенсивним чорним тоном строїв. Обидві роботи,

ного Григорія Галагана на навчання до Лейпцигу, 1781 р.: це дозвіл на проїзд від 27 квітня 1781 р. від П. Рум'янцева-Задунайського (НБУВ ім. В.І. Вернадського. Ф. II. Оп. 1. Спр. 26063. Арк. 15–15 зв.) та щоденник І. Галагана за 1781 р., де сказано, що у Кенігсбергу (без вказівки на написання портрета) мандрівники були з 29 червня до 9 липня 1781 р. (НБУВ ім. В.І. Вернадського. Ф. I. Оп. 1. Спр. 1043. Арк. 2).

навіть неоригінальна, за умови, що її автор був вправним копійцем, свідчать про унормування стандартів академічного живопису у колі українського панства за часів, коли старосвітські традиції Гетьманщини остаточно поступилися куртуазній культурі, виразно космополітичній та світській за своєю сутністю (Сокирко О., 2019. С. 70). На узвичаєння таких естетичних смаків в оточенні Галаганів ще задовго до появи портретів батька й сина Галаганів, десь у 60-ті рр. XVIII ст., вказує ще один твір, пов'язаний з родиною Дараганів, — зображення Софії Юхимівни Дараган, у заміжжі княгині Хованської, сестри К.Ю. Галаган. Ця онука козачки Розумихи постає справжньою аристократкою на портреті, в якому ознаки рокайльного живопису проглядають у співвідношенні попелясто-сірих і темно-рожевих тонів, в оздобленні з живих троянд на глибокому декольте сукні та на граційному капелюшку зеленкуватих тонів³¹.

Так само переконливо вказують на процес завершення інкорпорації нащадків козацької старшини до імперського дворянства полотна з колекції Галаганів, датовані (умовно) останнім десятиріччям XVIII ст., передусім два портрети Григорія Івановича Галагана в армійському однострої часів його служби піхотним секунд-майором у Малоросійському гренадерському (1787–1791) і прем'єр-майором в Київському кінно-егерському (1793–1796) полках³² та портрет його дружини Ірини Антонівни, уродженої Милорадович. Мистецтвознавчі розвідки у той чи інший спосіб пов'язують ці роботи із кріпосним художником Галаганів Федором Землюковим. Якщо пізніший з двох портретів Г.І. Галагана — в чорному однотонному з червоною окантовкою мундирі кінних егерів — має на звороті вказівки і на авторство, і на рік написання (1896), то більш ранній гренадерський — в зеленому з червоними лацканами мундирі та білих лосинах — у каталозі 2006 р. позначений як робота без автора (Український портрет XVI–XVIII століть..., 2006. С. 215), хоча В. Рубан приписала його тому ж таки Ф. Землюкову (Рубан В., 1990. С. 38). Цей твір неточно датований приблизно 1793 р. — Г. Галаган вже два роки як не служив у гренадерах (рис. 7).

³¹ Портрет Софії Хованської залишається роботою без автора, хоча В. Рубан за сумою художніх ознак припустила, що його автором є академік Петербурзької академії мистецтв Кирило Головачевський, уродженець Коропа на Чернігівщині (Рубан В. Забытые имена... С. 45). Якщо взяти до уваги, що українські пани охоче замовляли портрети землякам, можливо, ця гіпотеза є слушною.

³² Ці військові одиниці характеризувалися як одні з найбільш боєздатних в імператорській армії, у складі їх Г.І. Галаган брав участь у російсько-турецькій кампанії 1787–1791 рр. та придушенні загальнонаціонального повстання в Польщі 1794 р. під проводом Т. Костюшка.

Рис. 7. Невідомий художник.
Портрет Григорія Івановича Галагана. Поч. 1790-х рр.
Полотно, олія

Портрет І.А. Милорадович атрибутований музейницею С. Гавриловою як можлива робота Ф. Землюкова 1790-х рр. Той факт, що наприкінці XVIII ст. фамільна галерея Галаганів поповнювалася роботами кріпацьких майстрів, є законним, це зумовлено остаточним «прикріпленням» селян до землі та перетворенням козацьких нащадків на поміщиків-кріпосників внаслідок дій уряду Катерини II середини 1780-х рр. І навіть якщо портрети Григорія та Ірини Галаганів, а ми пропонуємо розглядати їх як парні, створені з нагоди шлюбу цих осіб, можливо 1791 р., написані не Федором Землюковим, чия манера письма з тонким лесуванням у моделюванні обличчя, на думку В. Рубан, засвідчує неабияку обдарованість майстра (Там само), вони все одно привертають увагу точністю деталей у відтворенні образів портретованих.

Лише півсторіччя відділяє ці твори від парних портретів полковника та полковниці прилуцьких, але ціла епоха пролягла між ними. Історичний вододіл відокремив Григорія Галагана — чисто поголеного молодого офіцера стрункої постави, якому личить російський армійський однострій, скроєний за європейськими стандартами, від його суворого пращурів у кунтуші та жупані, з вусами й борідкою на козацькій манер, позначивши ту часову межу, коли українське військо остаточно втратило свою автономність, ставши частиною імперської армії. І змальований у подробицях

жіночий туалет доби Директорії — світла сукня шемізе (шміз) вільного крою, м'яко-охриста кашемірова шаль, декорована орнаментом з античними мотивами, складний головний убір, оздоблений пір'їнами та білою стрічкою у формі бантів, в якому постає на портреті Ірина Галаган, аж ніяк не викликає асоціацій з козацько-старшинським вбранням статечної полковниці, прабабки її чоловіка (рис. 8).

Рис. 8. Землюков Федір (?).
Портрет Ірини Антонівни Галаган. Поч. 1790-х рр.
Полотно, олія

Вплив часу помітний ще й у зміні стильових прийомів у полотнах 1790-х рр. Йдеться передусім про портрет Григорія Галагана 1796 р. пензля Ф. Землюкова. Динамічність композиції, створена різницею у ракурсах тулуба й голови, легкий поворот якої спрямовує погляд моделі на глядача, насичене непрямым світлом, «вібруюче» теплими відтінками тло, чіє золотаве забарвлення визначає тон чорно-охристого кольориту, відкрите, з правильними рисами обличчя портретованого — цей комплекс стилістичних прийомів вказує на формування естетики романтизму, засвідчуючи рівень майстерності маляра-кріпака, його спроможність відчутти запити епохи (рис. 9).

Так само співзвучним часові є портрет Катерини Юхимівни Галаган, атрибутований лише кілька років тому чернігівською музейницею Світлоною Курач (вона ж датувала його кінцем XVIII ст.) (Курач С.М., 2019. С. 407).

Рис. 9. Землюков Федір.
Портрет Григорія Івановича Галагана. 1796 р.

Рис. 10. Невідомий художник.
Портрет Катерини Юхимівни Галаган. Кін. XVIII ст.
Полотно, олія

Автор, «імовірно дворовий кріпак, який мав досвід копіювання професійних портретів» (Там само), зобразив цю жінку, яка, за словами правника, була «сповнена енергії та надзвичайно своєрідна» (Галаган Г.П., 1896. С. 11), близьку родичку Розумовських й одну з найбагатших поміщиць Лівобережної України, так, що жодна деталь портрета не засвідчує ані її соціальний статус, ані її статки. Вочевидь, це наслідок об'єктивного відтворення побаченого, принаймні Г. Галаган писав про граничне благочестя своєї прабабусі та її вірність «старим звичаям»: «вона дотримувалася постів, одягалася просто й у домашньому побуті говорила малоросійською...» (Там само. С. 12). У цьому камерному портреті стриманої колірної гамою, визначеної вдалим співвідношенням брунатного тла, ультрамаринових тонів шалі та сукні, контрастних світлих плям чепця і сорочки, оживлених червоно-коричневими відтінками молитовника й стрічок на головному уборі, безумовно, відчутна естетика сентименталізму з її увагою до деталей та інтимізацією образу людини (рис. 10).

Тобто бачимо, що полотна кінця XVIII ст. з фамільної збірки Галаганів демонструють не лише адаптаційні зміни у способі буття нащадків козацької старшини, котрі змогли підтвердити

своє право на отримання дворянства, але й динаміку художньо-стильових ознак живописних творів, що теж унаочнює еволюцію соціокультурних пріоритетів панства Лівобережної України. З початку до кінця сторіччя Галагани воювали, розширювали свої земельні володіння, служили шаблею імперській владі, яка їх до цього заохочувала, пропонуючи низку різноманітних привілеїв, піклувалися про нащадків — чи то передаючи їм свій старшинський уряд, чи то навчаючи за кордоном, чи то шукаючи їм сильного патронажу. І чоловічі, і жіночі образи колекції демонструють еволюцію особистих стратегій і життєвих сценаріїв у межах однієї родини.

Отже, аналіз низки творів з фамільної збірки Галаганів дав змогу висунувати, що значущість портрета як свідка соціокультурних змін зумовлена тим, що він презентує людину в сукупності особистих характеристик і суспільної ролі, роблячи її візуальний образ частиною «соціальної уяви» та запускаючи дію механізмів індивідуальної та колективної пам'яті. Портрети Галаганів не лише унаочнюють перетворення козацько-старшинського роду на дворянський, що стало одним із наслідків поступового поглинання Гетьманщини Російською імперією, але й красномовно засвідчують дві

моделі поведінки осіб з верхівки козацького війська та їхніх нащадків: наслідування предківських традицій і запозичення стилю життя імперської аристократії. Наявність у родовій галереї кількох полотен, пов'язаних із сімейною історією їхніх кривняків Дараганів, унаочнює формування клієнтело-патронажного кола Розумовських у 50–60-х рр. XVIII ст. Навіть зміна художніх прийомів, від козацьких портретів з питомими ознаками барокової манери до академічних полотен, де поєднано спектр течій 2-ї половини XVIII ст. — рокайлю, класицизму, сентименталізму, романтизму, демонструє

динаміку соціальних запитів і відповідно художньо-естетичних смаків панства Лівобережної України.

Значущою є й реалізація меморіальної функції фамільних галерей: предківські портрети стали для нащадків символічним капіталом, сприявши формуванню уявлень про «славне козацьке коріння» роду для тих його представників, котрі, як суспільний діяч і просвітник Григорій Галаган, вже у нових історичних умовах прагнули позиціонувати власну окремішність у імперському світі, водночас будучи цілком адаптованими до його реалій.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 320 с.
- Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Санкт-Петербург, 1880–1894. Т. 1. 1880. 486 с.
- Галаган Г.П. Род Галаганов. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / ред. А.И. Степовича. Киев, 1896. С. 1–23.
- Гаскел А. Візуальна історія. *Нові підходи до історіописання* / за ред. П. Берка; пер. Т. та А. Портнових. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 221–255.
- Ковалевська О. Візуальні студії. *Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями* / за заг. ред. В. Смоля. Київ: Генеза, 2018. С. 119–136.
- Ковалевська О.О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: в 2 ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Ч. 1. 314 с.
- Курач С.М. Родинні портрети Розумовських-Дараганів у зібранні Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. *Сіверщина в історії України*. 2019. № 12. С. 404–408.
- Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII, № 11. С. 432–471.
- Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. *Русский архив*. 1875. № 3. С. 318–324.
- Лазаревский А.М. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 5. С. 337–342.
- Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX — начала XX века. Киев: Наукова думка, 1990. 288 с.
- Славутич Є.В. Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / відп. ред. Г.В. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2012. 171 с.
- Славутич Є. Одяг козацької старшини Гетьманщини (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2013. Число 16. С. 210–238.
- Сокирко О. Гетьман у перуці. Зовнішні форми репрезентації гетьманської влади часів Кирила Розумовського. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*. 2019. № 2. С. 51–85. <https://doi.org/10.32021/9788366304796.06>
- Український портрет XVI–XVIII століть: каталог-альбом / автори-укладачі Г. Белікова, Л. Членова. Київ: НХМУ, 2006. 352 с.
- Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет: виставка українського портрету XVII–XX ст. Київ, 1925. 64 с.
- Шмитт Ж.-К. Историк и изображение. *Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре*. Москва: Наука, 2002. С. 9–29.

REFERENCES

- Biletskyi, P. (1969). *Ukrainskyi portretnyi zhyvopys XVII–XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Bielikova, H. & Chlenova, L. (2006). *Ukrainskyi portret XVI–XVIII stolit.* Kyiv [in Ukrainian].
- Galagan, H. P. (1896). Rod Galaganov. In A. I. Stepovich (Ed.), *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve* (pp. 1–23), Kyiv [in Russian].
- Gaskel, A. (2010). Visual History. In P. Burke (ed.), T. & A. Portnovykh (trans.), *New Perspectives on Historical Writing* (pp. 221–255) [in Ukrainian].
- Kovalevska, O. (2018). Vizualni studii. In V. Smolii (Ed.), *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriiepyssannia: subdystyplinarni napriamy* (pp. 119–136), Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

- Kovalevska, O. O. (2014). *Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII–XVIII st.* (Vol. 1), Kyiv [in Ukrainian].
- Kurach, S. M. (2019). Rodynni portrety Rozumovskyykh-Darahaniv u zibranni Chernihivskoho oblasnoho khudozhniogo muzeiu imeni Hryhoriia Galahana. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 12, 404–408 [in Ukrainian].
- Lazarevskii, A. (1883). Galaganovskii familnyi arkhiv. *Kievskaya starina*, VII, 432–471 [in Russian].
- Lazarevskii, A. (1875). Ocherki malorossiiskikh familii. Galagany. *Russkii arkhiv*, 1, 318–325 [in Russian].
- Lazarevskii, A. (1882). Starinnyie malorossiiskie portrety. *Kievskaya starina*, 5, 337–342 [in Russian].
- Ruban, V. V. (1990). *Zabytyie imena. Rasskazy ob ukrainskikh khudozhnikakh XIX — nachala XX veka*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Slavutych, Ye. (2013). Clothes of the Cossack Starshyna in Hetmashchyna (the 2nd Half of the 17th — 1st Third of the 18th Centuries). *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 16, 210–238. [in Ukrainian].
- Slavutych, Ye. V. (2012). *Viiskovy kostium v Ukrainskii kozatskii derzhavi: Uniformolohichni slovnyk*; H. V. Boriak (Ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Sokyrko, O. (2021). Hetman in a Wig. External Forms of Representation of the Hetman Kyrylo Rozumovskyy's Power. *Text and Image: Essential Problems in Art History*, 2(8), 51–85 [in Ukrainian].
- Shcherbakivskyy, D., & Ernst, F. (1925). *Ukrainskyi portret: vystavka ukrainskoho portretu XVII — XX st.*, Kyiv [in Ukrainian].
- Schmitt, J.-K. (2002). In . Ya. Gurevich (Ed.) *Istoriik i izobrazhenie. Odissei. Chelovek v istorii: Slovo i obraz v srednevekovoi kulture* (pp. 9–29), Moscow: Nauka [in Russian].
- Vasilchikov, A. A. (1880). *Semeistvo Razumovskikh* (Vol. 1). Sankt-Peterburg [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 11.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Інна КОРОЛЬОВА,

аспірантка кафедри гуманітарних наук,
культури і мистецтва
факультету права, гуманітарних
і соціальних наук
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
Кременчук, Україна

Inna KOROLOVA,

Graduate student of the Department
of Humanities, Culture and Arts,
Faculty of Law, Humanities
and Social Sciences,
Kremenchuk Mykhailo Ostrogradskyi
National University,
Kremenchuk, Ukraine

e-mail: koroljova.inessa@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1898-8577>

Виховання та освіта дітей кінця XIX — початку XX ст. як невід’ємний фактор формування інституту материнства

У статті зроблено спробу історичного аналізу впливу рівня освіченості населення на якість формування інституту материнства кінця XIX — початку XX ст. Виокремлено стереотипні вектори українського традиційного виховання, що згубно впливали на психологічний мікроклімат родини та, що найгірше, культивувалися у головах молоді, передаючись у спадок від батьків до дітей. Для відтворення реальної історичної картини проведено паралель між змученою жінкою-матір’ю та самодостатньою освіченою дівчиною із здобутою професією та впевненим поглядом у майбутнє.

Ключові слова: родина, дитина, традиції, виховання, материнство, суспільство, освіта.

The Childhood Care and Education in the Late 19th — Early 20th Centuries as an Integral Part of the Ukrainian Institute of Motherhood

Child’s personality development is still being a significant component of Ukrainian society. We should pay attention to the emotional, physical and intellectual development of children, which is vital for their future. In order to achieve an objectivity, this research is focused on the analyzing of ‘family phenomenon’, including religious, moral categories and historical facts. The purpose of the research is to investigate the impact of upbringing and education of children on the quality of family life in the future. To achieve the above-mentioned purpose, the following scientific methods were applied: historical, descriptive, distributional, the method of comparative analysis, and the method of typological analysis. The application of these scientific methods made it possible to demonstrate the weakness of parental upbringing, neglecting the emotional state of children, and the low level of education of the population. The scientific novelty of the research consists in an effort to reñonsider the definition of parenting role from different angles, focusing not only on the positive aspects, but also exploring the negative ones. The study makes it possible to ascertain the inadequacy of family life and educational potential of Ukrainians in the late 19th and early 20th centuries. In order to objectively reproduce historical reality, it is necessary to further scrutinize educational aspect so as to avoid idealization of Christian-moral moments and not to fall victim to traditional stereotypes.

Key words: family, child, traditions, upbringing, motherhood, society, education.

XI ст. стало часом помітної гуманізації життя населення нашої Батьківщини. Сьогодні українці звертають неабияку увагу на виховання молоді, адже непрості історичні реалії змусили нас по-новому подивитися на особистість дитини. Батьківство — це не просто незмінна традиція та соціальний обов’язок, але й величезна відповідальність перед самою дитиною та цілим

суспільством. На жаль, інститут української сім’ї протягом усієї своєї історії припускався помилок у процесі виховання молодшого покоління, не визнаючи своєї провини. Найгіршим залишається те, що ці помилки передавалися у спадок, вперто псуючи життя нащадкам.

Аналіз літератури з проблеми виховання та навчання дітей з точки зору їх підготовки до сімейного життя показав, що це питання вивчене

недостатньо. Існує величезний масив наукових робіт та періодичних видань, які охоче описують побут та звичні нам виховні аспекти українців означеного періоду, але досить часто автори самі стають заручниками традиційної української сакралізації сімейних цінностей. Останнє не дає змоги об'єктивно показати цілковите ігнорування емоційного комфорту і душевного спокою дитини, що в дорослому віці переростало у складні психологічні комплекси та травми.

Вже на початку ХХ ст. з'явилися розвідки про особливості виховання хлопчиків та дівчаток, доповнені українським фольклором, цікавими традиціями та забобонами (Грушевський М., 1907. 144 с.). У радянську добу світ побачив двотомний етнографічний нарис О. Воропая «Звичаї нашого народу» (Воропай О., 1958. 308 с.), що містить багату інформацію про звичаї наших предків та їхнє ставлення до дітей. Вихованню жіночої молоді Російської імперії присвячені статті сучасних дослідниць О. Драч (Драч О., 2011. С. 223–230), В. Рагозіної (Рагозіна В., 2014. С. 152–158), Т. Сухенко (Сухенко Т., 1998. С. 63–74), В. Федяєвої (Федяєва В., 2011. С. 1–7) та О. Ярошинської (Ярошинська О., 2000. С. 105–116). Авторки у своїх працях роблять акцент на численних проблемах, які супроводжували дівчат у гонитві за здобуттям освіти, а також на стереотипних аспектах виховання, від яких вони страждали.

Метою статті є аналіз впливу освіти та науки на виховний потенціал народної української педагогіки, що безпосередньо позначилося на якості формування особистості юнаків та дівчат кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Означений період ознаменувався гостротою протистояння українських селянських світоглядних уявлень і традицій з бажанням професійної реалізації. Розвиток освіти та науки цього часу дав зрозуміти, що виховання дітей не обмежується їх підготовкою до традиційних родинних ролей. Саме зміна ставлення до освіти дала молоді шанс не лише утвердитися у ролі чоловіка-господаря та жінки-берегині, але й отримати потрібну та оплачувану професію, що стало для них запорукою майбутнього, витісняючи нав'язану соціумом парадигму життя.

Суттєво ускладнювала життя української молоді кінця ХІХ — початку ХХ ст. наявна проблема отримання жіноцтвом освіти, що полягала у відсутності усвідомлення її необхідності старшим поколінням. На цьому наголошує відома українська науковиця Наталія Полонська-Василенко. Авторка підкреслює, що шлях до науки українкам відкрився значно пізніше, коли вони вже мали видатних представниць на полі літератури. До кінця 1870-х рр. українська жінка могла здобувати вищу освіту за кордоном, або ж на Вищих жіночих курсах Петербурга та Москви.

Лише у 1878 р. було засновано Вищі жіночі курси ближче: у Києві та Харкові (Полонська-Василенко Н., 1969. С. 124). Сучасна дослідниця Оксана Драч також стверджує, що доступ українських жінок до вищої освіти актуалізувався саме через зміну соціально-економічної моделі суспільного розвитку та правового становища громадян в контексті реформ 1860-х рр. Адже руйнація старого способу життя для жінок освічених верств означала неможливість витримати життєві стандарти попередніх поколінь, повторити їх соціальний досвід (Драч О., 2011. С. 229).

Неналежний рівень освіченості населення активізував народну педагогіку, що базувалася на традиційному розподілі ролей у родині, відмінностях виховання хлопчиків та дівчаток, беззаперечному авторитеті старших, страхом перед соціумом за «гріховну» поведінку.

Невід'ємною складовою українського інституту сім'ї виступає виховання дітей та молоді. Україна славиться традиційним виховним впливом сім'ї на підростаюче покоління, його світорозуміння та світосприйняття. Будь-яка народна педагогічна система може похизуватися тривалим тернистим шляхом розвитку, що несе на собі відбитки буремних історичних подій власного народу.

Зоя Васильцова виокремлює такі конкретні форми реалізації народної педагогіки: 1) створення образу бездоганної людини, що виступає віддзеркаленням колективного досвіду конкретного народу. Це своєрідний ідеал, якого має прагнути досягти кожен і який виступає кінцевою метою виховання; 2) кожен член суспільства одночасно виступає як об'єктом, так і суб'єктом виховання; виходить, що він одразу виконує роль учителя і учня; 3) головний метод виховання — виховання в процесі праці, адже трудова діяльність — обов'язок кожної людини, незалежно від її віку; 4) виховний процес може похизуватися об'ємним арсеналом виховних засобів і пов'язаний із педагогізацією усіх сфер людської діяльності; 5) безперервний контроль за кожним без винятку шляхом авторитетної суспільної думки (Васильцова З., 1988. С. 154).

Педагогічна система українського народу наділена власними неповторними рисами, характеристиками та особливостями. Невід'ємним чинником етнопедагогіки виступає народна мораль — сукупність загальноприйнятих установок про власне життя та діяльність, норм, обрядів, традицій та звичаїв, створених етносом протягом усієї історії.

Тетяна Потапчук зауважує, що українська народна педагогіка традиційно охоплювала найважливіші аспекти виховання дітей та молоді: фізичний, інтелектуальний, трудовий, морально-релігійний та естетично-культурний. Наші предки переймалися тим, щоб діти зростали не

тільки фізично здоровими, а ще й максимально збагаченими духовно (Потапчук Т., 2007. С. 73). Молодь повинна була володіти такими прекрасними християнськими якостями, як: порядність, чесність, справедливість, вірність, гостинність, любов до праці, безмежна повага до старших, богобоязливість.

У другій половині XIX ст. особливості виховання в українських родинах вивчав відомий педагог Костянтин Ушинський. Учений зазначив, що саме через сім'ю дитина може увібрати всю мудрість, духовність, громадянські ідеали свого народу. Костянтин Дмитрович був переконаний у тому, що виховання на народних засадах має вражаючу виховну силу, якої ніколи не досягти жодній педагогічній системі. Педагог стверджував, що чільне місце у будь-якій українській родині відводилося не так доброзичливим стосункам та любові, як праці та турботі одне про одного.

Корифей вітчизняної педагогіки XX ст. Василь Сухомлинський наголошував на тому, що саме батьки — головні природні вихователі, ядро авторитетного впливу на дітей. «Без батьківської мудрості немає виховуючої сили сім'ї», — зазначав Василь Олександрович, а потім додавав, що виявляється «...ця сила стає могутньою тільки тоді, коли батько й мати бачать високе призначення та мету свого життя, живуть в ім'я високих цілей, що звеличують їх самих в очах власної дитини» (Ярошинська О., 2000. С. 64–65).

Яскравий приклад безумовної поваги до батьків можна помітити у багатому українському фольклорі. Наприклад, у колядці про прохання Божої Матері до свого Сина дати їй ключі від пекла є такі рядки:

«...Гой сів сам Христос та й вечеряти,
Входить до Нього Божая Мати:
— Гой, дай мені, Сину, від пекла ключі
Повипускати грішні душі.
— Ой, на ж тобі, Мати, від пекла ключі,
Повипускай ти грішні душі,
Лиш одну душу, бай, не випускати,
Що зневажала батька та мати,
Що зневажала, словом вкорила,
Словом вкорила, судом осудила...»
(Воропай О., 1958. С. 65).

Марко Грушевський прийшов до висновку, що маленькі українці виховувалися переважно у багатодітних родинах, де їх навчали жити дружно, разом працювати та відпочивати, поважати старших і опікуватися меншими. Із останніми не обходилося без неприємностей: історичні джерела свідчать, що одного разу «...мої гойдали дитину у колісці й самі сіли у неї. Одірвалася коліска, чисто покалічилися! А що зробиш?» (Грушевський М., 1907. С. 109).

Українська традиційна педагогічна система покладає значну частку відповідальності за виховання дітей та їх підготовку до дорослого життя саме на матір. «Умієш родити — умієш їх і навчити», «Не та мати, що вродить, а та, що до розуму доводить», — шипіли сусідки бідній матері. Як свідчать етнографічні матеріали, вже за кілька днів після народження дитина переставала бути головним об'єктом уваги матері. Бідна жінка бувала «вродит дитину, іскупає, запів'є ей і пішла сапати». Коли діти підростали, то супроводжували матір на поле: «Несла у царину чоловікові їсти. Несу одну дитину спереду, а другу — ззаду» (Кісь О., 2008. С. 170–171). Відсутність співчуття та жалості до жінки, дружини та матері формувала у підростаючого покоління думку про те, що це норма.

Ясна річ, що за таких обставин материнські почуття переобтяженої господарськими обов'язками жінки не завжди були християнськими: часто новонароджене дитя сприймалося не як Божий дар, а як зайвий тягар. У жінок навіть не було сил маскувати неприязнь до власної дитини, тому вони механічно колісали її, наспівуючи:

«Ой, спи дитя, колишу тї,
Як не заснеш, я лишу тї.
Піду в поле на роботу.
Тебе кину у кропиву.
Не верну сі аж в суботу.
Зроблю тобі колісочку
Повішу і на липочку.
Буде вітрець повівати.
Дітиноньку колісати.
Будуть пташки прилітати.
Дітиноньку годувати»
(Кісь О., 2008. С. 173).

Вихованням починали займатися на рік-другий життя дитини. Тоді казали: «Учи дитину змалку, бо, як не навчиш, виросте, то тебе навчить». Слід зауважити, що тоді малою дитиною називали немовля, а великою — дитину, яка вже навчилася ходити.

Очевидно, дітлахи не завжди поводитися чемно, тому молоді батьки часто вигукували: «Горе з дітьми, а ще гірше без дітей було б» (Грушевський М., 1907. С. 102–103). Вважалося, що дітей повинно бути багато. На Різдво казали: «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю» (Воропай О., 1958. С. 129). Уся ця «копиця» не забувала і покапризувати: траплялося, що матусі не могли зрозуміти причину плачу свого дитя і починали переживати, поки хтось із досвідчених родичок не говорив: «Та не турбуйся, жінко! Йому ж треба, щоб поплакало коли». А деякі взагалі хизувалися: «Я бачу, що воно, нівроку йому, здоровеньке, а вередує, щоб

я коло його була, то я не йду нарошне, хай трохи поплаче, щоб знало!»

Попри вічну зайнятість родичів по господарству, вони намагалися кожен вільну хвилину приділити інтелектуальному розвитку малих: їм розповідали казки, навчали молитвам, загадували загадки, знайомили із різноманітними приспівками, приказками та прикметами, якими завжди славився наш мудрий народ (Грушевський М., 1907. С. 105, 102).

З двох років дітей привчали молитися Богу та хреститися, щоб зберегти душу у чистоті. Іноді діти мило наслідували богобоязливих батьків, які рано і ввечері молилися Богу, і, особливо не розуміючи нічого у цій традиції, просто ставали в ряд, загадково шепотіли, хрестилися та били поклони. Однак у більшості випадків батькам таки доводилося силою навертати юних бешкетників до релігійної обрядовості. Часто молитви давалися дітям тяжко, адже навіть не усі дорослі тямали щось у хитромудрій церковнослов'янській мові, що вже говорити про малих шибеників. Більшість священних текстів доводилося сприймати на слух, тому часто виходила якась нісенітниця, приміром замість «Бог не уничижить» — «Бог неначе жид». За таку наругу над словом Божим юним молитвеникам одразу ж діставалося на горіхи.

Служителі церкви теж брали участь у вихованні. Бувало, стоїть бабуся із онукою у церкві, а мала і розплачеться, тоді старенька штурхає її під бік і зло шепоче: «Цить, бо піп язика відріже». Святий отець не поспішав брати на себе роль ката і ляв бабу: «Хіба я опудало яке, що ви дітей лякаєте мною?» (Грушевський М., 1907. С. 109–111).

Батьки вважали, що гарно впливає на розвиток пам'яті та розуму дитини присутність на польових роботах. Саме там дитя помічало, «як де що зветься», та навчалось усіляким господарським премудростям (Грушевський М., 1907. С. 103).

Трудове виховання було невід'ємною складовою формування особистості підростаючого покоління. Серед окремих засобів та прийомів такого виховання слід виокремити: виконання роботи за прикладом старших, батьківські настанови, власний досвід дітей.

Валентина Федяєва з'ясувала, що за трудове виховання хлопчиків, як правило, відповідав батько, старші брати або ж інші чоловіки родини. Дівчатка повністю знаходились під впливом матері та з її допомогою засвоювали усі необхідні для майбутньої матусі-господині навички (Федяєва В., 2011. С. 6).

Із самого дитинства дітей починали готувати до дорослого життя не тільки залученням до роботи по господарству, а ще й конкретним розподілом ролей у сім'ї. Різниця між дівчатками та хлопчиками постійно всіляко підкреслювалася.

У першу чергу це простежується у дитячих іграшках та розвагах. Старші люди здивовано розводили руками: «Чом хлопці до цього [ляльок] байдужі такі? Їм сокирка, ніжик, батіг потрібні, з палички ножики зробіть і буде носитися. Своє і дівчинка віщує, і як ляльки нема, оцваночок буде в заполі носити. Кожне до свого тягнеться, чия кому стать». Цей подив незрозумілий, адже сама родина почала ліпити із новонародженого сина хазяйновитого мужнього чоловіка, а із дівчинки — слухняну жертвну берегиню домашнього вогнища.

Отже, ляльками гралися тільки дівчатка. Траплялося, що юні леді, навіть йдучи заміж, везли у скринях улюблених лялечок, що викликали цілу купу саркастичних висловлювань з боку старших родичів (Грушевський М., 1907. С. 114–115).

Гра ляльками була цілим театралізованим дійством, адже кожна з них була уособленням уявного персонажа або реальної людини: «Це мама, це доця, а це тітка Наталка, а то бабуся». Для дівчаток ляльки ставали рідними або дітьми, тому про них дбали по-материнськи: «Ось ми наваримо вареників та будемо обідати». Вареники ліпилися з м'якушки хліба. До ляльок дівчата говорять: «Ми підемо в поле, а ви, діти, залишайтеся вдома, та не пустуйте, будьте чемні». Або таке: «А ми підемо в гості та вам гостинці принесемо» (Воропай О., 1958. С. 44). Батьки усіляко заохочували, а іноді й штучно культивували у дівчаток таку тягу до материнства.

Свідченням незгасаючої сили народної педагогіки виступає збереження у сучасних родинках майже усіх методів, прийомів і засобів традиційного виховання. Пошана до педагогічних здобутків свого народу викликала б захоплення, аби не одна сумна деталь: суспільство вимагає від кожного узгоджувати свої інтереси з інтересами колективу (Васильцова З., 1988. С. 150, 152). Йдеться про вічне прагнення того, щоб усе було «як у людей», тобто кожен вчинок людини обов'язково має бути схвалений суспільством. Якщо ж цього не трапилося, то батьки спокійнісінько відмовлялися від «непутящого чада», що свідчить про безсоромне нехтування християнськими заповідями.

Про один із випадків цілковитого «батьківського остракізму» писав ще Тарас Шевченко у всім відомій соціально-побутовій поемі «Катерина», що включає в себе опис реакції матері Катерини на особисту трагедію доньки, що кидала тінь на репутацію та гідність родини:

«...Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...»

(Шевченко Т., 2003. С. 97).

Особисте життя молоді частенько ставало приводом для непорозумінь між поколіннями. Одруження дітей було для батьків нав'язливою ідеєю, адже суспільство диктувало свої закони, що суворо карали несімейних людей. Залишалося тільки зітхнути та заспівати:

«...У пана Івана та на його дворі,
Та на його дворі, та у його хаті.
А у його хаті дві радості є:
Перша радість — сина женити;
Друга радість — дочку оддавати...»
(Воропай О., 1958. С. 69).

Олекса Воропай, відомий український етнограф та фольклорист, вважає, що жодне велике свято не обходилося без згадки про одруження. За новорічним обідом гості промовляли: «На Новий рік не годиться пити по одній чарці, а все по дві, щоб старі в парі жили, а молоді собі пару знайшли!» Християнські великі свята теж не стали винятком: на другий Святвечір дівчата полюбили ворожити. У цей день було прийнято збирати зі столу ложки після вечері та йти на поріг тарабанити ложками — «де пес забреше, туди заміж піду!» (Воропай О., 1958. С. 112, 117). Здавалося б, що це просто по-дитячому кумедний звичай, що не несе в собі ні загрози знецінення постаті жінки, ні нав'язування їй відчуття власної нікчемності через відсутність родини. На жаль, це може бути не так. За свідченнями жінок Слобожанщини, зібраними та опублікованими В. Івановим, з'ясувалося, що «становище жінки в сім'ї загалом рабське. Вийшовши заміж, вона перебуває в пригнобленому стані, виконує найважчі роботи...», «жінка в сім'ї не користується особливою повагою, її поради ніколи не питають», «жінку розглядають як безправну особистість, яка в усьому повинна беззастережно коритися чоловікові» (Кісь О., 2008. С. 140, 141). Можна припустити, що безвольними жертвами жінки ставали через відповідне батьківське виховання та копіювання моделі власної родини.

Українська історикня та антропологиня Оксана Кісь зазначає, що українська традиція одруження передбачає прийняття рішення про шлюб не молодими, а їхніми батьками. Логічно, що деякі шлюби були вимушеними та недобровільними. Українська селянська сім'я — господарська спілка, що дозволяла собі подібні економічні розрахунки, нехтуючи емоційним станом підрастаючого покоління. Нікого не хвилювало, що:

«... дівчинонька плаче,
За нелюба йдучи.
Гей, мати, лихо знати,
За нелюбом жити!
Йдь до мене, доню,
За три роки в гості.

Дочка не слухала,
Та в рік приїхала.
Мати не пізнала,
З подвір'я зігнала...»
(Воропай О., 1958. С. 215).

Аналізуючи сюжети народних пісень, Микола Костомаров зазначав, що «злагода і щастя у подружжі в піснях зображені явищем не частим, принаймні кількість таких пісень значно менша, аніж пісень з протилежним змістом». Іван Франко називав невдале подружнє життя «жіночою неволею» (Кісь О., 2008. С. 144). Виходило, що такий жаданий статус нареченої, а у перспективі — дружини, дуже часто не приносив нічого, крім сліз та туги, від яких не було порятунку.

Українська традиційна культура та звичаєве право, яким оперували селяни, засуджували того, хто йшов із родини. Такий сміливець ставав ізгоєм у власному мікросоціумі та переставав бути бажаним гостем у батьківській хаті. У такі моменти люди миттєво забували слова із Святого Письма про любов та прощення, демонструючи нікчемність своєї релігійності.

Можна припустити, що ХІХ ст. не стало часом для аналізу «непотрібних» душевних переживань та вивчення емоційного стану дітей через невисокий рівень освіти та науки. Виходить, дорослі просто не вважали дитину особистістю, а виконували хоч і важливі, але механічні дії: родили, пеленали, купали, годували, вчили говорити, працювати та доглядати за собою, нав'язували стереотипні правила поведінки і мораль. Трагізм ситуації полягав у тому, що такий алгоритм дій породжував багато проблем через невирішеність конфліктів та відсутність спроби самовираження, що передавалися із роду в рід. Ситуація змінилася на зорі ХХ ст., коли з'явилася нова наука, яка запропонувала свіжий погляд на дитину. Цією наукою стала педологія — вчення про фізичні та психологічні особливості дитини (Фрадкін Ф., 1991. С. 3).

Уперше термін «педологія» у науковий обіг ввів Оскар Хрісман, учень відомого американського психолога Стенлі Холла. Біля витоків нової науки стояли й інші науковці: німецький психолог та педагог Ернст Мейман та його американський колега Едвард Торндайк.

Педологія виникла через гостру потребу отримати синтезоване уявлення про дитину для того, щоб успішно та дієво виховувати молодь. Новий час вимагав принципово нових людських якостей. Для підготовки здорової, творчої, розумної, свідомої людини, здатної впоратися із потужними психічними та фізичними викликами часу, треба було отримати нові знання про дитину та способи її підготовки до дорослого життя (Фрадкін Ф., 1991. С. 6–7). З цією метою при Психоневрологічному інституті на кошти Віктора Зиміна було засновано Педологічний інститут,

куди приймалися для обстеження новонароджені діти (Рагозіна В., 2014. С. 156).

Сприятливе підґрунтя для розвитку нової науки — педології — склалося на території Російської імперії, до складу якої належало чимало українських земель. Бурхливий розвиток промисловості, швидкий ріст ефективності сільськогосподарського виробництва після реформаторської діяльності Петра Столипіна, залишали не вирішеною проблемою гострої нестачі грамотних та освічених кадрів. Мова йшла не просто про працівників, а загалом про людей, здатних докорінно змінити погляд на життя (Фрадкін Ф., 1991. С. 8), викоринивши неактуальні пережитки минулого.

Дореволюційний слов'янський простір досить скептично ставився до освіти та науки. Простий люд займався вирішенням важливих життєвих задач, вперто не бажаючи займатися подібними «дурницями». За даними перепису населення 1897 р. на території Російської імперії, що перебувала у тісному історичному взаємозв'язку з українськими теренами, 71,6 % людей віком від 9 до 49 років були зовсім неписьменними. Приблизно $\frac{4}{5}$ дітей та підлітків були позбавлені можливості отримати освіту. Аналогічною була ситуація і на селі: 76,2 % населення — неграмотні. Неграмотними були і 87,5 % жінок (Денисова Л., 1988. С. 6). Таке тотальне невігластво негативно позначалося на рівні виробництва, економіці регіону, виховному потенціалі населення та якісному формуванні інституту сім'ї. Прекрасно це розумів відомий російський державний діяч та науковець Авраам Норов, який говорив, що від жіночої освіти «... залежить як розвиток в масах народних справжніх уявлень про обов'язки кожного, а також і усіляке покращення сімейних нравів та суспільної свідомості взагалі, на що жінка має могутній і надзвичайний вплив» (Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905), 1905. С. 139).

На території Правобережної України жіночі навчальні заклади створювалися дуже повільно порівняно з іншими регіонами. Однією із вагомих причин цієї ситуації була заборона діяльності земств, що якраз опікувалися цим питанням. Лише в 1911 р. грошову допомогу розміром 66 190 крб від земств отримали 27 українських жіночих гімназій. Значну роль у створенні жіночих закладів освіти відіграли інтелігенція та меценати.

На зламі XIX–XX ст. в Україні виникла низка професійних жіночих шкіл. Навчальний курс містив у собі загальні для усіх типів навчальних закладів предмети, а також спеціальні: комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція, політична економія, законодавство,

товарознавство з технологією, комерційна географія. Часом до списку спеціальних предметів потрапляли іноземні мови, друкування на машинці, ручна праця тощо (Сухенко Т., 1998. С. 69, 72).

Фахова підготовка дівчат велася і в дитячих притулках, у яких вони перебували зазвичай з 8 до 18 років. У стінах цих закладів вихованок навчали загальноосвітнім предметам та якомусь ремеслу: білошвейному, пральному, кравецькому, кулінарному, педагогічному. Ці притулки забезпечували дівчат не тільки морально-релігійним та фізичним вихованням, а ще й надавали «належну практичну підготовку», що у майбутньому могла кардинально змінити статус випускниці. Аналіз історичних документів та матеріалів свідчить про те, що вихованки дитячих притулків працювали модистками, вчительками, кухарками, пральнями, а щасливиці продовжували навчання у професійних освітніх закладах (Аніщенко О., 2000. С. 41–42).

Сучасна історикиня Ганна Капустян вказує на необхідність жіночої освіти у першій чверті XX ст. Доказом цього виступає цікава закономірність виборів до місцевої сільської ради у Лубенській окрузі: до кандидатів жіночої статі ставлення було переважно негативним. Часто лунали фрази: «Не треба, навщо вона здалась, хіба вона що зробить, якби вона була хоть освічена» (Капустян Г., 2003. С. 117). Більше того, на початку XX ст. змінилося й ставлення самих жінок до освіти. Нова демографічна ситуація спонукала їх до отримання вищої освіти для забезпечення себе «шматком хліба», адже жінці, яка не мала солідних статків і не отримала належної освіти, навіть заміжжя не гарантувало надійний захист від життєвих негараздів (Драч О., 2011. С. 227).

Отже, наведені приклади прорахунків батьківського виховання свідчать про невинуватий сакралізацію сімейних цінностей та ідеалів. Причиною виховних похибок старшого покоління була перевага цінності власного досвіду над офіційною наукою та освітою. Довгий час особистість дитини перебувала поза увагою дорослих, що призвело до ігнорування душевних переживань і повного нівелювання емоційного комфорту молоді. Зміст народного виховання базувався на нав'язуванні ідеї безмежної поваги до старших членів родини, а також необхідності якнайшвидше створити власну родину, щоб не стати посміховиськом для родичів та сусідів. Одруження було єдиним показником успішності людини та шляхом соціальної самореалізації. Початок XX ст. дещо змінив ситуацію: поява навчальних закладів різних типів дала змогу бажаючим отримати професію та забезпечити собі фінансову самостійність у майбутньому.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Аніщенко О. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911). *Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 40–42.
URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/726265>
- Васильцова З.П. Мудрыя заповіді народної педагогіки (Заметки журналіста). Москва: Педагогіка, 1988. 150 с.
- Воропай О. Звичаї нашого народу: етнограф. нарис: у 2 т. Мюнхен: Укр. вид-во, 1958. Т. 1. 308 с.
- Денисова Л.Н. Всеобщее среднее образование и социальный прогресс села. Москва: Наука, 1988. 176 с.
- Матеріали до українсько-руської етнології: у 22 т. Т. 8: Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з Полудневої Київщини: у 22 т. / зібрав М. Грушевський; обробив З. Кузеля. Львів: З друк. НТШ, 1907. 144 с.
- Драч О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. № 18, С. 223–230.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/123568>
- Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. С. 139.
- Капустян Г.Т. Дві «правди», або Українське село в двадцять роки двадцятого століття: монографія. Кременчук, 2003. 238 с.
- Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (2-га половина XIX — початок XX ст.): монографія. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2008. 272 с.
- Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України: монографія. Вінніпег — Мюнхен: Trident Press Ltd., 1969. 160 с.
- Потапчук Т.В. Виховні можливості народної педагогіки. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 3, С. 73–80.
- Рагозіна В.В. Становлення вітчизняної системи раннього естетичного виховання (середина XIX — початок XX ст.). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2014. № 2. С. 152–158.
- Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 63–74.
- Федяєва В. Практика виховання дітей в українській селянській родині XIX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської початкової школи*. 2011. № 39. С. 1–7.
- Фрадкін Ф.А. Педагогія: мифы и действительность: науч. пособ. 2-е изд., Москва: Знание, 1991. 80 с.
- Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / редкол.: М. Жулинський. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 92–109.
- Ярошинська О. Розвиток поглядів на інститут батьківства у працях вітчизняних педагогів (друга половина XIX — XX століття). *Рідна школа*. 2000. № 4. С. 105–116.

REFERENCES

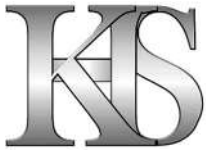
- Anishchenko, O. (2000). Fakhova pidhotovka divchat u dytyachykh prytulkakh (1839–1911). *Shliakh osvity — The WayS of Education*, 1, 40–42 [in Ukrainian].
- Vasylytsova, Z. P. (1988). *Mudrye zapovedi narodnoi pedagogiki (Zametky zhurnalista)*. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- Voropai, O. (Ed.). (1958). *Zvychai nashoho narodu : etnohrafichnyi narys*. (Vols. 1–2). Munich: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Denysova, L. N. (1988). *Vseobshchee srednee obrazovanie i sotsialnyi progress sela*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (Ed.). (1907). *Dytyna v zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu: materialy z poludnevoi Kyivshchyny*. (Vols. 22), Lviv: z druk. NTSh [in Ukrainian].
- Drach, O. (2011). Velyka reforma yak chynnyk prahnen zhinochoi molodi Rosiiskoi imperii do vyshchoi osvity. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. — Problems of the History of Ukraine in the 19th and early 20th centuries*, 18, 223–230 [in Ukrainian].
- Zhenskie gimnazii i progimnazii Ministerstva narodnogo prosvescheniia (1858–1905)*. (1905). SPb.: Tip. M. M. Stasiulevicha [in Russian].
- Kapustian, H. T. (2003). Dvi «pravdy», abo ukrainske selo v dvadtsiati roky dvadtsiatoho stolittia. Kremenchuk [in Ukrainian].
- Kis, O. (2008). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Lviv: Instytut narodoznavstva [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N. (1969). *Vydatni zhinky Ukrainy*. Vinnipeg — Miunkhen: Trident Press Ltd. [in Ukrainian].

- Potapchuk, T. V. (2007). Vychovni mozhlyvosti narodnoi pedahohiky. *Pedahohika i psykholohiia — Pedagogy and Psychology*, 3, 73–80 [in Ukrainian].
- Rahozina, V. V. (2014). Stanovlennia vitchyznianoï systemy rannioho estetychnoho vykhovannia (seredyna XIX — pochatok XX st.). *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka — Personal Spirituality: Methodology, Theory and Practice*, 2, 152–158 [in Ukrainian].
- Sukhenko, T. V. (1998). Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX — pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 5, 63–74 [in Ukrainian].
- Fediaieva, V. (2011). Praktyka vykhovannia ditei v ukrainskii selianskii rodyni XIX stolittia. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi pochatkovoï shkoly — Psychological and Pedagogical Problems of a Rural Elementary School*, 39, 1–7 [in Ukrainian].
- Fradkin, F. A. (1991). *Pedologiia: mify i deistvitel'nost*. Moskva: Znanie [in Russian].
- Zhulynskyi, M. (Ed.) (2003). *Povne zibrannia tvoriv*. (Vols. 12), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Yaroshynska, O. (2000). Rozvytok pohliadiv na instytut batkivstva u pratsiakh vitchyznianskykh pedahohiv (druha polovyna XIX — XX st.). *Ridna shkola — Native School*, 4, 105–116 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 17.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Рецензії та огляди

Reviews and Notes

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.119>

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Випробовуючи долю, гартуючи волю.

Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.:

у 3 кн. Кн. 1: Україна й українці в 1917–1939 рр. /

авт. кол.: Г. Єфіменко, С. Кульчицький, Р. Пиріг, В. Скальський, Л. Якубова.

Київ: Тов. «Кліо», 2021. 720 с.

Останніми роками у вітчизняній історіографії з'явилася ціла низка фундаментальних узагальнюючих праць. Історична наука незалежної України після такого потрібного фактографічного насичення, вивчення багатьох недоступних раніше архівних джерел та праць істориків вступила в період узагальнення набутого історіографічного та соціокультурного досвіду. Це осмислення відбувається від найдавніших часів існування людської цивілізації на теренах України до сьогодення. Серед найважливіших видань — ті, які підсумовують історичне буття українців у кривавому ХХ та на початку ХХІ ст. Зокрема, виразно виділяється перший том трикнижжя «Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.». Видання, підготовлене колективом провідних науковців Інституту історії України НАН України, охоплює період з 1917 до 1939 р. — роки українського національного підйому та відновлення державності, гострих соціальних і поліфонічних конфліктів як всередині суспільства, так і з сусідами, кривавого державного терору і глибоких соціальних та культурних змін. Осмислення української історії міжвоєнного періоду є важливим і актуальним, оскільки результати трансформацій в українському суспільстві тих часів до сьогодні впливають на наше життя.

Концепція видання проглядається вже у вступі авторства академіка НАН України В. Смолія «Незалежність: безцінний скарб чи непосильна ноша?». У ньому автор наголошує на невизначеності обрисів майбутнього, а також спирається на конструкцію «українського довгого ХХ століття» та український національний проект у цей період. Такий підхід, на нашу думку, протистоїть іншій концепції «короткого ХХ століття», яке тривало, за визначенням деяких істориків, від 1914 р., тобто початку Першої світової війни, і до розпаду у 1991 р. СРСР. Автори книги закінчують «українське довге ХХ століття» 2014 р., коли пострадянська епоха завершується збройною агресією Росії проти незалежної України.

Структурно перший том поділений доволі традиційно. Глава перша «Україна у революції 1917–1921 рр.» містить, крім вступної концептуальної частини авторства Р. Пирога та В. Скальського про концепцію Української революції, ще 9 розділів. Відповідно західноукраїнським землям присвячено один розділ, який осмислює досвід ЗУНР, залишаючи поза увагою долю українців на Закарпатті та Північній Буковині. Цінними є концептуальні підходи до оцінки та періодизації Української революції, радянських

квазідержав в Україні у 1917–1920 рр. (Г. Єфіменко). Важливим є звернення уваги на регіональний розріз проблематики, зокрема стосовно Криму (С. Кульчицького) та Південно-Східної України (Л. Якубова).

Глава друга осмислює міжвоєнне двадцятиріччя випробувань. Тут маємо і визначення геополітичного експерименту УСРР, формування кордонів та адмінподілу республіки, і цінні дослідження «держави-комуни» та радянської модернізації С. Кульчицького, зокрема, його оцінку непу як «комуносоціалізму у режимі очікування». Вагомою частиною цієї глави є розділи Л. Якубової, які висвітлюють не тільки державний більшовицький терор, але й національне питання та трансформації у сфері культури, церкви. Вона вважає, що практика більшовизму найменшою мірою спиралась на теорію, а найбільшою — на терор та політичну демагогію, неодноразово змінюючи вектори та проголошуючи попередні періоди тимчасовим відступом. Лариса Якубова показала основні методи впливу більшовицького режиму на сферу культури у 1920–1930 рр.: опанування видавничого ринку, посилення кадрового контролю, створення нової мистецької номенклатури та нацьковування молодих письменників на старших, що дало змогу тримати руку на пульсі мистецького середовища. Вона точно зауважила феномен одержавлення мистецтва, перетворення митця на найманого працівника-агітатора, яке за масштабами перевершило навіть нацистський відповідник. Цікавий і висновок вченої: «Відтоді влада прирєкла себе і суспільство на безальтернативну, хоч і тривалу в часі деградацію» (с. 573). І знову західноукраїнським землям присвячено один розділ. На нашу думку, варто було б ширше розглянути достатньо різнопланові процеси в українських землях міжвоєнних Польщі, Румунії і Чехословаччини, оскільки вони суттєво вплинули на подальші події української історії.

Привабливою якістю пропонованого видання є його загалом доступна стилістика мови, що, безперечно, сприятиме розширенню кола читачів. Рецензована книга є вагомим набутком сучасної вітчизняної історіографії. Написана до початку повномасштабної війни Російської Федерації проти незалежної України, вона, втім, дає змогу побачити підґрунтя імперських прагнень сучасних правителів агресивного сусіда.

Дата надходження статті до редакції: 17.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

*Електронне наукове видання
Scientific e-publication*

Київські історичні студії
Kyiv Historical Studies

2023, № 1 (16)

Електронний науковий журнал
Scholarly e-journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*

Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали *Н.І. Гетьман,
Л.Ю. Столітня, Т.В. Нестерова, Н.І. Погорєлова*

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.